О. Ярославський

Як народжуються, живуть і вмирають боги та богині

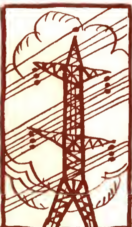

О. Ярославський

Як народжуються, живуть і вмирають боги та богині

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО ПОЛІТИЧНОЇ
ЛІТЕРАТУРИ УКРАЇНИ
1977

2
Я76

Книга «Як народжуються, живуть і вмирають боги та богині», написана одним з видатних діячів Комуністичної партії Радянського Союзу Омеляном Ярославським (1878—1943), допомагає з'ясувати земне походження релігійних уявлень, насамперед християнства.

Головне завдання, яке ставив перед собою автор, полягало в тому, щоб якнайпереконливіше, на яскравих фактах з порівняльної історії релігій — дохристиянських, християнських і нехристиянських — показати трудящим, що боги є творінням людини, наслідком придавленості її на певному етапі розвитку спочатку грізними силами природи, а пізніше — класовим гнітом. Зіставляючи вірування різних народів, з якими перші християни мали стосунки, автор на цікавих і дотепних прикладах, взятих з історії різних релігій, показує, що прообразом Христа послужили численні, поширені в різних частинах колишньої Римської імперії і за її межами, культи вмираючих і воскресаючих богів, богів-спасителів.

Ярославський розкриває найголовнішу причину схожості вірувань людей, вказуючи на те, що всі люди пройшли в основному однаковий шлях суспільного розвитку і «за однакових умов існування виникали у різних народів схожі вірування», що сусідні народи, вступаючи в зносини між собою, запозичали один у одного і релігійні уявлення. Пояснюючи земний характер їх походження, Ярославський показує, як із зміною соціальних умов відмирають вірування в тих чи інших богів та богинь.

Розрахована на широке коло читачів, у тому числі віруючих.

Третє українське видання.

Вступна стаття та примітки доктора філософських наук *Б. О. Лобовика*

Я $\frac{10509-235}{М201(04)-77}$ БЗ—5—12—77

ПОРІВНЯЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ РЕЛІГІЇ

Пропонована читачеві книга «Як народжуються, живуть і вмирають боги та богині» є видатним твором діяча Комуністичної партії, вченого-історика і талановитого пропагандиста ідей наукового атеїзму О. М. Ярославського (1878—1943). Разом з його «Біблією для віруючих і невіруючих», а також працями І. І. Скворцова-Степанова «Нарис розвитку релігійних вірувань» та А. В. Луначарського «Вступ до історії релігії» ця книга започаткувала розвиток радянського релігієзнавства і відіграла велику роль у пробудженні критичного ставлення до релігії в багатьох віруючих.

Уперше книгу «Як народжуються, живуть і вмирають боги та богині» було видано 1923 року. Це був час, коли в країні розгортався масовий антирелігійний рух — явище, досі не бачене й принципово не мислиме у попередні історичні епохи. Початок його пов'язаний з перемогою Великого Жовтня, з народженням та утвердженням нового суспільного ладу. Але якщо в перші роки Радянської влади антирелігійний рух лише зароджувався, то тепер, після закінчення громадянської війни — в умовах мирного соціалістичного будівництва і в ході культурної революції,— він дедалі більше охоплює широкі верстви трудящих.

Не простим і не прямолінійним був цей процес. Не відразу народні маси, особливо селянські, які в умовах буржуазно-поміщицького ладу були приречені на темноту, неуцтво і забобони, прокинулися від релігійного сну. Чимало хто з віруючих, відмежовуючись від попів, що скомпрометували себе контрреволюційною діяльністю в роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції,

ще не зрікався бога, не піднімався до усвідомленого заперечення релігії. Отже, про те, що маси трудящих зможуть самі вибратися із релігійної темряви або що досягти цього можна тільки по прямій лінії чисто марксистської освіти, годі було й думати. Трудящим, підкреслював В. І. Ленін, «необхідно дати найрізноманітніший матеріал з атеїстичної пропаганди, знайомити їх з фактами з найрізніших галузей життя, підійти до них і так і сяк для того, щоб їх зацікавити, пробудити їх від релігійного сну, розворушити їх з найрізніших сторін, найрізнішими способами і т. п.» [1].

У славнозвісній статті «Про значення войовничого матеріалізму» (1922 р.) В. І. Ленін накреслив розгорнуту програму виховання трудящих у дусі матеріалістичного світорозуміння. Рішуче засуджуючи будь-яке примиренське ставлення до релігії та ідеалізму, він висунув вимогу цілеспрямованого впливу на різні категорії віруючих, який включав би весь арсенал ідеологічних, організаційних та методичних засобів їх перевиховання.

Неодмінними умовами успіху антирелігійної роботи В. І. Ленін вважав забезпечення її тісного зв'язку із завданнями будівництва соціалістичного суспільства, з досягненнями матеріалістичної думки, природознавства і суспільних наук. На прикладі критичного аналізу праць В. Віппера «Виникнення християнства» та А. Древса «Міф про Христа» В. І. Ленін показав, як буржуазне релігієзнавство сповзає на реакційні, релігійно-ідеалістичні позиції, і наголосив на важливості для справи атеїстичного виховання дати трудящим справжнє наукове, марксистське тлумачення питань історії релігії.

На жаль, саме у 20-х роках серед частини ідеологічних працівників намітилося хибне розуміння завдань і змісту антирелігійної пропаганди, яке глибоко суперечило ленінським настановам, дезорієнтувало пропагандистів і завда-

[1] *В. І. Ленін.* Повне зібрання творів, т. 45, стор. 24.

вало великої шкоди виховній роботі з віруючими. Так, група авторів, що гуртувалася навколо журналу «Безбожник у станка», закликала до прискореного «викорчовування» релігії. Вона вважала, що пропаганда атеїзму має полягати тільки у викритті класової ролі церкви, бо природничонаукові знання, мовляв, не підривають віри, а лише роблять її витонченішою, тому пропаганда досягнень природознавства є не чим іншим, як «голим просвітительством». Непотрібним, на думку таких авторів, є і вивчення історії релігії, бо, за їх словами, «всі ці Мітри, Адоніси, Осіріси лише захаращують пам'ять».

Певне поширення мала й інша хибна точка зору на завдання та зміст антирелігійної роботи. Вона полягала в тому, щоб «не нав'язувати своєї думки аудиторії», відмовитися від критики реакційної ролі релігії і церкви, від розкриття її історичних та соціальних джерел, а зосередити всю увагу на поширенні краєзнавчих та агрономічних знань без будь-яких світоглядних узагальнень і висновків. Таких поглядів дотримувалися, зокрема, автори виданого в ті роки на Україні збірника «Шляхи антирелігійної пропаганди» (Київ, 1925 р.).

Велика роль у виправленні цих та подібних їм помилок, у втіленні настанов В. І. Леніна в практику виховної атеїстичної роботи належить видатним діячам нашої партії — В. Д. Бонч-Бруєвичу, М. І. Калініну, П. П. Красикову, Н. К. Крупській, А. В. Луначарському, І. І. Скворцову-Степанову та іншим.

Багато зусиль для налагодження справи атеїстичного виховання трудящих — важливої складової частини комуністичного виховання — доклав О. М. Ярославський. Автор багатьох наукових праць і талановитих публіцистичних виступів, незмінний редактор газети і журналу «Безбожник» та журналу «Антирелигиозник», голова масової організації — Спілки войовничих безбожників СРСР,— Ярославський постійно піклувався про кадри пропагандистів наукового атеїзму та їх ідейне зростання.

Зокрема, у 1922 році він організував у Комуністичному університеті імені Я. М. Свердлова гурток для вивчення історії релігії, проведення занять у якому пов'язував з наполегливими науковими дослідженнями. Наслідком цієї роботи і стала книга «Як народжуються, живуть і вмирають боги та богині», що в подальшому доопрацьовувалась автором і неодноразово перевидавалася.

Книга О. М. Ярославського «Як народжуються, живуть і вмирають боги та богині» є порівняльно-історичним дослідженням релігії. Сам автор, визначаючи головне завдання своєї праці, писав, що воно полягає в тому, щоб «показати шляхом порівняння, як при однакових умовах існування виникали у різних народів схожі вірування і релігійні культи, як народи, що мають відносини між собою, переймають релігійні вірування один у одного, як одна релігія дуже часто є в значній мірі видозміною тих релігій, що існували до неї» (стор. 15).

Слід зазначити, що такий порівняльний підхід до вивчення релігійних вірувань і культу не був новим. Ще в минулому столітті у буржуазному релігієзнавстві його застосовував видатний представник міфологічної теорії походження релігії англійський вчений Макс Мюллер. Він зробив спробу пояснити первісний процес еволюції релігії, спираючись на дані порівняльного індоєвропейського мовознавства та порівняльну міфологію староіндійських вірувань. Але Мюллер був далеким від матеріалістичного тлумачення історичних явищ, від розуміння соціальних коренів релігії. Він абсолютизував значення порівняльного методу у вивченні релігії, а його думка про те, що остання виникла внаслідок уособлення людьми небесних явищ та в результаті помилок мови, є, звичайно, хибною.

Порівняльній історії релігії не під силу виявити ні закономірності виникнення і розвитку цього суспільного явища, ні походження тих чи інших релігійних вірувань. Але, забезпечений методологічно, порівняльно-історичний метод у релігієзнавстві є важливим, незамінимим засо-

бом розкриття джерел і шляхів формування образів надприродного, фантастичних понять та уявлень, тих чи інших складників культу як релігії взагалі, так і окремих її різновидів. А це, в свою чергу, не лише робить критику богословських учень про божественність релігії конкретною і доказовою, а й великою мірою збагачує ті фактичні дані, на які спираються положення та висновки наукової історії релігії.

Книга «Як народжуються, живуть і вмирають боги та богині» тим і цінна, що її автор, спираючись на матеріалістичне розуміння суспільного життя та застосовуючи метод порівняльно-історичного вивчення релігії, показав джерела формування найбільш важливих уявлень християнства, іудаїзму, ісламу, на матеріалах багатьох вірувань конкретизував ряд важливих положень загальної теорії наукового атеїзму, спрямованих, зокрема, проти богословських концепцій природженості релігійних ідей, прамонотеїзму (одвічності віри в єдиного бога) тощо.

В атеїстичній літературі тривалий час досить активно дискутувалося питання про умови виникнення та форми первісних релігійних вірувань, про так званий «мінімум релігії». Це питання справді досить складне й актуальне як з точки зору загальнотеоретичної, так і в плані критики численних богословсько-ідеалістичних спекуляцій навколо нього. Тісно пов'язаний з проблемою первісних вірувань і ряд інших аспектів дослідження минулого релігії, як-от: питання про безрелігійний період в історії людства, про еволюцію дотеїстичних вірувань у віру в богів, про так зване первісне «язичество» в християнстві та інших релігійних системах.

Науково-атеїстична думка зробила великий крок уперед у з'ясуванні всіх цих питань порівняно з тим часом, коли була написана книга «Як народжуються, живуть і вмирають боги та богині». Зокрема, остаточно розвінчано богословську концепцію прамонотеїзму, покінчено з некритичним ставленням частини дослідників доанімістич-

ної концепції Е. Тейлора та Г. Спенсера, досить грунтовно вивчено умови формування та специфіку первісних форм релігії — фетишизму, анімізму, тотемізму та інших. Проте і нині твір О. Ярославського зберігає свою актуальність і становить значний науковий інтерес.

У питанні про час і причини виникнення релігійних вірувань автор книги керується ленінськими ідеями про соціальні та гносеологічні корені релігії, залучаючи до наукового аналізу дані історії матеріальної і духовної культури, етнографії, міфології. Хоч і в загальній формі, але у принципово важливих відношеннях він простежує зв'язок між господарським та суспільним життям людей і їхніми уявленнями про навколишній світ. Це робить мотивованими і переконливими положення про те, що «первісні люди не знали релігії», не мали «поняття про найвищу істоту — бога». А щодо первісних релігійних вірувань, то вони, зазначає Ярославський, «були дуже різноманітні, залежно від конкретних умов життя кожної суспільної групи» (стор. 22). Заперечуючи цим самим ідею «мінімуму релігії» у вигляді тієї чи іншої з її ранніх форм, автор висуває ідею рівнодавності віри в душу, тотемів, фетишів, а також ідею про більш пізній етап у розвитку ранніх вірувань — віри в духів. Зазначимо, що до цієї думки схиляється нині більшість радянських дослідників історії релігії.

Уже тут, характеризуючи первісні вірування, особливо формування віри в духів і родові божества, в племінних і «національних» богів, О. Ярославський досить майстерно використовує можливості порівняльно-історичного методу. Співставлення відповідних свідчень з «Рігведи», з шумерського епосу про Гільгамеша, староєврейських сказань про Ягве та вавілонських — про Мардука, розгляд цих свідчень у зв'язку з конкретно-історичними умовами життя людей дають авторові додаткові можливості підвести читача до розуміння центральних розділів книги, що стосуються християнського віровчення.

Автор книги «Як народжуються, живуть і вмирають боги та богині» не ставив перед собою завдання викласти історію християнства чи простежити процес його формування. Його цікавить інше: з якого матеріалу складаються фантастичні образи, уявлення та культові елементи християнського віровчення. В такому плані особливо багато уваги приділив Ярославський критичному розглядові «свідчень» євангелістів про Христа, а також порівняльному аналізові уявлень про спасителів, умираючих і воскресаючих богів тих релігій, з якими було тісно пов'язане первісне християнство.

Як відомо, Ф. Енгельс та інші дослідники показали, що серед ідейних форм християнства, крім учень іудейських платоніків (Філон Александрійський) та греко-римських стоїків (Сенека), значне місце належить віруванням стародавніх східних релігій, насамперед іудаїзму. Співставляючи євангельські тексти з відповідними книгами Старого завіту, О. Ярославський досить переконливо виявляє в останніх ті елементи й образи, які стосуються фантастичних уявлень стародавніх іудеїв про месію. Він успішно простежує також запозичення християнством з інших релігій численних рис «язичеських» богів. Ці риси уявою віруючих мас та стараннями складачів євангелій було внесено в образ Христа.

Ось перед нами Мітра — давньоіранський бог Сонця, чистоти і правди, посередник між людьми і верховним божеством. Він народжується в печері, і пастухи приходять з подарунками до нього на поклоніння. Після ряду подвигів Мітра зазнає мук, підноситься на небо і має знову прийти на землю, щоб перемогти сили зла. Мітраїсти влаштовували священні трапези з обрядом причащання, вірили у воскресіння мертвих, а їхній обряд обмивання дуже нагадує обряд хрещення.

Якщо врахувати, що мітраїзм став активно поширюватись у Передній Азії, а потім і в Римській імперії ще задовго до християнства, то стане зрозумілим, чому в

образі та в життєпису Христа ми зустрічаємо багато рис мітраїзму.

А ось давньоєгипетський «спаситель» Осіріс, культ якого за Птолемеїв став найбільш поширеним у греко-римському світі. Його шанували як покровителя рослинності, землеробства та виноградарства. Згідно з єгипетськими сказаннями, Осіріс багато мандрує, гине від рук свого злого брата Сета, але потім воскресає і править підземним царством мертвих. Свято вмираючого і воскресаючого Осіріса широко відзначалось у Римській імперії, навіть коли вже виникло християнство. Не менш поширеними були на Сході образи й інших умираючих та воскресаючих богів-спасителів: сіро-фінікійського Адоніса, вавілонського Таммуза, грецького Діоніса і т. ін.

О. Ярославський, звичайно, далекий від того, щоб в образі Христа, в уявленнях віруючих про його життя та в християнському вченні вбачати лише механічні запозичення з дохристиянських релігій. Він досить переконливо показує трансформацію образів богів-попередників, виявляє нові соціальні мотиви у християнстві, спричинені умовами життя рабовласницького Риму.

У книзі «Як народжуються, живуть і вмирають боги та богині» автор досить ретельно розглядає не лише різні моменти євангельського життєпису Христа, а й джерела історичних та етнографо-міфологічних матеріалів, з яких, зрештою, склалися таїнства хрещення і причащання, культ хреста, а також християнські свята.

Слід звернути увагу ще на одне. Порівняльний аналіз змісту християнських образів дохристиянських уявлень про богів і богинь цілком спростовує благочестиві богословські легенди про богоодкровенність християнства, його винятковість серед інших релігій та його позаісторичність. Співставляючи старо- і новозавітні тексти, ранню й більш пізню євангельську літературу, нарешті, співвідносячи її з добре перевіреними фактами, Ярославський переконливо ілюструє безліч нісенітниць, суперечностей та домис-

лів, до яких удавалися так звані пророки й апостоли. А це великою мірою підриває віру в їх нібито особливу святість та непогрішність.

Проводячи порівняльний аналіз християнського вчення та його ідейних джерел в іудаїзмі, мітраїзмі, греко-римських культах, О. Ярославський звертає увагу і на з'ясування ряду загальноісторичних тенденцій у формуванні образів надприродного та інших релігійних уявлень. Пошлемося на такий приклад. Співставляючи міфи про непорочне зачаття Марії, матері Христа, і Майї, матері Будди, дослідник ставить більш широко питання щодо історичної зумовленості виникнення цього, здавалося б, дивного уявлення. Це розширює «географію» міфів про «божественних дів». Виявляється, що і в багатьох інших народів непорочні богині-діви народжували богів та земних владик. Наприклад, греко-римські діви-богині народжують Геракла, Діоніса, Юпітера, Персея та ін., фрігійська Нана дарує бога Аттіса, мексіканська індіанка Коатліка — бога Віцліпуцлі. Так само від дів народжуються Заратуштра, Адоніс та інші боги чи навіть історичні діячі, як-от: Аменхотеп III, Чінгісхан, Александр Македонський.

Причина популярності подібних міфів, звичайно, не може зводитися до простого намагання виділити богів і царів. Ярославський пов'язує появу міфів про непорочне народження богів від дів з тим періодом історії, коли під впливом розвитку скотарства і землеробства матріархат поступався місцем патріархату і коли жінка, яка раніше була на чолі роду і сім'ї, ще вела з чоловіком боротьбу за першість, але вже утверджувала її не стільки на ділі, скільки в релігійній уяві (стор. 54). Зрозуміло, такий прояв ілюзорно-компенсаційної функції релігії, який багато що пояснює в історії останньої, міг бути з'ясований шляхом порівняльного аналізу лише за головної умови — методологічно правильного тлумачення явищ соціального і духовного розвитку суспільства. Наведене, на наш

погляд, може бути однією з ілюстрацій того, як О. Ярославський — вдумливий пропагандист і вчений — турбувався не тільки про те, щоб дати читачеві суму критичних знань з історії релігії, а й про те, щоб націлити його на розуміння закономірностей її розвитку.

Автор книги не обмежується розглядом питань про народження та життя богів. Він ставить і інше, не менш важливе, питання: чому боги вмирають? Відповідь на нього містить у собі такі два аспекти. Перший з них полягає в показі причин та умов, за яких з народної свідомості зникали уявлення про одних богів з тим, щоб дати місце іншим. Це дуже важлива сторона питання не лише з науково-пізнавальної, а й з пропагандистської точки зору. Адже віруючі, крім зовсім засліплених релігійним фанатизмом, знайомлячись зі зміною поколінь небожителів, не можуть не замислитися над цим явищем. Справді, чому вмирають боги, перед якими люди віками тремтіли, плакали й молились? А звідси — інші питання: про святість сучасних богів, про істинність самої віри. На жаль, у наші дні пропагандисти не дуже часто користуються цим ефективним шляхом до розуму віруючих. Адже підхід цей свідчить про те, що лише за умови конкретно-історичного аналізу соціальних коренів релігії, яким блискуче користується Ярославський, можна збагнути і еволюцію різновидів релігії, і зміни в її небесному пантеоні. Саме тоді знання про численних богів та богинь будуть не «захаращенням пам'яті», не «мертвою історією», а серйозним аргументом проти будь-якої віри в надприродні сили.

Другий аспект питання про смерть богів — соціальні умови життя людей, за яких взагалі зникає можливість існування релігії як форми суспільної свідомості. Вичерпно і всебічно цю центральну проблему наукового атеїзму вирішили основоположники марксизму-ленінізму, пов'язавши її з боротьбою трудящих за революційне перетворення світу, за побудову соціалізму і комунізму. Керую-

чись їхніми настановами, Ярославський окреслює ті найважливіші чинники, дія яких розгортається в соціалістичному суспільстві і веде, у кінцевому підсумку, до зникнення релігії.

Відзначимо, нарешті, що О. М. Ярославський як досвідчений партійний діяч, дослідник і пропагандист у питанні про шляхи та умови подолання релігійних вірувань ще в свій час зумів виявити ряд таких проблем, які сьогодні є дуже актуальними для науковців і пропагандистів. Це стосується, зокрема, посилення модерністських тенденцій у свідомості віруючих і в практиці релігійних організацій, активізації буржуазно-клерикальної реакції на здобутки соціалізму, а також боротьби трудящих капіталістичних країн за своє соціальне та духовне визволення. Виходячи з того, що «із зникненням класового гніту починається і відмирання релігії» (стор. 19), Ярославський висловив тверду впевненість у прискоренні процесу подолання релігії в ході соціалістичного будівництва й у зв'язку з новими науково-технічними досягненнями.

Слід також відзначити, що Ярославський приділяв велику увагу підготовці кадрів пропагандистів атеїзму. Боротьбу з релігією він розглядав як важливу складову частину ідеологічної роботи Комуністичної партії, а його войовничий атеїзм був тісно пов'язаний із завданнями соціалістичного будівництва в нашій країні.

Основні праці О. М. Ярославського, присвячені критиці релігії, зібрано в п'ятитомнику «Проти релігії і церкви» (М., 1932—1935 рр.) та в збірнику «Про релігію» (М., 1958 р.).

Після написання О. М. Ярославським книги «Як народжуються, живуть і вмирають боги та богині» минуло понад півстоліття. Зрозуміло, що в цей період науково-атеїстична теорія з її численними галузями і проблемами не стояла на місці. Розвивалося, зокрема, історичне дослідження релігії, її різних конфесій, біблійна критика. Зазнали певних видозмін усі релігійні системи. Звичайно,

всіх цих явищ не могла відобразити книга «Як народжуються, живуть і вмирають боги та богині», яка за життя автора останній раз була перевидана в 1941 році. Проте в головному й визначальному вона й досі не втратила свого актуального звучання. Глибокій за змістом, талановито написаній книзі Ярославського і сьогодні належить чільне місце серед атеїстичної літератури.

З ПЕРЕДМОВИ ДО ПЕРШОГО ВИДАННЯ

Випуск книги «Як народжуються боги», що розійшовся за кілька днів, показав, що в широких масах є потреба знати історію релігії. Цікавить не тільки історія народження тих чи інших богів, а насамперед цікавить питання про те, як виникла релігія, під впливом яких причин і як розвивалася вона у різних народів. Відчувається гостра потреба в книзі, в якій були б зібрані найбільш важливі моменти, що стосуються релігій різних народів. Таку спробу я і роблю в цій праці.

Головне завдання праці — показати земне джерело всіх релігійних понять і уявлень, показати, що всі боги створені людьми, показати шляхом порівняння, як при однакових умовах існування виникали у різних народів схожі вірування і релігійні культи, як народи, що мають відносини між собою, переймають релігійні вірування один у одного, як одна релігія дуже часто є в значній мірі видозміною тих релігій, що існували до неї.

Так, наприклад, християнство увібрало в себе у величезній мірі уявлення і культ так званих язичеських релігій Сходу. І якщо віруючу людину трохи вразить тон книги, яка правдиво показує те, у що свято вірили і вірять ще донині мільйони людей, то нехай ці віруючі подумають про те, що у нас немає і не може бути ніякої поваги до того, чим тисячі і тисячі років експлуататори обдурювали народні маси, затримували їх розвиток і тримали в кабалі.

Ця книга дає коротко і стисло лише найголовніші моменти історії релігій. Вона прагне викрити таємниці релігійних культів, розкрити коріння походження цих культів і показати релігію такою, яка вона є, без усяких покровів.

Невелика праця, в якій були б описані і порівняні між собою культи різних народів, тим більш необхідна, що попи в рясах, як і попи в мантіях учених, заперечують за простими смертними право навіть торкатися всіх казок

про богів і богинь. Митрополит Макарій (1816—1882 рр.), що склав порадник для попів, як обдурювати людей («Догматическое богословие»), дуже рішуче заявляє: «Не забуваймо, що в питанні про правдивість чи неправдивість будь-якого місця в Біблії верховним суддею може бути тільки свята церква, як уповноважена самим спасителем на повсякчасне зберігання слова божого і як охоронювана духом святим від усякого блукання в справі віри». Ось до чого зарозумілість у людей розвинута! Ці пани, що на протязі віків гризлися між собою, билися і винищували один одного з-за різних тлумачень «святого письма», з-за того, чи треба хреститися двома чи трьома пальцями, та інших таких же «важливих» і мудрованих питань, що забивали на смерть один одного з-за того, чи треба писати *Ісус* чи *Іісус* [1],— ці пани забороняють людям навіть торкатися суперечностей Біблії, запевняючи, що якийсь спаситель тільки їх одних, попів, уповноважив бути єдиним суддею в справах релігії.

Для експлуататорських класів потрібні ці релігійні таємниці, яких не повинен торкатися простий смертний, подібно до того як, за біблійським оповіданням, в раю єврейських богів — «елогімів» люди з племені «Адама» не повинні були їсти заборонених яблук з дерева пізнання добра і зла.

Пролетарська революція розкрила перед трудящими ці «таємниці», показала, що за ними приховується.

Знаючи назрілу потребу в загальнодоступному матеріалі для антирелігійної пропаганди, я зібрав у цій книзі дані про релігійні вірування християн, магометан, євреїв, бурятів та інших народів *.

Автор

Березень 1923 р.

---

* У передмові до перших видань цієї книги О. Ярославський писав: «У цій праці брали участь «свердловські безбожники»,— так називаю я гурток по вивченню історії релігій, з яким я працюю в Свердловському Університеті» (в Комуністичному університеті імені Я. М. Свердлова у Москві.— *Ред.*).

Розділ I

ЧИ ЗАВЖДИ ЛЮДИ ВІРУВАЛИ В БОГА?

Від віруючої людини часто можна почути: «Як наші діди вірували, так віруємо й ми». І ті, хто так говорить, думають, що, дійсно, вони вірують так, як їх «діди вірували». Але ж це зовсім невірно! В сучасних віруваннях християн, євреїв, магометан збереглись під пізнішими нашаруваннями відголоси колишніх вірувань далеких предків, а історія людства свідчить, що разом з безперервними змінами в господарському, суспільному, державному ладі змінювались і релігійні уявлення і вірування людей.

Попи твердять, що вже «перша людина» на землі (за попівським ученням, створена богом) мала настільки багату мову, тобто знала стільки слів, мала стільки понять, що могла дати імена всім видам тварин і рослин... на землі. Згідно з попівським ученням, ця «перша людина» мала поняття про найвищу істоту — бога, який править світом, який його створив і є найвищим суддею людських вчинків. Простіше кажучи, попи хочуть переконати, ніби релігія, віра в бога, завжди існувала, що вона природжена людям.

Насправді ж це зовсім невірно і не відповідає фактам. Наука про походження людини говорить нам про те, що людина походить з тваринного світу, що її далекими предками були тварини — людиноподібні мавпи. Коли, як твердять попи, первісні люди мали релігію, то вони повинні припустити, що й у тварин також існувала й існує релігія.

— Як,— обуриться який-небудь віруючий,— порівнювати людину, «створену за образом і подобою бога», з якоюсь твариною?!

Звичайно, тому, хто вірить казкам, ніби світ створений богом, а в людину «вдунута» якась безсмертна душа, тому важко зрозуміти таке порівняння. Проте воно є найзаконнішим, бо наука встановила, що людина — виходець з тваринного світу і походить від людиноподібних мавп, які

колись існували на землі. Якщо у первісної людини, як запевняють попи, було поняття про бога, то воно, виходить, було й у мавполюдини й у мавп. Однак жодний віруючий і жодний піп не може з цим погодитись, бо це підриває казку про «божественне» походження релігії.

Релігія потребує для свого вираження вироблення ряду понять, а з розвитком понять зв'язаний розвиток мови, а розвиток понять і мови людини зв'язаний з успіхами її техніки. Той, хто думає, що мова первісної людини була настільки багата і розвинута, що вона могла визначати релігійні поняття, той глибоко помиляється. І тепер подекуди є відсталі племена, у яких число слів у мові не перевищує кількох сот. На світанку людства не було і цього. Попівські казки про «першу людину», яка мала нібито цілком розвинуту мову і уявлення про бога,— лише вигадка. Людина не народжується з готовими поняттями, людина не народжується із знанням мови.

Є легенда, що правитель Індії Джелал-уд-Дін Акбар засперечався зі своїми придворними про те, якою мовою говорили «перші люди». Він віддав наказ взяти 12 дітей у жінок одразу після народження; дітей замкнули в башту, і до них приставили німих мамок-годівниць. Діти залишились під опікою німих. Жодна говоряща людина не повинна була до них наближатися протягом кількох років. Коли минуло дванадцять років, маленьких в'язнів привели до раджі; до нього зібрались євреї, перси, індуси, араби, халдеї, і кожен доводив на підставі «святого письма», що саме його мовою повинні заговорити діти. Що ж виявилось? Вони не говорили жодною з існуючих мов. Вони вигукували якісь незрозумілі зойки і звуки, порозумівались рухами тіла.

Про що це свідчить? Про те, що у людини нема якоїнебудь природженої мови, як нема і природжених уявлень або ідей.

На запитання про те, чи завжди люди вірували в бога, чи була у первісної людини релігія, ми повинні відповісти, що первісні люди не знали релігії, не знали віри в богів. Вони не знали богів не тому, що розуміли безглуздість віри в бога і обман всякої релігії, а тому, що релігія з'являється тільки на дальшому ступені розвитку людства.

Все, що наука знає про життя первісних людей, а також про походження і розвиток релігійних вірувань, спро-

стовує попівські вчення про «вічність» релігії [1]. Був час, коли люди не знали ніякої релігії. І тепер настав час, коли мільйони людей поривають з нею і відмовляються від неї. Релігія є явище історичне, тобто не вічне, а минуще; вона виникає в певних умовах і у відповідних умовах відмирає. Марксистсько-ленінське вчення про суспільство цілком чітко відповідає на питання, чому і при яких умовах зароджується релігія і чому нині мільйони людей поривають з нею.

Про суспільні корені релігії Ленін у статті «Соціалізм і релігія» (стаття була написана ним у 1905 р.) писав: «Релігія є один з видів духовного гніту, що лежить скрізь і всюди на народних масах, пригнічених вічною працею на інших, злиднями і самотністю. Безсилля експлуатованих класів у боротьбі з експлуататорами так само неминуче породжує віру в краще загробне життя, як безсилля дикуна в боротьбі з природою породжує віру в богів, чортів, у чудеса і т. п.» *.

В одному з своїх листів до Максима Горького (в 1913 р.) Ленін ту ж думку про причини, які породжують віру в бога, виразив у словах, що ідея бога породжується «...тупою придавленістю людини і зовнішньою природою і класовим гнітом...» **. Таким чином, релігія виникла у дикунів у результаті безсилля їх у боротьбі з природою, а з появою класового поділу суспільства до цих коренів релігії додається класовий гніт експлуататорів над народними масами. Разом із зникненням класового гніту починається і відмирання релігії. Цей занепад релігії і має місце в країні перемігшого соціалізму — СРСР.

---

* *В. І. Ленін.* Повне зібрання творів, т. 12, стор. 132.

** *В. І. Ленін.* Повне зібрання творів, т. 48, стор. 227.

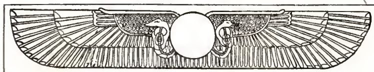
Розділ II ЯК ВИНИКАЮТЬ РЕЛІГІЙНІ ВІРУВАННЯ

Коли вчені почали робити розкопки в землі, вони знайшли залишки багатьох тварин, які в далекі часи жили на землі, а потім зовсім зникли. Кістяки багатьох таких тепер не існуючих тварин можна бачити в музеях. Серед залишків тварин, що колись існували, знаходять іноді в печерах чи просто в землі залишки людських кістяків, які лежать нерідко серед куп розкиданих навколо кісток різних тварин. Вся обстановка показує, що такі печери були колись оселею первісної людини. Туди вона ховалася від диких тварин, виганяючи звідти своїх ворогів — печерного ведмедя, тигра. Учені по цих та інших залишках відтворили картину життя первісної людини.

Скелети багатьох тварин і людини, що давно населяли землю, збереглися не цілком. Проте на підставі цих залишків вчені відтворили весь скелет тої чи іншої тварини. Іноді знаходили при дальших розкопках кістки, яких раніше не вистачало, і виявлялось, що вчені по раніше знайдених кількох кістках правильно відтворювали скелет усієї тварини. Так само по окремих рисах, по окремих фактах, що змальовують життя первісної людини, відтворюється і картина далекого минулого людства.

Найстародавніші люди не залишили після себе ніяких книг, бо вони не вміли писати. Однак деякі матеріали про життя стародавніх людей залишились. У землі при розкопках знаходять стоянки первісних людей, їх могильники і, нарешті, подекуди збереглися зображення людей, тварин і різних сцен полювання, нашкрябані гострим каменем на стінах печер.

По стародавніх могилах, що належать до того часу, коли люди ще не знали вживання металів, а знали тільки вживання каменів (кам'яний вік), ми можемо дізнатися, як колись ховали людей. І коли ми знаходимо в могилах горщики чи зброю, то це дає нам уявлення про

Крилатий диск — символ верховного божества у стародавніх єгиптян.

релігійні вірування людей того часу. Для нас ясно, що коли в могилу поруч з мерцем клали горщики з їжею чи зброю, то це свідчить про існування у ті часи вірувань, ніби після смерті людина має потребу в усьому, чим користувалася за життя.

І мова людська, хоч вона постійно змінюється, зберегла в собі дуже багато чого від далекого минулого людей. Ми, наприклад, і тепер ще вживаємо такі вирази, що мали колись зовсім інший смисл, ніж той, який ми в них зараз вкладаємо. Простежуючи крок за кроком розвиток людської мови, ми так само відтворюємо багато чого в картині життя і вірувань первісних людей.

Ще одним джерелом наших знань про вірування стародавніх людей є міфологія, тобто сказання, що передаються з покоління в покоління, про богів, героїв та ін. З цих сказань ми довідуємось, які були уявлення про всесвіт у стародавніх людей, і судимо по них про первісні релігійні вірування.

Іншим джерелом служать для нас народні звичаї, повір'я, обряди, які часто зберігаються багато століть після свого виникнення, так що люди навіть не вміють уже пояснити, яке значення вони мають. В них ми знаходимо свідчення про далекі, минулі часи. Так само за обрядами сучасних релігій ми простежуємо і визначаємо релігійні обряди і уявлення первісної людини.

У нас є ще одне джерело вивчення первісних вірувань — це культурно відсталі племена, які живуть ще подекуди на земній кулі. Правда, всі вони зустрічаються і мають стосунки з більш культурними народами, багато чого від них перейняли, отже, не можна сказати, що це «первісні люди» і що вірування у них «первісні». Проте вивчення життя і вірувань цих людей дає величезний матеріал для розуміння виникнення і розвитку релігійних вірувань взагалі.

Фінікійський божок.

Таким чином, на підставі найрізноманітніших даних науки можна відтворити картину життя і вірувань стародавніх людей.

Попівська казка про те, що первісні люди жили в якомусь раю, що навколо них мирно паслись поруч тигри і вівці,— тільки дитяча казка: ніякого «золотого віку» людство ніколи не знало на землі. Первісна людина вела невпинну, вперту боротьбу за існування. У хижаків, які її оточували, були страшні, гострі зуби і кігті. Ці тварини були в багато разів сильніші за людину. Але на відміну від тварин людина вміла робити знаряддя праці, і це дало їй перевагу над тваринами. Вона навчилася робити зброю для полювання і захисту. Її знаряддя праці були спочатку дуже прості, примітивні: це були суки, палки і дубини, потім камінь, прикріплений волокнами рослин до кінця палки (молот, сокира); пізніше навчилися виготовляти з каменю гострі ріжучі знаряддя. Завдяки суспільній праці і виготовленню знарядь праці людина здобула те, чого не дала їй природа (сила, кігті, ікла та ін.) і чим вона наділила тварин. Віднині людина могла дробити череп тварини, з великим успіхом на неї полювати, смертельно ранити. Вживання вогню, будучи теж результатом колективної людської праці, зробило людину сильнішою, хоча, мабуть, спочатку людина не вміла добувати вогонь, а користувалася вогнем, який знаходила в природі,— так званим «природним вогнем» (наприклад, пожежа від блискавки під час грози). Але при всьому тому не людина панувала над природою; вона була в повній залежності від природи та її сил. Саме це «безсилля дикуна в боротьбі з природою породжує віру в богів, чортів, у чудеса і т. п.»,— так визначив Ленін причини виникнення релігійних вірувань.

Форми релігійних уявлень первісних людей, очевидно, були дуже різноманітні, залежно від конкретних умов життя кожної суспільної групи. На підставі багатьох да-

них можна лише відмітити найбільш характерні форми первісних релігійних уявлень.

«Всяка релігія,— писав Енгельс,— є не чим іншим, як фантастичним відображенням у головах людей тих зовнішніх сил, які панують над ними в їх повсякденному житті,— відображенням, в якому земні сили набирають форми неземних. На початку історії об'єктами цього відображення є насамперед сили природи, які при дальшій еволюції проходять у різних народів через найрізноманітніші і найстрокатіші уособлення» *.

Негритянський божок.

Уособлення і обожування сил природи характерне для стародавніх релігій, а пережитки цього ми знаходимо в усіх сучасних релігіях. В релігіях багатьох народів Сонце, Місяць, зірки уявляються живими істотами. Такі явища природи, як дощ, вітер, буря і т. д., уявляються як діяння цих істот. В уявленнях дикуна весь навколишній світ населений живими істотами, тільки сильнішими, ніж людина.

Уособлюючи сили природи, людина мала в той же час найневиразніші уявлення про свою власну природу. Такі явища, як хвороба, смерть, сни, не були зрозумілі людям, і в усіх таких випадках вони думали, що в людині діють якісь особливі сили чи істоти, подібно до того як і тепер є чимало людей, які думають, що хвороба настає тому, що в людину «вселився біс». Для дикунів явища смерті були незрозумілі. Переходячи з місця на місце, вони змушені були залишати поранених на полюванні або тих, що захворіли. Траплялося, що поранений чи хворий повертався до своєї групи через кілька днів. Але бувало й так, що вони самі поверталися до місця попередньої стоянки, де залишався іноді в непритомному стані хворий чи поранений, і знаходили його живим і здоровим.

* *К. Маркс* і *Ф. Енгельс.* Твори, т. 20, стор. 309.

Демон бурі у стародавніх вавілонян.

Померлих і залишених родичі бачили уві сні, розмовляли з ними, полювали з ними разом. Все це приводило до висновку, що залишені, покинуті бездиханні родичі продовжують жити і відбувається це тому, що в людині живе якась особлива істота — дух, душа, і всі явища сну, смерті, хвороби пояснюються діянням душі чи духа.

Первісна людина не відрізняла сну від дійсності так, як відрізняємо ми. Та й у наші дні є чимало людей, що надають снам значення дійсності. Адже майже всі «святі» християнської церкви, а також і інших релігій значну частину своїх повчань будували на тому, що вони «бачили уві сні». І подібно до того, як релігійні люди тепер вірять у те, що видіння уві сні відповідають чому-небудь в дійсності, так і дикун надавав своїм снам значення дійсних подій.

Коли ми звернемося до людської мови, то побачимо, що майже у всіх сучасних народів вона зберегла пережитки того далекого часу, коли людина була впевнена в тому, що під час сну, непритомності, при смерті відбувається тільки відокремлення від людини чогось такого, що сидить всередині неї, що рухає її руками, ногами та іншими членами тіла, але може вийти з тіла, битись, радіти, страждати, бачити давно померлих людей, розмовляти з ними та ін. Справді, візьміть такі вирази, як: «він вийшов із себе», «він прийшов у себе», «він відійшов у вічність», «із нього і дух геть», «вибити дух» та ін.,— звідки вони? Як вони створювались? Що вони означали в свій час? Коли дикун говорив «він прийшов у себе», він вкладав у це цілком певний — буквальний — смисл. За його переконанням, непритомність чи тяжкий хворобливий стан полягали саме в тому, що душа хворого, чи дух хворого, в цей час виходив з нього кудись, а одужан-

Обожнення тварин у релігії стародавнього Єгипту: бог Тот а головою птаха ібіса та бог Анубіс а головою шакала.

ня полягає в тому, що душа знову повертається — людина «приходить у себе».

Душа в уявленнях людей була копією, двійником тіла. Душа може страждати, відчувати голод, спрагу, потребувати їжі і води. Ці найстародавніші уявлення про душу увійшли складовою частиною в сучасні релігії.

З вірою в душу і в духів пов'язаний ряд інших вірувань і обрядів. Про покійника треба потурбуватися; дикуни вважали, що він продовжує існувати, тому його необхідно забезпечити всім, чим він користувався за життя, треба його і годувати. Тому в старовинних могильниках ми знаходимо посуд з рештками їжі і зброєю для полювання. Пізніше ці уявлення і піклування про душу після смерті набрали найрізноманітніших форм. Так, норманни [1] спускали своїх померлих у море прив'язаними до човнів, щоб їх не скинуло хвилями, і споряджали ці човни так, нібито покійник відправлявся в далеку путь. У багатьох народів ховали знатних людей не тільки із зброєю, але і з рабами, рабинями, дружинами, з худобою, з кіньми та ін. Покійник споряджався в дорогу, «відходив» з усім тим, чим він користувався за життя.

Та рання форма релігії, що виражалась у первісних людей у вірі в душу і в шануванні «духів», в науці має назву *анімізму*.

Пережитки обожнення тварин у християнстві: євангеліст Іоанн з головою орла та євангеліст Лука з головою бика (мал. з мініатюр VIII ст.).

В найстародавнішу пору свого існування людина ще не виділяла себе з царства природи, не робила істотної різниці між собою і тваринами. Ці уявлення досі збереглись у народних казках. Шанування тварин і поклоніння їм — один з елементів первісних релігійних вірувань. У багатьох народів існували вірування в те, що вони походять від тварин, що їх предками були ті чи інші тварини (тотеми) [2]. Відгуком цих найстародавніших вірувань є, наприклад, переказ, який можна знайти в багатьох підручниках з історії, що міфічні засновники міста Рима — Ромул і Рем були вигодовані вовчицею.

У багатьох первісних народів існувала віра в їх [кровно] родинні стосунки з тими чи іншими видами тварин [чи рослин]; відомі боги-тотеми: агнці («агнець божий»), бики, риби, змії, голуби та ін. А разом з цими віруваннями про спорідненість людей з тією чи іншою тварною виробилися різні заборони (табу) з'їдати дану тварину.

В усіх первісних релігіях, як і сучасних, величезне місце займала *магія*, або, простіше кажучи, чаклунство. Це виражалось у ряді дій, при допомозі яких дикун розраховував впливати на природу відповідно до своїх потреб. Він не знав, що в природі все розвивається за своїми законами. Для нього всі явища природи — результат діяння

надприродних сил, злих і добрих духів, яких можна змусити служити людині. Коли дикун відправляється на полювання, він малює на піску зображення тварини і протикає це зображення списом. На стінах печер знайдені дуже стародавні зображення тварин, проколотих списами. Це магічні (чаклунські) зображення: заколюючи тварину на зображенні, дикун був упевнений, що це допоможе йому і на полюванні перемогти тварину. Дикуни, наприклад, для того, щоб викликати дощ, вдаються до чаклунських дій — обливань, які робляться за встановленим обрядом. Магічним, чаклунським пережитком у сучасних релігіях є всякого роду молебства з водосвяттями на полях. Безсилля дикуна в боротьбі з природою породжувало віру в богів і в чудесне діяння всякого роду обрядів, маніпуляцій, спроможних змусити духів природи діяти так, як це необхідно людині.

«Святий» Христофор з собачою головою. (Старовинна ікона).

Пізнішою і складнішою формою релігійних вірувань став *культ предків,* поклоніння яким виникло вже на порівняно пізньому ступені розвитку суспільства — з утворенням родового ладу. Рід складався з кровних родичів, причому спочатку спорідненість велася по жіночій лінії і лише пізніше почала вестись по чоловічій. Люди вірили, що померлі предки, особливо старійшини, і після смерті продовжують піклуватися про родичів. Їм тому віддавали всіляку шану, особливо розраховуючи на їх допомогу. Пережитки культу предків збереглися в усіх сучасних релігіях.

Разом з ускладненням культу і чаклунських обрядів появились люди, які спеціально виконували ці дії: чаклуни, знахарі, шамани — попередники попів.

Піклування про душі померлих предків було одним з серйозних обов'язків кожної родової групи. Численні пережитки годування покійників збереглись і до теперішнього часу. Готування куті у християн — це пережиток готування їжі саме для покійника. І тепер ще в багатьох місцях у «поминальні дні» приносять продукти на могилу. В багатьох сільських місцевостях на пасху приходять на

могилу, «христосуються» з покійником і залишають на могилі яйця та іншу їжу. Пізніше, з ускладненням культу, на спеціально спорудженому вівтарі ставили зображення духів предків і перед ними вбивали людей, тварин або приносили в дар продукти. Ці жертви в деяких культах спалювали і вірили, що дим, який підноситься вгору, запах смаженого приємний богам. Боги ассіро-вавілонського [шумерського] сказання про потоп, коли праведник Утнапіштім після потопу приносить жертву, збираються і нюхають приємні пахощі:

«Тоді... я... приніс жертву
І приношення зробив на вершині гори;
Сім і ще сім посудин поставив я,
У них я поклав очерет, кедрове дерево й мирту *,—
Боги нюхали дивні пахощі,
Боги нюхали приємні пахощі,
Боги, як мухи, зібрались навколо приносящого
жертву».

З *«Епосу про Гільгамеша»*.

Те ж саме оповідається про єврейського бога Ягве в Біблії:

«І зробив Ной жертовник Ягве; і взяв з усякого скота чистого і з усіх птиць чистих, і приніс у всеспалення на жертовнику. І нюхав Ягве приємні пахощі...» (Буття, VIII, 20, 21 **).

З часом серед духів предків виділяються один або кілька і стають родовими божествами.

Цим богам надаються фантастичні, химерні риси і розміри; бога перетворюють у велетня. Слово «бог» на багатьох мовах просто означає старик, старший (євреї називають свого бога «ветхий деньми», тобто старець; у фіннів назва бога «Укко» означає старець, дід і т. д.). В десятій книзі гімнів найстародавнішого індуського євангелія «Рігведи» [3] говориться:

1. Повстаньте, ви, найдавніші, середні й останні отці,
Що в царство духів відійшли,—
Привітні, вірні, знайомі з заповідями,—
Ви, святії предки, почуйте наші заклики.

---

* Запашні деревні породи.

** Тут і далі при посиланнях на Біблію римськими цифрами позначено глави відповідних книг Біблії, арабськими — стихи.

Староперський бог Ахурама́зда (Ормузд).

2. Вам, предки, присвячуєм нині моління оце ми,
Вам, що світ кинули рано й світ кинули пізно,
Вам, що живуть у просторах земних,
І вам, що знаходяться ще між племен.
3. Я знайшов батьків, найближчих із родичів,
Онуків і довгий слід од Вішну;
Ви, що на баргіс * вкушаєте жертовний напій,
Ви тут найзвичайніші з усіх відвідувачів.
4. Ви, отці, на соломі сидящі, дайте нам поміч,
Скуштуйте жертовного питва, що ми зготували,
Утіштеся ним, будьте ласкаві до нас,
Даруйте нам зцілення і невичерпні сили» **.

Коли із злиття багатьох родів утворилися племена, то поруч з шануванням родових духів і божеств виникло шанування племінних богів. Часто в ролі таких виступали божества найсильнішого роду. Шанування племінних богів одночасно з шануванням богів родових триває досить довго. Домашні боги — лари і пенати у греків і римлян, діди і домовики у слов'ян — це саме такі сімейні, родові боги. Але чим більше зростала влада глави племені, тим

* *Баргіс* — за віруваннями індуїстів, жертовна підстилка, на якій сидять предки в царстві мертвих.
** *Г. Кунов.* Возникновение религии и веры в бога, 1925, стор. 148.

більше шанували племінних богів, яким споруджували вівтарі, жертовники — зародки майбутніх храмів.

Тільки з дальшим розвитком людського суспільства, з утворенням класів і держави, як відображення цього в головах людей, виникла віра в небесних царів — богів, копії царів земних. Божества окремих племен поступаються місцем перед божествами більших [етнічних] об'єднань, національними богами. В боротьбі між окремими племенами беруть участь, за віруваннями людей, і племінні боги. В результаті боротьби створюються національні держави стародавнього світу з їх національними [загальнодержавними] богами. Приклад такого об'єднання племінних богів на чолі з одним національним богом наводить академік Б. А. Тураєв. Ось що він пише: «Піднесення Вавілона потягло за собою деякі зміни в пантеоні (сонмищі богів.— *О. Я.*). Бог Вавілона повинен був зайняти перше місце. Таким богом був *Мардук*... Це було божество весняного сонця. Династія Хаммурапі дійсно підняла його на ступінь верховного бога, сонячне значення якого незабаром відійшло на другий план перед політичною роллю покровителя владик світового міста». Інші найбільш шановані боги — Ану, Енліль і Еа — повинні були поступитися місцем перед Мардуком. Енліль, «досі найбільш шанований бог.., повинен був поступитися перед ним своїм місцем навіть як творець світу... Енліль, цар неба і землі, передав Мардуку... панування над чотирма сторонами світу і своє ім'я «владики країн». Щодо бога Еа, то «Мардук був оголошений його «первородним сином», якому батько віддав милостиво свої права і свою силу, свою роль у всесвіті...» *. Із зміцненням вавілонської монархії мало-помалу виробилось уявлення про єдину божественну силу, що проявила себе в безлічі видимих форм і мала, відповідно до цього, безліч різних найменувань.

Ще задовго до виникнення вірувань у всесильних богів, вірувань, що цілком відображають будову монархічної держави на землі, відбувається обожування окремих сил природи. Так виникло уявлення про бога, який править сонцем. У інших народів, які займаються мореплавством, створились уявлення про богів, що правлять морями й

* *Б. А. Тураев.* История древнего Востока, т. I. М., 1936, стор. 121—122.

вітрами: боги вітрів і боги морів шануються головним чином у жителів островів і приморських країн. Задушливий вітер «самум» африканських пустинь, за віруваннями стародавніх єгиптян, посилається особливим «злим» богом, а щорічний розлив ріки Нілу — добрим богом. Своїх богів народи наділяли і відповідними рисами [4]. Бог сонця зображався або у вигляді сонячного диска (кола), вогняного колеса, або в образі тварини з сонячним сяйвом навколо голови, або людини з таким же сяйвом. Якщо цей бог править громами, блискавками (Тор, Перун, Зевс, Юпітер), то в руках його — молот, яким він гуркотить і викликає грім, або в'язки блискавок, які він розсипає з неба.

Розділ III

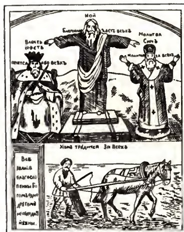
КЛАСОВИЙ ХАРАКТЕР РЕЛІГІЙНИХ ВІРУВАНЬ

Ми коротко розглянули в попередньому розділі, як утворились релігійні вірування і як віра в духів і уособлення природи перетворилась у віру у всемогутніх богів — царів, страшних, всемогутніх і жорстоких.

Але що ж таке релігія?

На це досі давалися різні відповіді. Попи різних вір і буржуазні історики релігії дали і дають неправильні визначення релігії. Це тому, що і попам і буржуазним ученим — захисникам релігії — вигідно показати релігію в найкращому світлі, вигідно переконати маси, що без релігії вони не можуть обійтись. Так, один з них (Вовенарт) говорить: «Обов'язки людини у відношенні до бога — ось релігія». Другий (Шлейєрмахер) визначає релігію як «усвідомлення людиною своєї залежності від бога». Третій (А. Ревілль) вважає, що «релігія є визначення людського життя через зв'язок людської душі з тим таємничим духом, панування якого над світом і над собою визнається людиною і з яким вона почуває себе з'єднаною». Нарешті, Л. М. Толстой заявляє: *«Істинна релігія є таке згідне з розумом і знаннями людини встановлене нею ставлення до оточуючого її безконечного життя, яке пов'язує її життя з цією безконечністю і керує її вчинками»* [1].

Неважко довести хибність цих визначень. На визначенні релігії Л. М. Толстого дуже легко показати неспроможність усіх інших визначень. По-перше, яка різниця між «істинною» і «неістинною релігією»? Хто цю різницю встановлює? Було б цілком марно і ненауково встановлювати різницю між «істинними» і «фальшивими» богами, між «істинною» і «фальшивою» релігією з тієї причини, що всі релігії однаково фальшиві і шкідливі для трудящих. По-друге, всякий дикун, що годує свого померлого предка чи вважає священним крокодила, кішку та ін., так само «встановлює своє ставлення до оточуючого його безконечного життя», «згідне з розумом і знаннями» цього

Класова роль релігії: малюнок з настінного розпису церкви с. Іванівське (колишня Курська губ.). На іконі зображено Ноя, що іменем бога благословляє своїх синів: Іафета — правити всіма, Сіма — молитися за всіх, а Хама — працювати за всіх.

Тим самим поділ суспільства на різні верстви має нібито божественне походження.

дикуна, як і сам Л. М. Толстой, як і будь-який з його послідовників. Адже годування бога, як і з'їдання крові і тіла бога (причастя), «згідне з розумом і знаннями» дикуна, інакше він не став би робити цього. Тому, коли який-небудь толстовець доводить, що людина є слабка, нещасна тварина «доти, поки в душі її не горить світло бога», він, по суті, повторює тільки те, що повторювали тисячі років тому бузувіри, фанатики...

Релігію всі ці люди оголошують справою «надкласовою». Тому Толстой проповідує: «Якщо вона (релігійна людина.— *О. Я.*) *належить до правлячих класів*, вона не тільки не захоче приховувати істини заради вигід свого становища, але, навпаки, зненавидівши ці вигоди, всі сили душі своєї прикладе на звільнення себе від цих вигід і на проповідь істини... *Якщо ж вона належить до поневолених, то так само, відмовившись від спільного для людей в її становищі бажання поліпшити умови свого плотського життя, така людина не матиме іншої мети, крім виконання волі бога *...»* [2].

Ніхто не зумів би висловити так добре шкідливу, реакційну сторону релігії — «істинної релігії», як це зробив сам Толстой. І не можна було краще підкреслити саме *класовий характер* релігій, як це зробив Толстой.

* Курсив О. Ярославського.— *Ред.*

Насправді, що він рекомендує експлуататорським класам — буржуазії, поміщикам, рабовласникам? Він їм рекомендує добровільне відмовлення від їх привілеїв і влади, від панування, багатства, експлуатації народних мас. На підставі цього вчення баптисти, толстовці, євангелісти і проповідники інших релігій проповідують трудящим покірливість і безмовний послух експлуататорам. Та хіба експлуататорські класи відмовляться добровільно від свого панування? Хіба можна імперіалістичну буржуазію, що залила весь світ кров'ю робітників і селян, хіба можна її «умовити» зректися добровільно від свого панування, від влади? Чи не ясно, що кожен, хто проповідує такі ідеї, грає на руку тим же імперіалістам? А що рекомендує релігія експлуатованим? Що вона радить робітникам і селянській бідноті, які в капіталістичних країнах стогнуть під ярмом капіталу і поміщиків?

Цим масам, що страждають там, у капіталістичних країнах, від безробіття, голоду, злиднів, воєн, всякого роду релігійні проповідники радять: «Треба відмовитись від властивого людям бажання поліпшити умови свого плотського життя». Інакше кажучи, робітник і селянин зовсім не повинні боротися за краще життя.

Саме в цьому дусі ведеться проповідь представниками різних релігій в усіх країнах світу. Глава католицької церкви — папа римський у своїх посланнях закликає робітників і селян, всіх тих, хто пригнічений капіталом, до покори і смирення. Налякані ростом впливу комунізму серед мільйонів людей, римський папа і попи інших релігій виступають з посланнями проти комунізму і проти СРСР і закликають трудящих до покори і смирення, обіцяючи їм «небесні блага» за відмовлення від боротьби за людське життя на землі.

Ось чому експлуататорські класи всюди підтримують релігію і церкву. Ось чому буржуазні уряди укладають з церквою спеціальні договори (конкордати), постачають їй гроші, захищають своїми законами.

В роки громадянської війни білогвардійщина часто прикривалася релігією в боротьбі проти Рад. У роки, коли Радянська країна під керівництвом партії більшовиків боролася за здійснення п'ятирічок, за індустріалізацію країни і колективізацію сільського господарства, церковні організації стали знаряддям контрреволюції в її протидії соціалізмові. І тепер численні факти свідчать про цю ворожу

соціалізмові діяльність релігійних організацій і реакційну роль релігії[3].

Таким чином, усякі твердження попів і буржуазних учених про те, що «релігія — це зв'язок людини з богом», що вона сприяє «приборканню зла» і т. д., брехливі. Людям, які в такому прикрашеному вигляді показують релігію, Ленін відповідав, що це «невірно і явно реакційно».

Невірно це тому, писав Ленін, що «...з ідеї бога викидається геть те, що *історично і житейськи* в ній є (нечисть, забобони, освячення темноти й забитості, з одного боку, кріпосництва й монархії, з другого), причому замість історичної і житейської реальності в ідею бога вкладається добренька міщанська фраза (бог = «ідеї, що будять і організовують соціальні почуття»)». Насправді, пише далі Ленін, «ідея бога *завжди* присипляла і притупляла «соціальні почуття», підміняючи живе мертвечиною, будучи *завжди* ідеєю рабства (найгіршого, безвихідного рабства). Ніколи ідея бога не «зв'язувала особу з суспільством», а завжди *зв'язувала* пригноблені *класи* вірою в *божественність* гнобителів» *.

...Коли ж відімре всяка віра в надприродне, в богів, коли не буде релігії?

Про це в програмі комуністів-більшовиків сказано: «РКП керується переконанням, що тільки здійснення планомірності і свідомості в усій суспільно-господарській діяльності мас поведе за собою повне відмирання релігійних забобонів. Партія прагне до повного зруйнування зв'язку між експлуататорськими класами і організацією релігійної пропаганди, сприяючи фактичному звільненню трудящих мас від релігійних забобонів і організуючи найширшу науково-освітню і антирелігійну пропаганду. При цьому треба старанно уникати будь-якої образи почуттів віруючих, що веде лише до закріплення релігійного фанатизму» **.

В дальших розділах книги ми розглянемо, як у різних релігіях народжуються, живуть і вмирають боги та богині.

---

* *В. І. Ленін.* Повне зібрання творів, т. 48, стор. 227, 228.

** КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 2. М., Политиздат, 1970, стор. 49.

Розділ IV СВІДЧЕННЯ ЄВАНГЕЛІСТІВ

Мільйони віруючих людей святкують 25 грудня (за старим стилем) — день народження Ісуса Христа. Одні вважають його богом, другі — сином бога, але рівним йому, треті вважають його людиною, але божественного походження, четверті вважають, що в людині Ісусі Христі втілився якийсь «вищий розум» («Слово», «Логос»), і це незважаючи на те, що насправді Ісус Христос ніколи не існував. Благочестиві обманщики, а іноді і щиро віруючі люди розповідають в тисячний раз вигадки про чудо «непорочного зачаття», про народження спасителя, про зірку на сході, про волхвів, що поклоняються божественному немовляті, про ясла в хліві і тварин, що шанобливо схиляються до ясел, про намір царя Ірода вбити немовля Ісуса і багато інших подібних вигадок. В усе це попи і ченці змушують вірити сотні мільйонів дітей і дорослих, з дитячих років вбиваючи їм у голови ці казки.

На чому ж грунтуються всі ці оповідання? Християнська церква посилається на оповідання євангелістів Матфея, Марка, Луки і Іоанна.

Погляньмо ближче, коли, як і ким були складені ці євангелія, наскільки достовірні їх розповіді.

Люди, які досі чули про релігію тільки від попів різних віросповідань, можуть запитати: хіба не відомо, що ці книги написані апостолами і учнями Христа? Хіба можна ще сумніватися в їх достовірності?

В тому й справа, що тепер достовірно відомо зовсім інше: євангелія складені багатьма письменниками, які, переписуючи, а іноді й усно передаючи один одному євангельські оповідання, переробляли їх — або випускали те, що вже дуже явно тхнуло обманом, або дописували кожен щось від себе, так що тепер дуже важко сказати, що́, коли і ким було написано в євангеліях Матфея, Марка, Луки та Іоанна. Щоб судити про те, які великі суперечності,

Дохристиянські богині-матері з божественними немовлятами — прообрази християнської богородиці Марії та немовляти Ісуса Христа:

стародавня єгипетська богиня-мати Ісіда з божественним немовлям Гором на руках; індійська богородиця Майя з сином Буддою на руках.

історичні помилки і явні нісенітниці в євангеліях, розгляньмо для прикладу оповідання про народження і дитячі роки Ісуса Христа.

1. Євангеліє [від] Матфея

Що ж розповідає про народження Ісуса Христа євангеліє Матфея? Насамперед наводиться родовід Ісуса. І зразу ж видно, що євангеліст його вигадує, бо, по-перше, цей родовід не сходиться з родоводами в інших євангеліях, по-друге, він підганяє цей родовід під особливого роду тройцю: «Всіх родів від Авраама до Давида чотирнадцять родів; і від Давида до переселення у Вавілон чотирнадцять родів; і від переселення у Вавілон до Христа чотирнадцять родів» (Матф., І, 17).

Родовід Христа тут підігнаний так, щоб показати походження Христа з царського дому. Він нібито потомок єврейських царів: і Давида, і Соломона, і Ровоама. Це потрібно було, щоб сильніше впливати на уявлення народу. Особливо тоді, коли християнство з релігії рабів ставало релігією панівних класів, родовід Христа, в якому він виведений потомком царського роду, потрібний був для обожування царів і експлуататорів. Із вміщуваної нижче таблиці — родоводу Ісуса Христа, різного у різних євангелі-

стів, читач побачить, що він взагалі не відповідає тому, що розповідається в самих же євангеліях.

Ось як оповідається про народження Христа в євангелії Матфея: «Різдво Ісуса Христа було так: після заручення матері його Марії з Йосифом, перш ніж побрались вони, внявилось, що вона має в утробі від духа святого.

Йоснф же, чоловік її, будучи праведним і не бажаючи ославити її, хотів таємно відпустити її.

Але коли він помислив це,— ось, ангел господній з'явився йому уві сні і сказав: «Йосифе, сину Давидів! Не бійся прийняти Марію, жону твою, бо те, що зародилося в ній, є від духа святого.

Породить же сина, і даси ім'я йому: Ісус; бо він спасе людей своїх від гріхів їх» (Матф., I, 18—21).

Звичайно, кожна розумна людина повинна спитати: чому ж Йосиф боявся розголосити, що дружина його вагітна від духа святого? Нібито навпаки: він повинен був би всім розповідати, всюди розголошувати про це чудо, він же боїться, як би не довідались. Значить, Йосиф думав, що Марія зачала звичайнісіньким способом, від якогось чоловіка. І тільки уві сні Йосиф довідується, що його дружина вагітна нібито від духа святого.

Ми з вами не надаємо значення снам. Нікому з нас уві сні ніколи нічого не вдавалось узнати. Мало чого не присниться. Ми знаємо, що сон — це незв'язна робота мозку, коли з уривків баченого, почутого, пережитого виникають надзвичайно химерні, фантастичні, неймовірні образи і видіння. Але за старих часів люди надавали великого значення снам, вони були впевнені, що видіння уві сні — така ж дійсність, як і все те, що відбувається наяву.

За євангельським оповіданням, Йосиф вірить сну. Він не проганяє дружину, а діє так, як йому наказано уві сні. Минає дев'ять місяців, Марія народжує сина, і Йосиф називає його Ісусом.

Значить, від духа святого вагітність триває стільки ж часу, як і від чоловіка: дев'ять місяців?

Потім Матфей оповідає[1] про поклоніння волхвів, про таємничу зірку на сході, про підступи Ірода і втечу Марії з сином в Єгипет. Волхви (перси або індуси) прийшли нібито до царя іудейського Ірода і спитали його: «Де народжений цар іудейський? бо ми бачили зірку його на сході і прийшли поклонитись йому» (Матф., II, 2).

Ірод стривожився «і весь Єрусалим з ним». Чому «весь Єрусалим» стривожився, євангеліст не пояснює. А Ірод, довідавшись таємно у волхвів про час появи зірки, доручив їм розшукати це немовля.

Як же вони знайшли його? Євангеліє розповідає, що зірка, яку вони бачили на сході, йшла весь час перед ними, «як, нарешті, прийшла і спинилась над місцем, де було немовля».

Над нами — безліч зірок. Але хто ж із нас може сказати, що така-от зірка стоїть просто над Кремлем, а така-от — над Московським університетом, а третя — над радіостанцією? Зірки настільки віддалені від землі, що кожну зірку одночасно видно в одному і тому ж положенні з десятків і сотень кілометрів навкруги; вона стоїть, значить, над усіма будинками в цьому колі однаково, так що ця історія з зіркою, яка нібито спинилась над місцем, де було немовля, зовсім не відповідає тому, що ми знаємо про зірки. Вона і вигадана була тоді, коли більша частина людства переживала ще дитячий вік свого розумового розвитку.

Потім євангеліст Матфей оповідає, що мудреці «зраділи радістю дуже великою», побачивши зірку. І знову тут відчувається, що Матфей вигадує: тільки-но він оповідав нам, що зірка весь час ішла перед волхвами, вела їх до місця народження Ісуса, а тут виходить, що вони не бачили зірки і зраділи, побачивши її несподівано.

Потім ці мудреці нібито побачили, нарешті, немовля з Марією, поклонились йому, подарували йому золота, ладану і смирни (запашна олія) і пішли в країну свою. Навіщо богові чи сину божому потрібні золото і ладан, жоден віруючий не пояснить. Волхви від бога одержують вказівку, що їм не слід повертатись до Ірода. Уві сні ж Йосиф одержує після цього наказ від ангела господнього тікати з немовлям і його матір'ю в Єгипет, бо Ірод, мовляв, збирається вбити немовля Ісуса. Ірод не знає про це і наказує вбити всіх немовлят до двох років. А коли Ірод помирає, ангел знову з'являється уві сні до Йосифа в Єгипті і наказує йому йти в землю Ізраїлеву. Тут Йосиф знов уві сні одержує вказівку йти в землю Галілейську і поселяється в місті Назареті.

Тепер точно встановлено, що євангеліє, яке приписують Матфею, не найбільш раннє, що раніш від нього складено було євангеліє Марка. Євангеліє Марка складено було

приблизно через 100 років після так званого різдва Христового; євангеліє Матфея — пізніше [2]. Звідки складачі цього євангелія знали, що снилося 120 років тому тесляру Йосифу, чоловікові Марії? Хіба можна всерйоз повірити всім цим оповіданням, коли вони грунтуються на снах?

Матфей про всі ці «факти», як і взагалі про життя Христа, оповідає так, щоб усе підігнати до тих чи інших слів і висловлювань єврейських книг Біблії.

Єврейська [вона ж і християнська] Біблія є збірник творів і запис усних оповідань, легенд, висловлювань, літописів, складених у різний час, різними особами, тисячі разів виправлених (або, навпаки, спотворених) різними пізнішими вставками, підчистками і т. д.

Попи видають Біблію за «святе письмо», за одкровення бога. Наприклад, вони зображають справу так, ніби Мойсей стенографічно (тобто дослівно, скорописом) записав під диктовку перші п'ять книг Біблії. Звичайно, нема нічого смішнішого, безглуздішого, дурнішого, ніж ця вигадка.

Деякі книги Біблії писані незадовго до нашого літочислення, інші — раніше [3]. В Біблії багато всяких неясних виразів. Попи тлумачать ці неясні слова, як хочуть, і виходять передбачення, які нібито стосуються Христа і його життя [4]. Матфей часто ні до ладу, ні до прикладу намагається підігнати свої оповідання про Христа до цих висловлювань Біблії. Виходять у нього такі пояснення:

1) Марія стала вагітною, будучи ще дівчиною. Це, говорить Матфей, нічого не значить:

«А все це сталося, щоб справдилось сказане господом через пророка, який говорить: «ось, діва (в єврейському тексті сказано не «діва», а «молода жінка»; євангелісти й попи просто-напросто перекрутили переклад, щоб підігнати біблейські слова під потрібну їм «подію».— *О. Я.*) прийме в утробі, і породить сина, і дадуть ім'я йому: Еммануїл, що означає: з нами бог» (Матф., I, 22—23).

І виходить, що Христос нібито народився тому, що так за кілька століть до цього сказав якийсь старовинний єврейський проповідник Ісайя. Правда, кожен може спитати: а чому немовля назвали Ісусом, а не Еммануїлом? На це попи вам не дадуть ясної відповіді: тут не зуміли підігнати більш вдало. Коли ж ми звернемось до того місця Біблії, на яке посилається Матфей, то побачимо, що там мова йде зовсім про інше. Там Ісайя умовляє царя Ахаза не

боятися двох царів — сірійського та ізраїльського, що напали на його Іудейське царство і, як він говорив, незабаром повинні будуть піти назад, у свої країни, так скоро, що дитина, яка народиться від жінки, ще не навчиться відрізняти погане від хорошого.

На виконання цього пророк Ісайя в присутності двох свідків «приступив... до пророчиці, і вона зачала, і народила сина» (Ісайя, VII, 14—16, VIII, 2—3)... При чому тут Христос? Еммануїлом його не звали, і ніякого відношення він не мав до пророцтва Ісайї взагалі.

2) Христос народжується у Віфлеємі. Відбувається це нібито не тому, що Марія, його мати, була в Віфлеємі, а для того, щоб виправдати слова іншого єврейського письменника — Міхея, який нібито сказав, що з Віфлеєма вийде вождь, який врятує народ Ізраїля (Міхей, V, 2—4). Ніякий вождь, як відомо з історії, не «врятував» народ Ізраїля, отже, й це «пророцтво» не варте дірки від бублика.

3) Але в Біблії є слова пророка Осії: «Із Єгипту покликав [я] сина мого» (Осія, XI, 1). Як же зробити так, щоб перенести Ісуса в Єгипет? Євангеліст Матфей вигадує тоді казку про втечу батьків Ісуса в Єгипет.

Ірод нібито дав наказ перебити немовлят. Можливо, він це зробив через свою жорстокість? Нічого подібного. Він це робить, виявляється, для того, щоб здійснити слова пророка Ієремії (XXXI, 15). От який бог! Ієремія сказав кілька сотень років тому ті чи інші слова. Про них люди вже забули. Але попівський бог все пам'ятає їх. Можливо, краще було б зберегти життя ні в чому не винних немовлят? Але автор євангелія розмірковує: як же так можна, адже тоді скажуть, що старий єврейський пророк Ієремія збрехав, і пророкам-попам віри не буде. Так краще вже нехай діти загинуть, зате збудеться «сказане через пророка Ієремію» (Матф., II, 17). Так створена була казка євангелій про винищення немовлят і втечу в Єгипет.

4) Нарешті, батьки Ісуса оселюються в Назареті знов-таки нібито тому, що в єврейській Біблії (Суддів, XIII, 5) сказано, що немовля — буде назорей божий. Коли вчені почали досліджувати, де ж знаходиться цей Назарет, то виявилось, що тоді і міста такого не було, а слово «назорей», або «назарей» (ганоцрі), просто означає «страж», або «сторож».

Недостовірність усіх цих євангельських оповідань стане ще очевиднішою, коли ми дізнаємось, що Ірод, про якого

розповідають євангелісти Матфей і Лука, помер за чотири роки до описуваного в них народження Христа. І виходить, що Йосиф і Марія з немовлям тікали від Ірода, який, будучи вже покійником, давав накази про винищення немовлят.

2. Євангеліє [від] Марка

Коли ми звернемось до найбільш раннього євангелія — Марка, то побачимо, що і в ньому не більше достовірності. За оповіданнями, Марк був секретарем апостола Петра. Єпіскоп Папій, що помер в середині II ст., писав, що при ньому вже існувало євангеліє, складене цим Марком. І ось цей Папій пише про євангеліста Марка: «Сам він не слухав Христа... Він приєднався пізніше до Петра, який викладав учення...». Виходить, що і Марк записував з чужих слів; нічого сам не бачив.

Що ж він записав? Чи сходиться це з тим, що нам розповів Матфей?

Марк, який писав через 100 років після народження Христа [5], не говорить жодного слова ні про чудесне народження Христа, ні про інші чудеса, якими супроводилось це народження, ні про сни Йосифа, про які розповідає Матфей. А Марк же нібито записував те, що говорив Петро [6], він би вже, напевно, записав, якби було щось чудесне! У Марка Ісус зразу появляється дорослою людиною, що прийшла з Галілеї хреститись до Іоанна, як хрестились тоді євреї, тобто купалися в річці Іордані, сповідаючи гріхи свої. Обмивання, купання вважається не тільки у євреїв, а й у багатьох інших народів, особливо на Сході, засобом зцілитися не тільки від зовнішнього бруду, але й від гріхів — вода, мовляв, усе змиє, все понесе з собою. [Віруючі] євреї і тепер в одне з своїх осінніх свят ідуть до річки, читають там молитви і вдають, що кидають у воду свої гріхи на цілий рік. Індуси теж очищають себе, купаючись у «священному» Гангу.

І тільки тоді, коли Ісус виходить з води, так оповідає Марк, «побачив Іоанн, що небеса розкрилися, і дух, як голуб, спускався на нього. І голос був з небес: «Ти син мій улюблений, в тобі має благовоління» (Марк, I, 11). Сам Христос у Марка називає себе «сином людським», тобто людиною.

3. Євангеліє [від] Луки

Значно пізніше, пізніше навіть, ніж євангеліє Матфея, складено було євангеліє Луки. Лука, за його ж словами, користувався при складанні євангелія не тільки оповіданнями сучасників, а й написаними вже до нього іншими євангеліями, листами, посланнями та ін. Що ж він розповідає? Чи сходиться його опис з іншими?

Лука спочатку розповідає про те, як стара Єлизавета, дружина єврейського попа Захарії, що доти була безплідною, стала вагітною за провіщенням архангела Гавриїла. Цей же ангел з'явився через шість місяців після цього «чуда» в Назареті до діви Марії, і, ввійшовши до неї *, сказав: «Радій, благодатна! Господь з тобою; благословенна ти між жонами» (Лука, I, 28).

Діва Марія дуже засоромилася від цього привітання, але ангел її «заспокоїв»: «Ось зачнеш в утробі, і народиш сина, і даси йому ім'я: Ісус». Марія не знала, як вона зачне, не знаючи чоловіка. Ангел їй пояснив: «Дух святий найде на тебе, і сила всевишнього осінить тебе, тим-то й святе, що народиться, наречеться сином божим» (Лука, I, 31—35).

При чому тут ангел Гавриїл, «дух святий» і «сила всевишнього», при чому тут той, хто послав цього духа, і при чому тут Йосиф, чоловік Марії,— зрозуміти дуже важко, особливо коли ми візьмемо до уваги, що євангельський дух божий був жіночого роду. Як і від кого завагітніла Марія,— від Луки не доб'єшся.

Щоб розвіяти сумніви, ангел послався на вагітну стару Єлизавету. Коли Марія пішла до Єлизавети і привіталася до неї, то в старої, як оповідає Лука, «кинулось дитя в утробі», і вона, зрадівши, вигукнула голосно: «Благословенна ти між жонами, і благословенний плід утроби твоєї!» (Лука, I, 42). Вся розмова між Захарією і ангелом, між Єлизаветою, Марією і ангелом викладена так, ніби Лука записував з їх слів, а писав він більше як через 120 років після описуваних ним «подій» [7]. Потім іде вже оповідання про народження.

* Католицькі ченці в одному з монастирів показували віконце, в яке влазив Гавриїл до Марії-діви, і навіть перо з крила цього «благовісника», яке він ніби загубив при цьому візиті.

Стародавня грецька богиня Деметра з немовлям Діонісом;

одне з первісних зображень християнської богородиці Марії з немовлям Ісусом.

Лука розповідає про наказ імператора Августа зробити перепис «по всій землі». (Звичайно, це дурниця: Август міг перепис вести не по всій землі, а тільки в своїх володіннях). «Цей перепис,— говорить Лука,— був першим під час правління Квірінія Сірією» (Лука, II, 2). Але ж тепер напевно відомо, на підставі записів того часу, що Квіріній приїхав у Сірію через 10 років після смерті Ірода, а Лука описує справу так, ніби це було при Іроді. Ясна річ, що Лука писав те, що чув, перекрутив і імена і роки,— одним словом, вигадував, як і Матфей. як і інші євангелісти.

Під час цього перепису Йосиф з Марією опинилися у Віфлеємі, бо їм треба було нібито записатись саме в цьому місті. Марія була вже вагітна. Народивши сина, вона сповила його й поклала в ясла, в хліві, бо в гостиниці не було місця. Далі розповідається про пастухів, які стерегли свої стада в полі (в грудні і в Палестині стадам нічого робити в полі) і побачили ангела господнього, якого дуже злякалися. Лука записує слова ангела, яких ніхто, звичайно, ніколи не чув. Ангел оголошує пастухам про народження спасителя, указує їм прикмети його: спаситель лежить в пелюшках в яслах. І в цей же час з'являється «численне воїнство небесне, що славить бога і співає: слава у вишніх богу, і на землі мир, у людях благовоління».

Дуже, мабуть, дружний був небесний хор, якщо пастухи виразно розібрали і слова співу!

Як бачите, оповідання Луки дуже і дуже відрізняється від інших оповідань! Ні у Марка, ні у Матфея ми не знаходимо ясел і хліва. Матфей пояснює перебування у Віфлеємі тим, що треба було здійснитися пророцтву; Лука приводить батьків Христа у Віфлеєм тому, що цього нібито вимагають правила перепису. Про втечу в Єгипет тут нема ні слова. Ніякої «зірки на сході», ні волхвів, що несуть золото і ладан новонародженому, у Луки теж нема. Замість цього у нього є пастухи, що пасуть худобу зимою в полі, і ангели, що прославляють народження бога.

4. Родовід Ісуса Христа

Ці суперечності між оповіданнями про народження Христа у Луки і Матфея особливо яскраво виступають в наведених ними обома родоводах Христа. Обидва євангелісти виводять як одного з головних предків Ісуса царя Давида, щоб показати, що Христос не був безрідним, а веде свій родовід від царя Давида (і разом з тим від господа бога). Ось що обидва євангелісти говорять про родовід Христа:

Родовід [Христа] у Матфея:

1. Давид	Від Давида до вавілонського полону	17. Салафіїл	Після вавілонського полону до Ісуса
2. Соломон		18. Зоровавель	
3. Ровоам		19. Авіуд	
4. Авія		20. Єліакім	
5. Аса		21. Азор	
6. Іосафат		22. Садок	
7. Іорам		23. Ахім	
8. Озія		24. Єліуд	
9. Іоафам		25. Єлеазар	
10. Ахаз		26. Матфан	
11. Єзекія		27. Іаков	
12. Манассія		28. Йосиф	
13. Амон		29. Христос	
14. Іосія			
15. Іоакім			
16. Ієхонія			

Родовід [Христа] у Луки:

1. Давид 2. Нафан 3. Маттафа 4. Маїнан 5. Мелеай 6. Єліакім 7. Іонан 8. Йосиф 9. Іуда 10. Сімеон 11. Левій 12. Матфат 13. Іорім 14. Єліезер 15. Іосія 16. Ір 17. Єлмодам 18. Косам 19. Аддій 20. Мелхій 21. Нірій	Від Давида до вавілонського полону	22. Салафіїл 23. Зоровавель 24. Ріса 25. Іоаннан 26. Іуда 27. Йосиф 28. Семей 29. Маттафія 30. Мааф 31. Наггей 32. Єслім 33. Наум 34. Амос 35. Маттафія 36. Йосиф 37. Іаннай 38. Мелхій 39. Левій 40. Матфат 41. Ілій 42. Йосиф 43. Христос	Після вавілонського полону до Ісуса

Як же це так: навіть родовід свого бога не зуміли скласти так, щоб у двох євангеліях один одному не суперечити! Так, важкувато, виявляється, виссати з пальця родовід «сина божого», особливо коли цим родоводом треба догодити і пролетарям (Ісус — син майстрового-тесляра) і знаті (Ісус — царського походження).

5. Євангеліє [від] Іоанна

Нарешті, є ще одне євангеліє — Іоанна, зовсім не схоже з усіма іншими. Написане воно ще пізніше від інших, коли, отже, існувало вже багато оповідань про Христа. Як же у цього євангеліста народжується бог Христос? Іоанн нічого не говорить ні про провіщення, ні про батьків бога Ісуса. Тільки в главі VI ми дізнаємося, що у Христа були земні батьки. Ісус у Іоанна називається «агнцем божим», тобто ягням, баранчиком, Ісус називається також «Словом», причому «Слово» це було передвічним, завжди існувало. Христос, отже, ні від кого не народжується, ніяка смертна жінка, ні діва не носила його в утробі своїй; було не народження бога, а втілення в образі людини. «Слово стало плоттю, і жило з нами, сповнене благодаті і істини» (I, 14). Як же сталося

втілення, як «Слово» стало боголюдиною — Ісусом, який проповітував, потім помер на хресті, піднісся на небо та ін., та ін.,— Іоанн нам не розповідає. Та й мудрована річ розказати це. «Вірити треба»,— говорять попи. Але час такої віри минув. Ми хочемо перевірити.

Що ж виходить, коли ми починаємо перевіряти всі євангельські оповідання про народження Христа по всіх чотирьох існуючих [канонічних] євангеліях?

1) Жодне євангеліє в оповіданні про народження бога Ісуса не сходиться з іншими євангеліями.

2) Оповідання не відповідають історичній правді, відомим з історії і перевіреним фактам.

3) Оповідання євангелій про народження бога змушують нас шукати походження їх у більш давній історії,— чи не взяті вони з більш давньої старовини, з більш давніх релігій?

Ось цю саме роботу ми й проробимо. Для цього познайомимося з більш давніми оповіданнями і сказаннями різних народів і країн про народження богів, про непорочне зачаття, про дів — матерів божих, про синів божих, про зірки, волхвів, ясла, агнців, хрест і про все те, що зв'язане з оповіданнями християнської церкви про народження серед єврейського народу близько двох тисяч років тому бога Ісуса від діви-матері Марії без допомоги її чоловіка — тесляра Йосифа.

Розділ V

НЕПОРОЧНЕ ЗАЧАТТЯ. МАТІР БОЖА

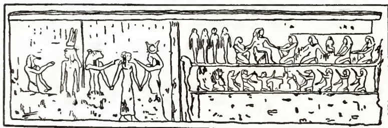
Коли стародавні люди хотіли кого-небудь звеличити, особливо коли кого-небудь возводили в божество, кому-небудь поклонялись, вони шукали в цій людині таких властивостей, які виділяли б її з усіх людей. Тому дуже часто вони приписували божественне походження тій чи іншій людині, обожували її, приписуючи їй зачаття від бога. Часто царі, щоб звеличити і зміцнити свою владу над народними масами, так само приписували собі божественне походження і непорочне зачаття. Ми знайдемо безліч таких оповідань майже в усіх країнах. Іноді, за цими оповіданнями, боги сходили на землю, одружувались з жінками, через яких вони бажали втілитись в образі людини на землі, іноді навіть силоміць оволодівали цими жінками. Іноді вони уві сні проникали в тіло жінки і запліднювали її. Іноді посилали для цього «святого духа» — то у вигляді голуба, то у вигляді семикольорового місячного або сонячного променя. Іноді для цього боги перетворювались навіть у тварин: в биків, зміїв, слонів, носорогів і т. п. Але найцікавіше в цьому те, що жінки при цьому нібито ухитрялись залишатися незайманими, «непорочними дівами», за що їх шанували і тепер ще шанують мільйони легковірних людей, одурманених опіумом релігійного обману.

Ось кілька найяскравіших прикладів (число їх можна було б збільшити в багато разів).

1) За півтори тисячі років до християнського літочислення Мутемуа, непорочна жриця єгипетська, народила царя Аменхотепа III. На стінах храму в Луксорі це зображено було такими сценами (див. рис. на стор. 49):

а) божественний вісник Тот сповіщає його майбутній матері — діві-цариці, що вона незабаром стане матір'ю;

б) непорочне [надприродне] зачаття: бог Неф (дух святий) таємничо проникає в діву, підносячи до її губів хрест, образ життя;

Чудесне народження фараона Аменхотепа III: благовіщення жриці Мутемуа, непорочне зачаття та поклоніння новонародженому. (Знімок з настінного розпису на руїнах храму в Луксорі).

в) народження бога-людини;

г) поклоніння немовляті богів і людей, включаючи трьох князів (волхвів), що приносять йому дари; в цій сцені є також зображення хреста, як образу [знаку] життя (а не смерті) *.

2) В іншому дохристиянському єгипетському храмі (в Дендера), присвяченому богині родючості Хатор, зображена ця свята «богоматір» з «божественним» немовлям на руках.

3) Ісіда, єгипетська богиня родючості, за віруваннями єгиптян, народила непорочним зачаттям сонячного бога Гора. Зображення Ісіди [і Гора] у вигляді статуеток були розповсюджені в старовину по всьому узбережжю Середземного моря і по всьому Сходу. Вони частково послужили зразком для християнських письменників — євангелістів.

На одному з храмів Ісіди зроблений був такий напис: «Я — мати владики Гора, і ніхто не піднімав моєї сукні».

4) При розкопках стародавніх Афін, серед залишків старовини в Карфагені, на Кіпрі, в Ассірії теж знайдені зображення богоматерів з немовлятами на руках. Це —

* Взяті в дужки слова «дух святий» і «волхвів» не стосуються зображень на стінах Луксорського храму, а відмічають схожість основних ідей у цих зображеннях з пізнішими оповідями євангелій про благовіщення і народження казкового Христа.— *Ред.*

Будда — найвище божество буддійської релігії, який вважається її аасновником.

«діви»: Афродіта, Венера, Юнона, Іштар, Астарта та ін... При цьому слід пам'ятати, що у «діви» Юнони, згідно з міфами про неї, було кілька дітей, Мінерва теж була кілька разів матір'ю, будучи в той же час «дівою». Хоч у міфах (розповідях) Юнону згвалтував бог Вулкан, а Мінерву — Нептун, обидві вони лишалися «дівами».

5) Єгипетський бог сонця Ра народжений непорочною матір'ю — богинею неба Нут без допомоги батька.

6) Аттіс, фрігійський бог, народжений непорочною матір'ю Наною, яка нібито стала вагітною тому, що в її пазуху потрапила кісточка мигдалю чи граната.

7) Грецький бог виноградної лози Діоніс — син бога Зевса і царівни Семели [через смерть матері був доношений Зевсом, який зашив його собі в стегно].

8) Грецький герой Персей народжений дівою Данаєю, і історія його так схожа з історією Христа, що Юстин-мученик, який жив у II ст., пояснював це тим, що диявол, знаючи про наступне пришестя Христа, навмисно підстроїв так, щоб усі ці чудеса сталися ще до Христа.

9) Адоніс, сіро-фінікійський бог рослинності, споріднений з ним Осіріс, перше лице єгипетської тройці, і перський сонячний бог Мітра — всі троє народилися від непорочних дів. В оповіданнях про них, що виникли задовго до християнського літочислення, ми знаходимо готовими майже всі риси народження, життя і смерті Христа.

10) В оповіданнях про Будду, який, за переказами, народився від матері Майї (років за 500 до виникнення християнства), теж багато схожого з оповіданнями про народження Христа. Він, як розповідають [легенди], до народження жив на небі. Щоб визволити всі живі істоти від страждання і смерті, він вирішив втілитися через земну

жінку. Оглянувши всесвіт, він побачив непорочну діву Майю і обрав її. Він спустився на землю в її тіло у вигляді п'ятикольорового світлого променя. Так сталося «непорочне зачаття» Будди. Коли він народжувався, на небі з'явилась зірка. Царі прийшли поклонитись йому і принесли йому дари. На небі в цей час відбувались чудесні знамення, земля здригалась, чути було «голос численного небесного воїнства». Все це записано за 500 років до християнського літочислення.

Чи не послужило це оповідання хоч частково готовим матеріалом для складання євангельських оповідань про діву Марію і Христа? Ця думка тим більше приходить в голову, що один з волхвів віщує Будді, що він «зніме з світу покривало тьми і гріха». Потім Будду приносять у храм, де перед ним схиляються навіть боги.

Є оповідання у євангеліста Луки (II, 42—52), як батьки Ісуса загубили його якось на святі і як знайшли його за розмовою з книжниками. Те саме розповідається про Будду. Будду спокушає диявол (Мара) у пустелі, але Будда залишається непохитним. Будда преображається на горі, творить чудеса, зціляє розслаблених, виганяє бісів. Він помер, піднісшись на небо після смерті. Так розповідають про свого бога індуські євангелія за півтисячі років до християнства.

Учення буддизму і віра в Будду поширені серед сотень мільйонів людей в Азії, а оповідання про нього проникли в усі прилеглі країни ще задовго до того, як появилося християнство.

11) Конфуцій — китайський віровчитель, який має багато мільйонів наслідувачів. Старовинний китайський переказ розповідає про народження цього бога-людини таке. Якось мати його побачила потвору Кі-лін, єдинорога. Потвора підійшла до матері Конфуція і викинула з рота дорогоцінний камінь. Від цього каменя і зачатий був Конфуцій. А потім ідуть оповідання про чудеса Конфуція. Його спокушає диявол, він творить чудеса — ті ж самі, які приписувались і Христу [1].

12) Заратуштра. Сказання і про цього віровчителя склалися в Ірані, по сусідству з Сірією і Вавілонією, теж близько півтисячі років до виникнення християнства. Іранські книги говорять про те, що його народження було провіщене за три тисячі років до цього . Навіть якийсь бик, подібно до валаамової ослиці, говорив про це людським

голосом. Один з царів, Ісмшед, попереджав дияволів, що ось, мовляв, «прийде на землю якийсь славний муж і знищить їх усіх». Заратуштра був зачатий, подібно до Христа, Будди та інших богів, чудесним способом. Для цього світлий бог добра Ормузд послав архангела, який приніс у стеблині рослини духа святого; ця стеблина передана була на зберігання матері Заратуштри. «І ось тіло сполучилося з духом-хранителем і славою, і архангели допомогли цьому, а злі духи всіляко намагались перешкодити». Так говориться в іранських євангеліях. І далі — як по-писаному: при народженні бога Заратуштри дерева і річки співали хвалебних пісень, на небі з'явилися нові зірки та інші світила небесні, а бог тьми і зла Аріман і його злі духи втекли в підземні глибини. Божественне світло оточило дім, де народився Заратуштра. Хоч убивці хотіли погубити немовля, та провидіння цьому перешкодило. Ангел з неба радить відвезти дитину від небезпеки в іншу землю (подібно до євангельського оповідання про втечу Йосифа і Марії в Єгипет). Тридцяти років з ним відбувається преображення. Диявол даремно спокушає його в пустелі. Заратуштра ходив по країні, вчив віри, творив чудеса, зціляв хворих, сліпих, горбатих, німих. Чи не вважаєте ви, що за півтисячі років до християнства існував уже готовий образ Ісуса Христа?

13) Аполлоній Тіанський. Цей грецький учитель жив, за переказами, приблизно тоді ж, коли [згідно з християнським ученням] й Ісус. Ось що про нього розповідає книга, написана незабаром після появи перших євангелій. Грецький морський бог Протей з'явився до його матері і оголосив їй, що він хоче через неї втілитись. Одного разу мати його заснула. Їй приснилися лебеді, які співали їй пісню. Вона прокинулась і народила хлопчика, причому на небі майнула блискавка. А потім починається життя чудотворця Аполлонія, який майструє чудеса аж до воскресіння мерців; він припиняє чуму, спиняє землетрус, а коли приходить час помирати, підноситься на небо. Аполлонія Тіанського шанували навіть деякі християни, а імператор Александр Север (III ст.) поставив його зображення поруч із зображенням Христа в своїй молитовні.

14) Уїцілопочтлі, бог мексіканських індійців (в Америці), теж, за розповідями, чудесно зачатий був дівою. Його мати Коатліка побачила в повітрі літаючу кульку з

яскравого пір'я. Вона поклала її за пазуху і зразу ж відчула себе матір'ю.

Мабуть, досить цих прикладів народження богів, чудесно зачатих непорочними дівами? Ці оповідання, як я вже сказав, можна умножити, бо вони є майже у всіх народів, майже у всіх релігіях.

І не тільки боги, а й царі та інші знатні люди в певний період історії намагались довести своє божественне походження від дів.

Так, коли царя Александра Македонського підносили в божественне достоїнство, то склали оповідання, нібито його мати Олімпіада зачала його від грецького бога Зевса, а єгипетські жерці видали його за сина їх бога Амона *.

На одному з старовинних пам'ятників висічений напис, зроблений царем Саргоном I [більш ніж за дві тисячі триста років до християнства]: «Я — Саргон, могутній цар, цар Аккади. Зачала мене мати, непорочна жриця».

Коли Чингісхан завоював більшу частину Азії і створив імперію, що наводила жах на Європу, його придворні склали йому родовід, який встановлював його походження від непорочної діви.

Звичайно, щоб пояснити всі ці оповідання, не досить сказати, що люди вигадували для своїх богів і великих людей якийсь особливий спосіб зачаття і народження, не такий, яким народжуються звичайні смертні. Поль Лафарг, один з найвидатніших соціалістів, учень Маркса, так пояснює походження цих оповідань. В свій час люди жили груповим шлюбом, коли незайманість була великою рідкістю. Уже в той час діви у стародавніх народів викли́кали подив, а подекуди навіть шанування.

Коли замість групового шлюбу з'явився парний шлюб, жінка вважалася дівою, поки не вступала в такий шлюб, так що материнство не заважало їй, за тодішніми поняттями, залишатися дівою, як ми це і бачили на багатьох наведених вище прикладах. В Греції син незаміжньої жінки називався «сином діви». Кожна незаміжня жінка вважалася дівою.

На протязі досить довгого часу в історії людства сім'я була побудована інакше, ніж тепер: тоді на чолі сім'ї стояла мати, а не батько. Жінка вважалася главою. Така

* Див. додаток 3.— *Ред.*

сім'я називалася матріархальною, тобто материнською, і рід вівся не по [лінії] батька, а по [лінії] матері.

Цей лад під впливом розвитку господарства, особливо скотарства і землеробства, з часом поступився місцем іншому й іншій сім'ї, де керівна роль перейшла до чоловіка. Жінка не легко поступалась своєю першістю. Можна навести безліч прикладів цієї боротьби.

Відгомоном цієї боротьби є і численні оповідання про непорочне зачаття, про дівоче зародження без допомоги чоловіка [2].

Жінка намагалася довести, що вона може обійтися без допомоги чоловіка навіть при народженні дітей. Так, у збірнику [карело-]фінських народних сказань «Калевала» розповідається про народного героя Вейнемейнена, якого народила діва Ілматар, запліднена вітром. А цю діву народила Луаннатар. Там же розповідається про дівчину Мар'ятту, яка народила від брусниці, що закотилась їй на сукню, а з сукні потрапила в рот, а потім у шлунок *.

В російських народних казках деякі дівчата вагітніють від з'їденої ними горошинки.

Склалися також уявлення, що жінка може завагітніти просто тому, що в її лоно якимось чином проникає один з духів, наприклад дух предка.

Під час цієї боротьби чоловік, що дедалі більше захоплював господарство в свої руки і прагнув поставити жінку в підлегле становище, намагався довести, що і він може народжувати без допомоги жінки. У багатьох народів існує такий звичай («кувада»): коли жінка народжує, то чоловік її лягає в постіль і намагається криками і всіма своїми рухами показати, що він сам корчиться від родових мук і болів. А коли дитина народиться, її кладуть до чоловіка, і той приймає поздоровлення родичів і знайомих з нагоди народження ним дитини.

Коли богиня Юнона хвасталася, що вона народила без допомоги чоловіка Марса і Гебу, то бог Юпітер їй на це відповідав, що він народив Мінерву просто з голови, а з стегна народив Діоніса; Юпітера навіть зображали іноді хоч і з бородою, але з жіночими грудьми.

Одне грецьке оповідання так пояснює народження Оріона, піднесеного Зевсом на небо. Одного разу грецькі боги Зевс, Посейдон і Гермес захотіли винагородити сина Вак-

* Див. додаток 5.— *Ред.*

ха Ойнопіона за гостинність. Вони спитали його, чого він бажає. Той зажадав мати сина. Тоді три боги помочилися в шкіру зарізаного для їх частування бика, закопали її в землю, і через 9 місяців народився Оріон, якого виносила в свой утробі земля.

Жінки в боргу не залишилися. На острові Кіпр з'явилася статуя бородатої Венери, в Римі шанували бородату Фортуну. Нарешті, з'явилися боги-гермафродити, тобто одночасно і чоловічої, і жіночої статі. Так, єпіскоп Птолемаїди Сінезій склав такий церковний гімн:

«Ти є отець, ти є і мати,
Ти є і муж, ти є і жона».

Які ж висновки можна зробити з тільки що наведених оповідань про богів і богинь різних народів, які створені були задовго до того, як склались оповідання про діву Марію і бога Ісуса?

1) Задовго до християнства в багатьох країнах, в багатьох релігіях були вже в готовому вигляді всі частини оповідання про Христа: провіщення, що народиться спаситель; сповіщення ангелами непорочній матері, що вона народить бога або сина божого; зірки й інші небесні явища, що супроводять це народження; і голоси з неба, і голуб у вигляді «духа святого», і вся інша обстановка не тільки народження, але й дитячих років і дорослого життя богів і напівбогів — Будди, Заратуштри, Мітри та інших. Все це включає в себе те, що через кілька сот років було приписано євангелістами Христу, те, що внесено було в тому чи іншому вигляді у християнство, в його міфологію (сказання), обряди, канони, віровчення.

2) Християнська релігія при складанні своїх оповідань про Христа багато чого запозичила з інших відомих на той час релігій.

3) Швидкі успіхи християнства серед різних народів почасти тим і пояснюються, що воно багато чого запозичило з релігійних понять і вірувань народів, які населяли тодішню Римську імперію.

Розділ VI «ЗІРКА НА СХОДІ»

Зоряне небо — це безкраїй, безмежний, неосяжний світ зірок. Це зоряне небо і тепер ще недостатньо вивчене, хоч наука дуже багато вже знає про небесні тіла і має тепер величезні підзорні труби — телескопи, через які видно в багато разів більше зірок, ніж простим людським оком. Крім того, дуже досконалі фотографічні апарати фотографують не тільки картину зоряного неба, а й шлях руху зірок. Хоч у світі все змінюється, все рухається, хоч окремі зірки постійно розпадаються, а інші наново виникають, зміни ці для нашого ока настільки непомітні, що небо здається постійно однаковим, тільки зірки здаються іноді яскравішими, іноді блідішими. Але хто постійно спостерігає зоряне небо, той час від часу помічає «нову» зірку, якої раніше не бачив.

Якщо тепер астрономи користуються для вивчення небесних явищ всіма досягненнями сучасної техніки, складними, точними приладами в спеціальних будинках — астрономічних обсерваторіях, то в старовину у людей, які спостерігали небо, у звіздарів нічого цього не було: ні карт зоряного неба, ні телескопів, ні фотографії, ні інших приладів для вивчення неба. В багатьох стародавніх державах з більш розвиненою для того часу наукою були знамениті звіздарі, які постійно спостерігали небесні світила. Будувалися навіть спеціальні башти для спостережень (зокрема, при храмах). Звіздарями часто були жерці (священики). Держава зацікавлена була у вивченні небесних явищ: це потрібно було при мореплавстві, бо по зірках визначали шлях на морі (компаса не було); це потрібно було і для землеробства, щоб визначити ті чи інші явища природи, які рік у рік повторюються (наприклад, розлив ріки Нілу); це потрібно було і пастухам у полі, щоб не заблудитись зі своїми стадами і визначати час. Ці звіздарі час від часу виявляли несподівано нову зірку, якої раніше просто не помічали. Як вони пояснювали собі появу таких зірок? Через те що в старовину думали, що зірки та ін-

ші небесні тіла дуже впливають на долю людську, то відмічали, під якою зіркою народилася людина. А якщо звіздар бачив уперше нову зірку, то він оголошував, що ця зірка віщує народження незвичайної людини. Багато небесних тіл називалось іменами людей або богів. Такими є планети: Марс, Венера, Юпітер та ін. Сузір'ям давали імена за їх дуже віддаленою подібністю до якогось предмета чи тварини або ж за мнимим зв'язком їх з якимсь явищем природи і з господарськими заняттями людей. Ще і тепер є люди, яким здається, що, дивлячись на Місяць, бачиш, як Каїн тримає на вилах Авеля; а у малайців є сказання, що на Місяці старий рибак вічно плете сіть, в яку хоче спіймати землю. Коли сіть майже готова, пацюк перегризає тканину, і рибак знову береться за роботу. Подібні фантазії вигадували і про сузір'я. Так створювались назви сузір'їв Великої і Малої Ведмедиць, Лева, Лебедя, Діви, Стрільця, Дракона, Риб та ін.

В сказаннях про народження багатьох язичеських богів розповідається, що їх народження провіщалося появою зірок. Майже всі вони мали свої зірки. Мало того: пізніше, в середні віки, в Західній Європі ченцями був навіть вироблений календар, за яким кожен святий мав свою зірку. Через те, що такі ненаукові уявлення про небесні світила були дуже поширені в Римській імперії в епоху зародження християнства, євангелісти, складаючи історію бога Ісуса, вклеїли до його історії одне з багатьох оповідань про появу зірки на сході при народженні казкового Ісуса.

Розділ VII

ХЛІВ, ПЕЧЕРА І ЯСЛА

Євангеліст Лука розповідає: «І породила сина свого первенця, і сповила його, і поклала його в ясла; бо не було їм місця в гостиниці» (II, 7).

Можна подумати, коли не знати інших оповідань того часу про інших богів, що ця обставина супроводжує тільки народження бога Ісуса. Але в тому-то й справа, що хлів, печера — місце народження багатьох богів, у яких вірили стародавні люди, особливо в скотарських народів. Деякі християнські євангелія (а їх налічувалося раніше кілька десятків) розповідають про народження Ісуса у печері. Так, в одному з відкинутих церквою «євапгелій дитинства Христа» розповідається: «І ось на третій день після народження господа нашого Ісуса Христа найблагодатніша Марія вийшла з печери і, ввійшовши у хлів, поклала своє дитя в ясла, і віл і осел схилились перед ним».

У перші віки християнства і пізніше, коли влаштовувались християнські містерії, тобто театрально-церковні зображення народження, життя і смерті Христа, показували як місце його народження печеру в Віфлеємі. Цю печеру і тепер показують віруючим як місце народження бога Ісуса. Але перші християнські письменники відмітили вже, що ця сама печера ще до християнства шанувалась як місце народження бога Таммуза (Адоніса), поклоніння якому було поширене в Месопотамії, Малій Азії, Сірії і Палестині до християнства і пізніш як серед євреїв, так і серед інших народів. Християнство в цьому, як і в багатьох інших випадках, просто пристосувалось до дохристиянських, «язичницьких» вірувань, понять і переказів.

Коли ми знайомимось з оповіданнями про інших богів, поклоніння яким відбувалося в дохристиянські часи, ми зустрічаємо і там казки про печери, в яких боги нібито народились.

Так, бог стародавніх греків Діоніс, син бога Зевса і богоматері Семели, зображається народженим у печері.

В печері ж народжується і бог Гермес.

Навіть сам бог Зевс (його звали батьком або царем богів) народився від Реї в печері і врятувався в цій же печері від свого батька Кроноса, який пожирав власних дітей.

Бог Мітра (оповідання про якого особливо нагадують оповідання про Ісуса), за переказами, народився 25 грудня в печері. Святилища Мітри зображали печеру, в якій він нібито народився. Перші християни, серед яких шанування Мітри було поширене, могли легко переносити історію одного свого бога на іншого — з Мітри на Ісуса.

В єгипетському місті Александрії в епоху зародження християнства щороку справлялось 6 січня свято народження Еона від Кори (Діви) в печері, причому статуя цього бога була прикрашена золотими хрестами.

Діоніса часто зображали лежачим у яслах, а його народження теж відносилось до 6 січня. Різдвяні свята Мітри, Еона і Діоніса були запозичені первісними християнами і перетворені у свято різдва Христового, яке також через це справляли спершу 6 січня, а з IV ст. почали справляти 25 грудня.

Приводів для створення цих оповідань було багато. Тут і спроба показати, скількох небезпек уникає новонароджене божество, і тим підсилити його чудесність; тут і бажання показати простоту великої людини: мовляв, із грязі та в князі вийшов, народився в печері, а сам — царського походження; тут часто і вплив сонцепоклонників: народження бога зображається як визволення з тьми, з печери (Мітра, Діоніс), темниці (Крішна), підземелля і т. д.

В основному ж усе це коло сказань про народження богів у печерах пов'язане з тим, що печери, які були колись житлами первісних людей, рано стали вважатись місцями перебування духів і богів і рано перетворились у перші святилища. З ними і почали пов'язуватись потім сказання про народження, а також і про поховання богів у печерах.

Розділ VIII ГОЛУБИЦЯ — ДУХ СВЯТИЙ

Духа святого, який, за оповіданнями євангелія, «зійшов на діву Марію», через що вона стала вагітною, дуже часто зображають у вигляді голуба.

Дух святий змальовується у вигляді голубиці. Цей птах на Сході користувався великим релігійним шануванням. Голуба приносили в жертву богові як очисну жертву. Єврейські та інші попи говорили, що голуб — це образ чистоти, невинності духа святого. В Єгипті і Греції, в Персії та Індії цей птах вважався священним. Між іншим, у свій час, коли майже кожний рід мав свою священну тварину, від якої часто роди вели своє походження, шанувались не тільки голуби, а й інші тварини. Виробництво засобів існування, спосіб добування цих засобів мали особливо велике значення при виборі такої тварини. Шанувались тварини, які служили джерелом існування, або особливо шкідливі для господарства (їх боялись), або особливо корисні. У різних народів обожувались і барани (агнець), і телята (телець), і бики (бик Апіс), і корови, і слони, і навіть кабани.

У християнському євангелії голуб відіграє роль святого духа. Але голуб зустрічається і в найстародавніших оповіданнях про народження інших богів. Грецька богиня Афродіта часто зображалася з голубом у руці, голуби вважалися її священними птахами і масами водились при її храмах. Про ассірійську царицю Семіраміду розповідали, що вона перетворилася в голуба. У сказаннях про інших богів також фігурує голуб. Так, сірійська богиня Ма впала з неба в яйці, яке висиділа голубка.

В міфах (сказаннях) Хнум, один з єгипетських богів, зніс ротом яйце, з якого народився бог Птах, творець зірок. Зевс перетворюється в голуба, який говорить людським голосом. В голуба перетворюється і єгипетський бог Амон.

Богиня Іштар, або Астарта, була голубицею, а потім голубиця стала її священним птахом. В той же час богиня Ісіда зображувалась іноді у вигляді птаха божого чи духа святого, що охороняє Осіріса.

Ассірійський бог Ашшур (або Ассур).

Одне старовинне слов'янське сказання про створення світу виводить двох голубів, яким приписується зведення з небес вогню (блискавок), дощу і божественного дихання, тобто вітру:

«Колись-то було з початку світу —
Втоди не було неба, ні землі,
Неба, ні землі, нєм * *синє море,*
А серед моря та два дубойки.
Сіли-впали *два голубойці,*
Два голубойці на два дубойки,
Почали собі раду радити,
Рзду радити й гуркотати:
Як ми маємо світ заснувати?
Спустиме ми ся на дно до моря,
Винесеме сі дрібного піску,
Дрібного піску, *синього* (золотого) *каменця,*
Дрібной пісочок *посієме* ми.
Синій камінець *подунеме* ми:
З дрібного піску — чорнз землиця,
Студена водиця, зелена травиця;
З синього каменця — синєє небо,
Синєє небо, світле сонейко,
Світле сонейко, ясен місячок,
Ясен місячок і всі звіздойки» **.

У [міфології стародавніх] індусів є таке оповідання: «Король Вінара приносив жертву. Голубка, переслідувана яструбом, рятуючись від свого ворога, прилетіла до короля і сіла на його коліна. Яструб почав вимагати голубку, але король не погоджувався видати її і пропонував взамін бика, кабана, оленя і буйвола. «Дай мені краще,— сказав яструб,— стільки свого м'яса, скільки важить голубка».

* Тільки.
** *А. Афанасьев.* Поэтические воззрения славян на природу, т. II, изд-во Солдатенкова, 1868, стор. 466.

Голуб у дохристиянських релігіях: сіро-фінікійська богиня Астарта з голубом у руках.

Вінара відрізав шматок свого тіла, але голубка була важча; він знову відрізав, але вага голубки стала ще більшою. Король став, нарешті, сам на вагу. Тоді яструб сказав: «Я — Індра, цар неба, а голубка — бог вогню, ми випробували твою доброчесність, і слава твоя наповнить весь світ!».

Отже, Агні, бог вогню, перетворювався в голуба, а Індра, владика громів і блискавок, приймав образ яструба.

В німецьких і російських казках зберігся переказ про голубині, качині і лебедині сорочки чи крильця. Одягаючи їх, віщі діви перетворюються в голубок, качок, лебедів, а знімаючи, знову стають дівами.

Бог Зевс мав голуба навіть як поставщика харчів: голуби приносили Зевсу амброзію (їжу богів).

Слово «дух» спочатку означало вітер, дихання, подув; «Стих про голубину книгу» [1] твердить, що вітри походять від святого духа. Зустрічається таке звернення до святого духа: «Ех ти, птиця, птиця райська моя, ти ночами мало спиш, а зорею ранньою встаєш, царські пісеньки співаєш». Тому в допетровській Русі голубів не вживали для їжі. Деякі віруючі вважають і тепер за гріх стріляти і їсти голубів. За повір'ями, хто вб'є цього птаха, у того не народжуватиметься худоба. І, навпаки, в якому домі водяться голуби, там удачі і щастя і не може бути пожежі. А коли займеться якась будова, треба в неї кинути білого голуба. Голуб у цих сказаннях — птах, присвячений грому, блискавці й вогню. Це — посередник між богом і людьми. Це — дух святий. Голуб приносить і пожираючий вогонь, і дощові потопи, і полум'я грози.

В ассіро-вавілонському сказанні про потоп оповідається про те, що на сьомий день після потопу Утнапіштім випустив голубку. Голубка полетіла, але повернулася назад, не знайшовши собі місця для відпочинку. Потім він випустив ластівку, і ластівка повернулась. Після цього він ви-

пустив ворона, який став пожирати мертвечину і не повернувся. В біблейському сказанні про потоп говориться, що Ной спочатку випустив ворона, але ворон вилетів і прилетів назад. Тоді Ной випустив голуба, який спершу теж повернувся назад, а випущений вдруге через сім днів, він повернувся з свіжим масличовим листом у роті. За одним сказанням, ворон спочатку був народжений білим голубом і тільки після того, як вимазався в баговинні і забруднився в мертвечині, він повернувся чорним вороном.

Можна навести ще десятки подібних сказань, де голуб, що з незапам'ятних часів зжився з людиною, став її другом, відіграє роль посередника між богом і людьми, вісника, що приносить їм вість про спасіння (про закінчення потопу), і, нарешті, перетворюється в святого духа. Ми бачили, що в релігіях давньої давнини — єгипетській, сірійській, фінікійській та інших — голуб, голубиця відіграє роль птаха божого. Християнська релігія запозичила цього птаха з іконостаса єгипетських, фінікійських та інших язичеських храмів.

Голубиця в образі святого духа — це перенесене з староязичеських релігій обожування птаха, який підноситься з землі на небо, там має зносини з богами, передає їм вісті і просьби людей, спускається з неба у вигляді «духа святого», борсається в полум'ї пожежі, викликаючи забобонний страх, тривожно літаючи перед бурею, уособлює сам бурю, вітер, зрештою сідає на даху неба, над престолом бога, над головою бога, «спочиває на ньому», осіняє його крилами.

В ранньохристиянській літературі ясно видно колишній зв'язок священного голуба — духа святого з богинею родючості, богоматір'ю. Це виходить з того, наприклад, що в християнській «тройці», яка складається з бога-отця, бога-сина і бога-духа святого, цей святий дух явно заміщає собою богиню-матір. У відкинутому церквою «євангелії від євреїв» Ісус Христос прямо говорить: «Моя мати — дух святий взяла мене за волосся і перенесла на гору Фаворську». Нарешті, ранньохристиянські сектанти-валентиніани — в святому дусі теж бачили «всевишню матір».

Розділ IX СИН БОЖИЙ

Чи варто сперечатися про те, чи був сином бога Ісус, коли й самий цей бог, бог-отець, існував і існує лише в уяві людській?! А богослови і віруючі сперечаються і вигадують різні формули: одні — що Ісус — той же бог, тільки один з тройці; другі — що він тільки син бога, треті — що він боголюдина. А коли ми звернемося до дохристиянської старовини, ми побачимо, що богами чи синами божими називались часто звичайні люди, що в стародавньому Єгипті, наприклад, кожний фараон (цар) вважався сином сонячного бога, носив титул «гор» («бог Сонця»).

Цим царям складалися молитви, як і богам. Така, наприклад, молитва цареві Меренптаху: «Ти, о царю, цілком подібний до образу отця твого, сонця, що сходить на небі. Промені твої проникають у глибину печер. Нема жодного місця, позбавленого ласки твоєї. Рішення твої суть закон для всякої країни. Спочиваючи в палаці твоєму, ти чуєш слова всіх країн. У тебе мільйони вух. Світліше всіх зірок небесних твоє око і бачить все таємне, о милосердний володарю, творець дихання життя!».

Вище ми наводили численні приклади людей, які вважались синами божими. В Біблії бог вважається батьком усіх людей, а люди — його дітьми. Тому і в християнському євангелії ми зустрічаємо вираз «отець ваш небесний» відносно всіх людей. В одному з псалмів говориться: «Господь сказав мені: ти син мій» [Псалтир, II, 7]. Ізраїль називається «первенцем — сином божим».

В книзі Іова (I, 6) говориться: «І був день, коли прийшли сини божі стати перед господом...».

Євреї називали пророка Єздру сином божим.

Найстародавніші східні богослови, дохристиянські (в Індії, наприклад), вважали всіх людей синами божими.

Китайський імператор називався сином неба.

Японський мікадо називається сином [богині] сонця.

В Південній Америці перуанці вірили, що їх великий

бог, сонце, послав на землю не тільки сина, а й дочку, щоб вони жили серед смертних людей, і що ці діти були не тільки братом і сестрою, але в той же час чоловіком і жінкою і були предками перуанських царів — інків. Тому молоді інки завжди називались «дітьми божими».

На самому початку Біблії (Буття, VI, 2, 4) розповідається: «Тоді сини божі побачили дочок людських, що вони вродливі, і брали *їх* собі в жони, яку хто обрав...

Тоді були на землі велетні, особливо ж з того часу, як сини божі почали входити до дочок людських, і вони почали народжувати їм: це сильні, здавна славні люди».

[В Біблії розповідається, що] коли Єва, вигнана з раю, зачала Каїна і народила цього братовбивцю, вона сказала: «Придбала я людину від господа» (Буття, IV, 1),— значить, і Каїн був сином божим, як і Адам, теж створений богом. Чи був Авель сином божим? Біблія не говорить, зате коли Єва народила Сіфа, вона сказала: «Бог поклав мені інше сім'я, замість Авеля» (Буття, IV, 25). Значить, Єва вважала, що Сіф народився не від Адама, а від бога, який її запліднив («поклав їй сім'я»).

Грецькі і римські боги теж сходили з неба і мали численні пригоди з жінками, через що ті народжували богів або героїв. Так, за цими переказами, бог Зевс мав синів: Гермеса, Асклепія, Діоніса, Геракла, Діоскурів, Персея та ін. Відносно царя Александра Македонського, як уже було сказано вище, є переказ, що мати його Олімпіада зачала сина від бога Зевса, який відвідав її під виглядом змія чи дракона. І коли чоловік Олімпіади цар Філіпп, дізнавшись про ці зносини своєї дружини з богом, захотів підглядіти одне з цих побачень, то позбувся ока: не підглядай за богами! Бог Аполлон теж часто відвідував смертних жінок (і дів), і від них народжувались царі і герої, що вважалися синами божими. Так, бог Аполлон вважався батьком римського імператора Августа і полководця Сціпіона Африканського. Філософ Платон вважався сином бога Аполлона, якого, в свою чергу, шанували як сина божого. Афіняни вірили, що мати Платона Періктіона зачала сина без допомоги чоловіка, від зносин з богом Аполлоном. Як змій в старовину спокушає Єву, як цей же змій спокусив матір Александра Македонського Олімпіаду, так він спокушає і матір [римського] імператора Августа. Стародавні люди розповідають про цю подію, що мати Августа, побенкетувавши як слід на священному

Зображення старогрецького бога скотарства Гермеса (ліворуч), що несе на плечах ягня, було запозичено християнами для створення образу Ісуса Христа як «доброго пастиря» (праворуч).

бенкеті на честь бога Аполлона, заснула в храмі. Тоді до неї підкрався дракон і через 10 місяців завдяки цьому випадкові народився Август.

Що ж дивного, коли священики використали ці вірування, нібн жінки можуть вступати в статеві зносини з богами і народжувати від них синів божих! Єврейський історик Йосиф Флавій (I ст.) розповідає, як один римський вершник, що марно домагався прихильності якоїсь дами Пауліни, вирішив скористатися з її віри в богиню Ісіду. Він дав хабара жерцю її храму, і [один з них] переконав Пауліну, що божество Анубіс бажає сполучитися з нею. Пауліна повірила, прийшла в храм, де жерці замкнули її, погасили вогонь, а в пітьмі до неї підкрався під виглядом бога Анубіса Децій Мунд — римський вершник.

Євангелістам не треба було багато працювати над складанням історії про сина божого: історія ця була складена і підтримувалася ще до євангелістів попами єгипетськими, індійськими, єврейськими, грецькими і римськими. Тим легше було прийняти народам цих країн учення про Христа і його матір — діву Марію. Професор Д. Шестаков у своєму «Дослідженні в галузі грецьких народних сказань про святих» правильно зауважує: «Язичники Аравії, Сірії, Месопотамії легко стають християнами саме тому, що в матері божій вони бачать *матір богів Кібелу*». Додамо ще, що язичники інших країн також без труда могли сприйняти всі оповідання про Христа, тому що вони їм нагадували такі ж оповідання про їх власних богів.

Розділ X

ВИНИЩЕННЯ НЕМОВЛЯТ І ВТЕЧА ДО ЄГИПТУ

Ми вже кілька разів згадували про єгипетську богиню Ісіду та її сина Гора, оповідання про яких склались більш як за тисячу років до християнства і які багато в чому нагадують євангельські історії народження дівою Марією бога Ісуса. На одній стінній картині, знайденій при розкопках засипаного землетрусом в 79 р. в Італії міста Помпеї, зображена богиня Ісіда, що везе немовля Гора на ослі.

В стародавній Індії таке ж оповідання було про бога Крішну. В одному з музеїв (музей Гіме в Парижі) і тепер можна бачити старовинне зображення цього бога, коли його немовлям перевозять на протилежний берег річки Джамни, щоб його не вбили, бо цар Канса видав наказ повбивати всіх немовлят. Історія цього індійського бога теж дуже подібна до того, що набагато пізніше євангелісти вигадали про бога Ісуса. В сказаннях говориться, що ще до народження Крішни було провіщено, що він знищить зло на землі. Його лютий дядько, цар Канса, злякався і кинув його матір в темницю. Там і народився Крішна. Коли він народився, голос з неба наказав батькам врятувати Крішну від небезпеки, яка йому загрожувала. Крішну перевозять через ріку, і Канса марно шукає його. Тоді Канса наказує повбивати всіх немовлят, що народилися за останній час. Але Крішна врятовується, творить багато чудес [зціляє хворих, воскрешає мертвих і т. п.], потім умирає, обіцяючи прийти знову на землю, коли настане кінець світу.

В оповіданні про народження знаменитого в старовину царя Кіра, онука мідійського царя Астіага, теж говориться про чудесне врятування немовляти від смерті, від підступів Астіага, бо Астіаг двічі бачив незвичайні сни. Ворожки витлумачили сни так: дочка його народить сина, який позбавить його трона.

У арабів є оповідання про патріарха Авраама і Німрода. Німрод побачив нібито на небі дивовижну зірку, і

Ліворуч — втеча богині-матері Ісіди з немовлям Гором від переслідувань злого бога Сета.
Праворуч — втеча богородиці Марії з немовлям Ісусом від переслідування царя Ірода.

звіздарі (астрологи) пояснили йому, що зірка віщує народження немовляти, яке стане главою цілого народу, і цьому народові судилося панувати над усім світом. Німрод наказав умертвити в своєму царстві всіх немовлят чоловічої статі, але мати Авраама була попереджена про небезпеку, втекла в іншу країну і народила Авраама в печері. Чи не відчувається в цьому оповіданні те, що потім приписувалось цареві Іроду і богові Ісусу?

До речі, треба сказати, що жодний історик того часу, до якого належать оповідання християнських євангелій, не згадує про наказ Ірода винищити немовлят.

В християнстві великою мірою відбились єврейські вірування і обряди. Саме християнство зародилося серед євреїв Малої Азії. Євангеліст Матфей намагається довести, що бог Ісус провіщений в єврейській Біблії, і наводить на кожному кроці слова з Біблії. В Біблії ж ми знаходимо багато оповідань, які могли бути перероблені або покладені в основу оповідань про Ісуса. Там говориться, що фараон видав наказ убити всіх єврейських немовлят чоловічої статі. Тільки чудом врятовується Мойсей від небезпеки. Єврейський історик Йосиф Флавій додає до цього, що у євреїв було оповідання, ніби фараон дав цей наказ на підставі зробленого йому звіздарями провіщення, що має народитися спаситель євреїв, який знищить могутність фараона. Чи не нагадує вам це пізніше євангельське оповідання про Ірода?

А історія з Аккадським царем Саргоном (2400 років до нашої ери) про те, як він уник смерті завдяки тому, що мати поклала його в очеретяний кошик і кинула в ріку Євфрат, і він був урятований водоносієм Аккі? Оповідання про міфічних засновників міста Рима — Ромула і Рема, вигодованих нібито вовчицею, про Ескулапа, Аттіса, Діоніса — про всіх цих героїв і богів різних народів стародавнього світу,— всі ці оповідання могли бути покладені у зміненому вигляді в основу євангельських сказань. В усіх цих сказаннях всі або майже всі боги уникли небезпеки в дитинстві. Спроби якогось царя чи деспота вбити матір новонародженого бога або самого бога становлять зміст оповідань, поширених в усьому світі. Звичайно в цих оповіданнях з'являються віщуни, волхви, жерці, звіздарі і провіщують народження героя, який повинен успадкувати царство. Щоб уникнути смерті від царя, мати з дитиною врятовується втечею.

Християнські євангелісти складали свої книги років через сто після описуваних ними «подій». До цього існували усні оповідання. Ці усні оповідання йшли з різних місць. Виходило переплетення різних оповідань про народження богів. Найбільше поширення мали оповідання про Мойсея, про Ісіду і Гора, про Діоніса, про Адоніса та ін. Ці сказання дали літературний міфологічний матеріал для євангельських оповідань про Ісуса.

Розділ XI

КОЛИ НАРОДЖУЮТЬСЯ БОГИ

Нам кілька разів доводилось уже мимохідь зачіпати це питання і відмічати, що народження не тільки бога Ісуса, а й інших язичеських дохристиянських богів святкувалося 25 грудня або близько цього часу. Якби ми захотіли встановити за євангеліями день народження Христа, то це було б абсолютно неможливим. Христос в євангеліях показаний як дуже грамотний, начитаний у писанні вчитель. Він жив, як розповідають євангелісти, близько 30 років (дехто думає, що він жив близько 50 років: слова «тобі нема ще й п'ятдесяти років, і ти бачив Авраама?», звернені до Христа в євангелії Іоанна). Життєписи Ісуса в євангеліях суперечливі, а письменники того часу і зовсім нічого не написали про нього. Тепер встановлено, що в кілька творів (Йосифа Флавія та інших істориків того часу) попи вставили кілька слів, в яких згадується про Христа [1]. Ця підробка давно вже викрита і доведена, і встановити, коли ж народився цей бог, ніхто не може.

Чому Христос сам не написав жодного слова? Відповідь на це тільки одна: бо самого ж Христа не було ніколи, і оповідання про всі його чудеса вигадані, як вигадані подібні оповідання про народження і життя інших богів.

Чому ж саме на 25 грудня відноситься святкування різдва Ісуса? Як установлено це число?

Воно встановлено було далеко не зразу.

Отці церкви сперечалися про це майже чотириста років. Найстародавніша звістка про святкування різдва в день 25 грудня є в римському календарі 354 р. Під 25 грудня там сказано: «Христос народився в Віфлеємі Іудейському». В «Апостольських постановах», що належать приблизно до цього ж часу, говориться: «Днів святкових додержуйте, і перш за все дня різдва господнього, відзначаючи його на 25-й день дев'ятого місяця». Через те що новий рік тоді починався в березні, то значить, святкувати наказувалось 25 грудня. А до цього в

багатьох країнах народження цього бога святкувалось у січні. Східна церква і християни Єгипту так звикли святкувати народження своїх богів 6 січня, що 431 рік продовжували святкувати різдво 6 січня. Вірменська церква і понині святкує різдво Ісуса саме в цей день. Різні секти в християнстві святкували різдво в інші строки.

Перський «спаситель» бог Мітра, що вбиває чарівного бика.

Головних днів святкування народження богів різних релігій в старовину було два: 25 грудня і 6 січня; 6 січня святкувався день народження богів Осіріса, Діоніса, а 25 грудня — Адоніса, Таммуза, Мітри. В християнство ввійшли і звичаї і обряди цих дохристиянських свят. Змінилися лише їх назви і пояснення їх походження.

Не тільки на Сході, в перелічених країнах, а й на Заході, куди християнські проповідники проникли дуже пізно, народження багатьох богів було пов'язане з зимовим сонцестоянням, з днем 25 грудня. Християнські проповідники дуже здивувалися, коли зустріли в Англії, Північній Німеччині і Скандінавії звичаї, дуже подібні до християнських, і свята, що майже в усьому нагадували християнські.

В чому тут справа? В різних країнах народні маси, особливо землероби і пастухи [скотарі], були зв'язані всім життям, всім своїм існуванням з природою, залежали від неї. Різні явища природи, незрозумілі, нез'ясовні для народу, викликали в ньому страх, подив, почуття радощів, що переходили в шанування. З розвитком скотарства і землеробства шанування духів, тварин, предків змінилось шануванням богів сил природи, від яких, за уявленням людей, залежало господарство.

Боги і духи стали означати окремі сили природи, якими [як тоді вірили] вони правлять. Шанувався бог грізного моря: море здавалось божеством — то тихим, спокійним годувальником прибережних жителів, то грізним, мстивим, страшним губителем. Шанувалися боги вітрів,

хмарогонителі, шанувалися боги грому і блискавки, які посилають благодатний дощ з неба; шанувались боги, що населяють ріки і струмки, гаї і гори. Шанувалися боги світил небесних — Сонця, Місяця і зірок. Найбільше шанувалося Сонце. Сонце здавалося дивним божеством, подателем життя і тепла. Під сонячними променями розтавали сніги і лід, розцвітали квіти, назустріч сонцю співали птахи, раділа природа. І людина, частка цієї природи, вся під владою природної стихії, вся під владою сил природи, звертала свій погляд до Сонця, то яскравого, пекучого, палаючого, все висушуючого, то благодатно теплого, ласкавого, сяючого (сонячного бога). Це шанування бога-Сонця пов'язане з усім життям стародавніх людей, з їх заняттям землеробством і скотарством. Саме 25 грудня починав збільшуватись день і ніби народжувалось нове Сонце, ніби починався новий рік рослинного життя. Ось чому в багатьох релігіях саме в цей час святкувалося народження богів. Ось чому християнське різдво Христове припадає на 25 грудня.

У східних слов'ян були свої боги. Найбільш відомий з них — Перун. Перун — це бог грому, блискавки і землеробства. Був окремий бог Сонця — Дажбог, або Сварожич, син Сварога. Сварог — це вогонь; люди — це сини божі, діти Сонця, вірні онуки Дажбога. І слов'яни святкували народження цих богів. Такими були вірування предків теперішніх росіян, білорусів і українців, коли до них з'явилися християнські проповідники. Що мали робити християнські проповідники із звичаями і святами, які вони вважали язичеськими? Попи поступово пристосували, підігнали, приладнали свої християнські свята і поняття до понять і свят слов'ян. Так було не тільки на Русі, а й усюди.

Багато клопоту завдавали християнським попам колишні боги, віра в яких повсюдно і після прийняття християнства була міцна і з якими попи вели боротьбу. Народ продовжував вірити і молитися старим богам, як багато хто вірить ще і зараз в домових, лісовиків, водяників та інших духів-богів. Одних, як Юпітер, Марс, Янус, Діана, Нептун, Мінерва, Меркурій, попи перетворили в бісів і відправили в пекло, інших, яких народ вважав добрими, церква відправила в рай і перетворила їх у «святих».

Ще в 566 р. Турський церковний собор заборонив святкування дня бога Януса (1 січня), а в 589 р. Нарбонський собор видав таку ж заборону святкувати четвер — день бога Юпітера. Виноградарі і винороби звикли святкувати день бога Вакха. Церква замінила Вакха святим Вінцентом, а всі обряди залишила без змін.

Один грецький чернець па початку VIII ст. склав життєпис святого Іоасафа. Що ж він зробив? Взяв індуську книгу «Лаліта-Вістара», переклав з неї життєпис Будди-Бодісатви, переробив імена на сірійські,— і готовий святий Іоасаф. Ось як фабрикували так звані «житія святих». Стародавні грецькі землеробські божества Діоніс і Деметра перетворились у християнських святих Діонісія і Димитрія; Кастор і Поллукс — в Козьму і Дем'яна. Морський бог Посейдон перетворився в «угодника» Миколая.

Про одну російську купчиху оповідали, що вона побувала в Парижі і, повернувшись, розповідала, що бачила там усяких святих. Її запитали жартома: «А Сару Бернар бачила?» (Сара Бернар була знаменитою актрисою). «Як же не бачити,— відповідала купчиха,— бачила, батечку: лежать вони обидві поруч,— тут ось Сарочка, а тут Бернарочка».

Ось таких святих «Сарочок і Бернарочок» фабрикували попи (часто перейменовуючи богів язичеських — грецьких, римських та ін.) без кінця. Я лише кілька прикладів наведу. Богиню Цереру (по-латинському вона називалася Церера Флава) перетворили в святу Флавію; соромлива Діана (Діана Пудіка) перетворилась у святого Пуда; пекельні божества, що називалися горгонами,— в святу Горгонію; німфу легкого повітря (її називали Аура Плакіда) перетворили в двох святих: Ауру і Плакіду.

А ще кумедніше зробили з римським новорічним привітанням. Римляни поздоровляли один одного словами: «перпетуам феліцітатем», що означає: «постійного щастя». Попи перетворили ці два слова в двох святих: Перепетую і Феліцітату.

Всім цим святим не тільки вигадали їх життєпис, а навіть показують «мощі» цих святих, причому таких «мощей» у кожного святого так багато, що можна скласти по кілька тіл. Ось які чудотворці попи!

Розділ XII

СУПЕРЕЧНОСТІ В ЄВАНГЕЛЬСЬКІЙ ПРОПОВІДІ ІСУСА

Отже, оповідання євангелій про народження Христа сповнені всіляких суперечностей, історичних помилок і нісенітниць і містять у собі сказання, яких багато тоді гуляло по світу серед народів Римської імперії та сусідніх країн. Самого Ісуса Христа насправді ніколи не було, він є такою ж вигаданою особою, як і інші стародавні боги — Адоніс, Діоніс та ін.

Але євангелісти розповідають не тільки ці казки про Христа, а й багато інших, в яких вони описують уже саме життя і громадську діяльність Ісуса. Коли вірити іншим оповіданням євангелій, то за ними виходить, ніби Христос займався головним чином проповіддю нового релігійного вчення і творив різноманітні чудеса. Розуміється, попи і різні сектантські «братчики» видають ці євангельські оповідання за істину, говорять, що так насправді і було, і використовують їх для обману віруючих.

Насправді ж і ці оповідання євангелій про вчення Христа теж сповнені всяких суперечностей і не заслуговують найменшого довір'я. Про те, що всі євангельські оповідання про життя і діяльність Христа є казками, свідчить і те, що в передачі вчення Христа євангелісти суперечать не тільки один одному, а часто навіть і самим собі. Ось для прикладу ряд таких суперечностей в євангелії [від] Матфея:

1. Блаженні миротворці, бо вони синами божими назвуться (Матф., V, 9).	Я прийшов не мир принести, а меч (Матф., X, 34).
2. Не чини опір злому (Матф., V, 39).	Всяке дерево, що не дає плоду доброго, рубають і кидають у вогонь (Матф., VII, 19).
3. Не думайте, що я прийшов зламати закон (Матф., V, 17).	Тоді приходять до нього учні Іоаннові і кажуть: чому ми і фарисеї пости-

4. Всякий, хто гнівається на брата свого даремно, на того буде суд (Матф., V, 22).

5. Погляньте на пташок небесних: вони не сіють, не жнуть, не збирають у засіки; і отець ваш небесний годує їх... І про одежу чого побиваєтесь? Подивіться на лілеї польові, як вони ростуть? Не працюють, не прядуть (Матф., VI, 26—28).

6. Ніхто не може двом панам служити (Матф., VI, 24).

7. Не судіть, щоб і вас не судили (Матф., VII, 1).

8. Добро чиніть тим, що ненавидять вас (Матф., V, 44).

9. Чи є між вами такий чоловік, що, коли син його попросить у нього хліба, подав би йому камінь? І коли попросить риби, подав би йому гадюку? (Матф., VII, 9—10).

10. Покине чоловік батька свого і матір, і з'єднається з жінкою своєю... Що бог спарував, чоловік

мо часто, а твої учні не постять?

І казав їм Ісус:

...вино молоде вливають у нові міхи (Матф., IX, 14—17).

Я прийшов сина розлучити з батьком його і дочку з матір'ю її (Матф., X, 35).

Бо всякому, хто має, ще дасться і передасться, а в того, хто не має, відбереться й те, що він має (Матф., XXV, 29).

Віддавайте кесареве кесареві, а боже богові (Матф., XXII, 21).

Сядете й ви на дванадцяти престолах судити дванадцять колін ізраїлевих (Матф., XIX, 28).

Землі Содомській і Гоморрській відрадніше буде в день судний (Матф., X., 15).

Господи! Дозволь мені перше піти і поховати мого батька... Іди за мною, і лиши мертвим ховати своїх мерців (Матф., VIII, 21—22).

Всякий, хто покине... жінку... ради імені мого... життя вічне осягне (Матф., XIX, 29).

нехай не розлучає (Матф., XIX, 5—6).	
11. Возлюби ближнього твого (Матф., XXII, 39).	До язичників не ходіть, і в місто самарянське не заходьте; а краще йдіть до загублених овець дому ізраїлевого (Матф., X, 5—6).
12. Те, що я кажу вам у тьмі, ви кажіть при світлі: і що чуєте на вухо, проповідуйте на покрівлях (Матф., X, 27).	Стережіться ж людей: бо вони ставитимуть вас на суд і в синагогах своїх битимуть вас (Матф., X, 17).
13. Всяке царство, коли розділиться саме в собі, запустіє; і всяке місто або дім, коли поділиться сам в собі, не встоїть (Матф., XII, 25).	Я прийшов сина розлучити з батьком його і дочку з матір'ю її (Матф., X, 35).
14. Блаженні убогії духом (Матф., V, 3).	Будьте мудрі, як змії, і прості, як голуби (Матф., X, 16).

Ми навели тільки частину суперечностей в євангелії Матфея. Як бачимо, євангеліст Матфей, викладаючи вчення Ісуса, на кожному кроці суперечить сам собі. Якщо ж зіставити це вчення у викладі всіх чотирьох євангелістів, то тут суперечностей виявиться ще більше, і вони ще разючіші. Ось кілька прикладів цього:

15. І у всіх народів (язичеських) перше повинно бути проповідане євангеліє (Марк, XIII, 10).	До язичників (народів) не ходіть (Матф., X, 5).
16. Хто хоче у вас бути першим, нехай буде вам рабом (Матф., XX, 27).	Хто з вас, маючи раба, що оре або пасе, як тільки він вернеться з поля, скаже йому: «іди швидше і сідай до столу»? А чи не скаже йому: «приготуй мені вечеряти та, підперезавшись, послужи мені, поки буду їсти й пити, а потім

17. Хто ж підносить себе, той принизиться (Матф., XXIII, 12).

18. Шануй батька й матір (Матф., XV, 4).

19. Бо Мойсей сказав: «шануй батька свого і матір свою» і: «хто зневажає батька або матір, смертю нехай умре»... А ви кажете: коли хто скаже батькові або матері: «корван, тобто дар, богові те, чим би ти користувався від мене», тому ви дозволяєте нічого вже не робити для батька свого або для матері своєї, відкидаючи слово боже вашим звичаєм, що ви завели (Марк, VII, 10—13).

20. Царство моє не од світу цього (Іоанн, XVIII, 36).

їстимеш і питимеш сам»? (Лука, XVII, 7—8).

Ви з нижніх, я з вищих (Іоанн, VIII, 23).

Хто мати моя? (Марк, III, 33).

Що мені і тобі жено? (Іоанн, II, 4).

(Тобто: жінко, що спільного між мною і тобою?)

Коли хто приходить до мене і не зненавидить батька свого, і матері, і жінки, і дітей, і братів, і сестер, та ще й самого життя свого, той не може бути моїм учнем (Лука, XIV, 26).

Блаженні тихії; бо вони осягнуть землю (Матф., V, 5).

От і розберіться в усій цій плутанині!

Розділ XIII

ІСТОРІЯ І ГЕОГРАФІЯ В ЄВАНГЕЛІЯХ ЯК СВІДЧЕННЯ ПРОТИ ДОСТОВІРНОСТІ ЄВАНГЕЛІЯ

(Уривок з книги Е. Мутьє-Руссе «Чи існував Ісус Христос?» [1])

Рідкі історичні імена, що зустрічаються в оповіданні про голгофську трагедію у того чи іншого євангеліста, згадуються лише в дуже неточній і суперечливій формі: Ірод Антипа ніколи не мав титула царя, яким увінчав його Марк (VI, 14), він мав звання тетрарха (четвертовладника [2]), про що згадано у краще обізнаних Матфея (XIV, 1) і Луки (IX, 7); Анна не був первосвящеником одночасно з Каїафою, бо в Єрусалимі ніколи не було одночасно двох первосвящеників. Анна носив звання первосвященика з 6 до 15 року, зять його Каїафа був первосвящеником з 18 до 36 року. Між Анною і Каїафою були ще три не відомі нам первосвященики... В оповіданні про страсті Лука (XXII, 54) вже не наводить імені первосвященика, але в III главі, стих 2, він говорить, що на п'ятнадцятому році царювання Тіберія.., коли... мало бути розп'яття, Анна і Каїафа були первосвящениками одночасно. В «Діяннях», які приписуються Луці, автор третього євангелія ще більш заплутує справу, назвавши первосвящеником Анну на шкоду Каїафі (Діяння, IV, 6).

Квіріній (Лука, II, 2) був легатом (намісником) Сірії не за часів Ірода Великого, а вже при синові його Іроді Антипі, перепис же в Іудеї... мав місце лише в 6 році, тобто через десять років після смерті Ірода першого. Лісаній, четвертовладник Авілінеї (Лука, III, 1), очевидно, не більш реальний, ніж та територія, якою щедро наділяє його Лука.

Ми бачимо, таким чином, що євангелісти майже нічого не знають про політичне становище Палестини цієї епохи. Вони не подають навіть найлегшого натяку на найбільш визначні факти іудейської історії. Зовсім не знайшло свого відбиття в тексті євангелій те могутнє соціальне потрясіння, яке в цю епоху охопило Іудею; в них зовсім не позначаються жах і ненависть до римського панування, які

запалювали тогочасних іудеїв і які ледве не щодня проривались у вигляді одчайдушних повстань і заколотів.

Не менш велике і те неуцтво, що його виявляють священні автори відносно географії. Географія «святої землі» докладно описана в творах світських письменників, в писаннях єврейської Біблії і добре нам відома. Дуже вражає також у євангеліях майже цілковита відсутість назв міст і селищ, які названі вже в інших джерелах. Територія мандрувань Ісуса дуже обмежена і пустинна, тому значні населені пункти на ній рідкі і всі описи цієї території неминуче повинні були б відтворити одні й ті ж назви. Очевидно, євангельські автори нічого не знають про Іудею, за винятком кількох географічних назв, що були добре відомі іудействуючим і жителям сірійського узбережжя; вони знають лише Єрусалим, Генісаретське озеро, яке вони називають морем * Галілейським, і ще дві чи три назви. Місто Тіверіада, важливий центр тієї країни, де нібито промандрував спаситель цілий рік без перерви, не назване ні одним з редакторів «благої вісті». Навіть мертве море їм невідоме. Вони не довідались навіть про географію Палестини від кого-небудь, хто знав цю країну...

Цілковите неуцтво євангелістів у всьому, що стосується географії Галілеї та Іудеї, підкреслюється ще тим фактом, що найвизначніші явища поверхні в тих місцях, які нібито відвідав спаситель, жодного разу не вказані, не названі в євангеліях. Жодна з численних гір, на які доводилося забиратись Ісусу, ні разу не названа... «Блага вість» жодним натяком навіть не згадує ні разу про ті незчисленні струмки і потоки, що впадають в Іордан і що їх Ісус обов'язково повинен був переходити під час своїх мандрувань, а з них деякі, як, наприклад, Ярмук... і Яббок.., є чималими...

Навіть коли євангелісти... ведуть свого Ісуса в Єрусалим, вони не згадують жодного з тих пунктів, які Ісус обов'язково повинен був би пройти на своєму шляху, що лежав через багато селищ (не менше тридцяти в Самарії

* Дуже важко допустити, щоб євангелісти здумали назвати морем Генісаретське озеро, якби вони знали цей невеликий басейн прісної води. Адже зір рибака спроможний охопити одразу всі береги цього озера.— *Примітка Е. Мутьє-Руссе.*

і сорока в Переї)... Проте навіть ті географічні назви, що виходять з-під пера євангелістів, надають мало правдоподібності їх оповіданню. Назарет, де нібито жив спаситель, не названий ні в Старому завіті, ні у будь-якого іудейського автора. Чи варто говорити про те, що жодний світський письменник нічого не чув про Назарет? Так само стоїть справа і з Капернаумом, головним центром діяльності Ісуса. Геразу, яка була свідком найразючішого з чудес Ісуса, знайти не вдалося; Хоразін, Віфсаїда (Матф., XI, 21), Магдалін (Матф, XV, 39), Віффанія (Матф., XXI, 1) так само туманні, як і острів Лапута, відвіданий Гуллівером *. Далмануфа (Марк, VIII, 10) є загадкою. Де знаходився Наїн, якого ніхто, крім Луки (VII, 11) ні разу не згадує? Де Кана (Іоанн, II, 1), де знаходиться Енон «поблизу Саліма» (Іоанн, III, 23) — теж не відомо нікому.

Вся Галілея євангелістів — це країна мрії, про яку вони не мають ніякого реального уявлення; це неуцтво священних письменників впадає в очі всім, хто не засліплений вірою...

Жодна з тварин чи рослин, характерних саме для Палестини і навколишніх країн, в євангеліях не відмічена... Дикі тварини, найтиповіші для Палестини, їм зовсім невідомі: лев, що викликáв такий жах і був приводом для чудових порівнянь, пантера, дика кішка, такі численні в Палестині шакал і гієна.., дикий вепр, який теж зустрічається тут нерідко, мінливий хамелеон.., граціозна газель, нечистий заєць, мерзенний стерв'ятник-яструб, лелека і т. д. — всі ці тварини жодного разу не служать в євангеліях предметом порівнянь, жодна з них не зустрічається ні в одній із притч. В євангеліях ми зустрічаємо тільки вовка (Матф., VII, 15), єхидну (Матф., III, 7), ворона (Лука, XII, 24), тобто тварин, більш типових для Італії, Греції, Малої Азії, ніж для Галілеї...

Назви домашніх тварин, які ми знаходимо в євангеліях, можуть дати нам ще менше, бо вони є супутниками людини в усіх країнах. Зауважимо тільки, що в них не згадується коза, яка так часто зустрічається в Палестині... Але що є зовсім неправдоподібним в євангеліях, хоч вони

* *Гуллівер* — герой роману англійського письменника Свіфта «Подорож Гуллівера в країну ліліпутів».

говорять про це, як про нормальне явище, так це — наявність у країні, яка відчувала жах і глибоку огиду до свині, де, напевно, ніхто не займався розведенням її, величезного стада свиней в дві тисячі голів (Марк, V, 13). І в наші дні навіть в таких країнах, де займаються розведенням свиней, важко знайти такі стада.

Флора (рослинний світ) євангелій не менш бідна, ніж їх фауна (тваринний світ); в них не згадується фінікова пальма, дерево, яке так ціниться в Палестині і таке характерне для неї... Не названі в євангеліях і звичайнісінькі для Палестини... дерева, як оливкове, апельсинове, гранатове, мигдалеве. Одна тільки смоковниця згадана в євангеліях (Марк, XI, 13). Якщо під «гірчичним сім'ям» розуміється у Луки (XIII, 19)... рослина, з якої виготовляється гірчиця (споріднена з капустою), то Лука повинен був бачити цю рослину в маренні, якщо він твердить, що вона є великим деревом і має гілки...

Цей короткий огляд флори і фауни євангелій приводить нас до висновку, що автори священної книги жили, напевно, у величезному місті, яке знаходилося далеко від Іудеї, десь в Александрії, Римі, Салоніках, Антіохії. Тут вони займались яким-небудь дрібним домашнім ремеслом і, очевидно, виходили з дому тільки для того, щоб помолитися... Тому вони, напевно, абсолютно нічого не знали не тільки про Галілею, а й про сільську місцевість поблизу їх власного міста.

Розділ XIV

ВМИРАЮЧІ І ВОСКРЕСАЮЧІ ВЕСНЯНІ БОГИ

(СВЯТО ПАСХИ)

В євангеліях розповідається про смерть Ісуса Христа, причому, за вченням християнської церкви, Христос приніс себе в жертву для того, щоб врятувати людей. Його кров, його смерть повинні були зробити його спасителем світу. Але через те що він, умираючи в образі людини, був, за християнським вченням, син божий, то він продовжує жити, але тільки на небесах і обіцяє ще як-небудь прийти вдруге, щоб знову врятувати світ.

Християнська церква в середні віки кілька разів «віщувала» строки «другого пришестя» Христа, але всі її віщування провалювалися. Призначувані нею строки наставали, а Христос не приходив. Так само й різні християнські секти, наприклад адвентисти, в XIX ст. кілька разів призначали «строки пришестя Христа», але незмінно провалювалися з своїми віщуваннями. Проте ще і тепер церква і багато сект проповідують скорий «прихід спасителя». Ця проповідь в руках духовенства і сектантських начогників є знаряддям залякування і затемнення людей.

Як же виникла віра в смерть і воскресіння спасителя?

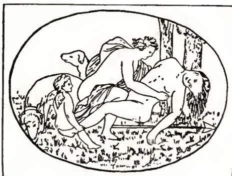
Весною християни та іудеї відзначають свято пасхи. У християн пасха — свято воскресіння страченого і померлого бога Христа. Християнські священики запевняють, що це свято — чисто християнське, хоч вони прекрасно знають, що всі оповідання про страсті, про смерть, про воскресіння Христа є не що інше, як повторення оповідань про богів, що існували задовго до виникнення християнства. Виконуючи ті чи інші обряди на свято пасхи, вони приховують від віруючих, що такі ж обряди виконувались шанувальниками найрізноманітніших так званих «язичеських» богів: Мітри, Адоніса, Аттіса, Таммуза, Діоніса, Вакха, Осіріса та ін.

Коли європейці відкрили Південну Америку і познайомилися з релігією тамтешніх народів, вони з надзвичайним здивуванням довідалися, що серед народностей Америки, які ніколи не мали стосунків з християнським

світом, існували такі ж вірування про вмираючого і воскресаючого бога. Так, згідно з мексіканськими переказами, бог Кветцалькоатль був розп'ятий на дерев'яному хресті з розпростертими руками. Мексіканці вірили, що він був по-варварському вбитий таким чином внаслідок невдячності тих, кого він прийшов врятувати. Кінсбуру в своєму творі «Древності Мексіки» розповідає, що стародавні мешканці Юкатана обожували спасителя, відомого під іменем Бакаб, народженого непорочною дівою на ім'я Чірібірас. Цей Бакаб вважався другим лицем божественної тройці. Спасителя цього зображали як страдника, народженого непорочною дівою і коронованого терновим вінцем, причому, за переказом, і він був розп'ятий на хресті з руками, розпростертими на дереві. Цей бог залишався мертвим три дні, під кінець третього дня він воскрес і піднісся на небо. Як бачите, в цих двох оповіданнях американських народів Мексіки, відокремлених від усього християнського світу, які ніколи не знали нічого про Христа, склались перекази, які надзвичайно нагадують окремі моменти з оповідань про смерть і воскресіння Христа.

Коли ми звернемось до релігій старовини, які передували християнству, підготували його, то ми побачимо, що ідея вмираючого і воскресаючого бога виникла у землеробських і пастушачих народів стародавнього світу: іранців, сірійців, ассіро-вавілонян, індусів, євреїв, єгиптян.

У Біблії ми знаходимо готовий образ страждаючого бога. 53-я глава (стихи 3—11) книги пророка Ісайї дає картину, яку потім євангелістам довелося тільки дещо прикрасити для того, щоб вийшов опис страждань, смерті і воскресіння Ісуса Христа. Ось це місце: «Він був зневажений і принижений перед людьми, муж скорбот, який звідав хвороби, і ми відвертали від нього лице своє; він був зневажуваний, і ми мали його за ніщо. Але він узяв на себе наші немощі і поніс наші хвороби, а ми думали, *що* він був уражений, караний і принижений богом. Але він був вкритий виразками за гріхи наші і мучений за беззаконня наші; кара світу нашого *була* на ньому, і ранами його ми зцілились. Усі ми блукали, як вівці, збилися кожний на своїй дорозі, і господь поклав на нього гріхи всіх нас. Він катований був, але страждав добровільно і не відкривав уст своїх; як вівця, ведений був він на заколення, і як агнець перед тим, хто стриже його, безмовний, так він не отверзав уст своїх. Від пут і суду він був

Оплакування Адоніса, сіро-фінікійського вмираючого і воскресаючого бога, одного з прообразів Ісуса Христа.

узятий; але рід його хто з'ясує? Бо він відторгнутий від землі живих, за злочинства народу мого був він страчений. Йому призначали гроб із злочинцями, але він похований у багатого, тому що не зробив гріха, і не було неправди в устах його. Та господу угодно було уразити його, і він віддав його на муки; коли ж душа його принесе жертву умилостивлення, він побачить потомство довговічне, і воля господня благоуспішно виконуватиметься рукою його. На подвиг душі своєї він дивитиметься з задоволенням; через пізнання його він, праведник, раб мій виправдає багатьох, і гріхи їх на собі понесе».

Євреї знали (віруючі і понині святкують його) весняне свято — пурім, де головні дійові особи — Мардохей, або вавілонський бог Мардук, і богиня Іштар (Есфір), а також лютий Аман. Культ бога Мардука і богині Іштар був запозичений євреями у навколишніх народів.

За стародавніх часів Мардука шанували як бога міста Вавілона. Коли створювалось обширне Вавілонське царство, Мардук став богом над іншими богами. Весною відбувалися святкування на честь Мардука, якому присвячений був телець. Це був бог весняного сонця, який переміг первісний хаос (Тіамат). За переказами вавілонськими, він був творцем, визволителем, спасителем світу, спасителем людей від усякої нужди. Зціляючи і воскрешаючи мертвих, він був владикою з владик, царем царів. Шанувальники Мардука вірили, що зимою він умирає, а весною воскресає. В певні дні відбувався траурний плач за померлим богом; коли він, за уявленням віруючих, воскре-

сав, відбувалося веселе свято на честь воскресіння бога Мардука. Якщо християни показують гробницю свого бога Ісуса, то в стародавній Вавілонії теж показували гробницю бога Мардука. Саме цей бог Мардук увійшов і в іудейську релігію, і в єврейське свято пурім розповідається про чудесне врятування його від смерті з допомогою богині Іштар (Есфірі).

Не менше був поширений на всьому Сході культ бога Адоніса. Бог Адоніс — це теж умираючий і воскресаючий бог стародавнього світу. Мати його була Мірра (Марія), перетворена в миррове дерево. Найбільше був поширений культ Адоніса в усій Фінікії і Сірії, звідки він перейшов в Іудею. В місті Біблі, на сірійському березі, знаходилося святилище богині Баалат-Гебал — фінікійської Афродіти. Ця Афродіта (Астарта, Іштар) була дружиною Адоніса. Люди вірили, що Адоніса, так само як і Таммуза, вбив злий бог, що втілився в дикого вепра. Адоніс умирає, але через деякий час воскресає. Грецький письменник II ст. Лукіан описує як очевидець свято трауру за Адонісом і воскресіння його *. В пам'ять про страждання бога віруючі щороку бичували себе, оплакували бога і влаштовували траурні святкування. Наситившись самобичуванням і плачем, вони приносили Адонісу жертву, яка личить мерцеві.

Весною, коли розлив ріки змиває з гір червону вохру, ріка забарвлюється в червоний колір. Це явище пояснювали тим, що ріка закрасилась кров'ю Адоніса. Робилося дерев'яне зображення бога Адоніса, виставляли його на ложі, а навколо цієї «плащаниці» розставляли горщечки з пророщеною зеленню, які називалися «садочками Адоніса». Жінки обмивали дерев'яне зображення свого господа бога Адоніса, мастили запашною олією. Потім закутували бога в шерстяний і полотняний саван і влаштовували поховання. Всі ці обряди виконувалися приблизно в ті ж дні, коли згодом християни стали святкувати смерть і воскресіння свого бога — пасху, в дні так званого «світлого воскресіння». Потім оголошували, що «Адоніс воскрес», жителі ходили радісні, поздоровляли один одного: «Адоніс воскрес». Ті, хто більш як через 2 тисячі років говорять на пасху один одному «Христос воскрес», повторюють тільки стародавню байку про воскреслого фінікій-

* Див. додаток 7.— *Ред.*

ського бога Адоніса, Кирило Александрійський (архієпіскоп, «отець церкви», жив у V ст.) повідомляє, що єгипетські жінки щороку посилали в обсмоленому кухлику листа жінкам Біблоса, в якому сповіщали їх про воскресіння бога Адоніса.

Більш ніж за 1200 років до виникнення християнства був поширений цей культ вмираючого і воскресаючого бога на всьому узбережжі Середземного моря. Задовго до подій, що ніби відбулися з Ісусом, який ніколи не існував, цей культ проник у Грецію. За 600 років до християнства оспівує його грецька поетеса Сафо. За 1200 років до виникнення християнства була зроблена модель храму бога Адоніса, знайдена при розкопках у місті Мікенах. Саме слово «Адоніс» означає «господь», «володар». На честь Адоніса весною насаджували швидко зеленіючі трави,— звідси і християнський звичай прикрашати на пасху стіл зеленню.

Так само як культ Адоніса, був поширений і культ Аттіса та його богоматері, «великої матері» богів — Кібели. Кібела була фрігійською богинею. Під час війни з Ганнібалом, коли Римська імперія зазнавала величезних утруднень, жерці порадили ввести в Римі шанування фрігійської богині, культ якої в цей час був дуже поширений у Малій Азії і користувався повагою. Відправили урочисте посольство в Пергам до царя Аттала і від нього привезли чорний камінь, під виглядом якого поклонялися богині Кібелі. Це сталося за 204 роки до так званого різдва Христового. З 15 до 27 березня відбувалось офіціальне святкування на честь «великої матері». В день весняного рівнодення приносили зрубане дерево, оповите шерстяними тканинами так, як оповивають тіла покійників, заквітчували його вінками з фіалок і клали на ньому зображення юного бога. В цей день згадували, як Аттіс, коханець «великої матері» богів Кібели, в припадку шаленого безумства оскопив себе гострою очеретиною, обагрив своєю кров'ю землю, яка дістала завдяки цьому особливу силу,— земля розцвіла квітами, але зате загинув бог Аттіс. Розпач богоматері Кібели, коли вона побачила труп свого коханця, і інсценувався в ці святкові дні. День 24 березня був днем страстей бога Аттіса. Люди бичували себе, завдавали собі ран, деякі оскопляли себе і кров'ю своєю бризкали на зображення бога; а 25 березня святкувалося воскресіння бога, сповіщалося воскресіння бога Аттіса, і

плач змінювався бурхливою радістю. В інших місцях ховали зображення Аттіса, і в ту ніч, коли плач досягав найвищого ступеня, раптом запалювалося світло, гроб відкривався, і жрець натирав губи святкуючих священною олією і говорив пошепки такі слова: «Утіштесь, благочестиві: бог урятований! І ми знайдемо від турбот спасіння».

Все це відбувалося за багато років до виникнення християнства. Але і через 500 років після виникнення християнства грецький філософ-неоплатонік Дамаскін записує сон, під час якого богиня Кібела показує йому ці святкування [на честь Аттіса] (вони називались «гіларіями»), за допомогою яких нібито відбувається спасіння людей від смерті (див. про це в книзі М. Брикнер «Страдающий бог в религиях древнего мира») [1]. Весь культ супроводжувався таким релігійним піднесенням, таким збудженням, що кожний учасник цього культу вірив, що, подібно до вмираючого і знов воскресаючого Аттіса, він після смерті відродиться знов — до нового життя.

Слід ще вказати на так звані тавроболії — жертовні обряди, які полягали в тому, що учасники їх очищалися кров'ю жертовних тварин. Вони пили краплі крові, що стікали з жертовного помосту, і віруючі в бога Аттіса були впевнені, що вони причащаються таким чином тіла і крові померлого бога. В учасників культу богоматері Кібели і бога Аттіса існували священні трапези.

Ці священні трапези, що існували задовго до християнського культу, нагадують те, що потім було описано як трапези християнські, де відбувалося причащання хлібом і вином. Християнський культ, що виник згодом, був настільки схожий на культ Аттіса, що жрець богині Кібели сказав християнському письменникові блаженному Августіну (354—430 рр.): «Той, хто носить фрігійську шапку бога Аттіса, сам теж християнин». Верховний жрець бога Аттіса в Римі називався папас (папа), і, як римський папа, він називався також батьком, носив тіару таку самісіньку, яку потім стали носити католицькі папи. Як християнська релігія перейняла багато чого з культу бога Аттіса, так і християнська пасха перейняла багато рис святкування на честь цього ж бога.

Чим у фрігійців і пізніше у римлян був бог Аттіс, для сірійців Адоніс і для Ассіро-Вавілонії бог Таммуз, тим для тірських фінікійців був бог Мелькарт. Культ Мелькарта був поширений більш як за 1000 років до виник-

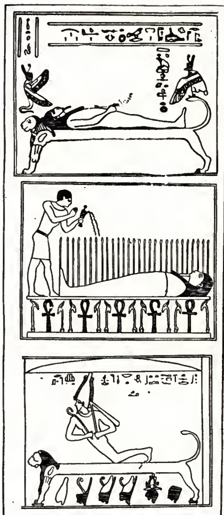
нення християнства. Греки вважали його тотожним з богом-героєм Гераклом, сином бога Зевса і богині Алкмени. Існував переказ, що він сам спалив себе і піднісся серед полум'я на небо, в хмарах, при ударах грому. В лютому і березні святкувалося свято бога Мелькарта. Зображення його спалювали на знак того, що бог підноситься на небо для нового життя.

У місті Тарсі влаштовувалося свято па честь бога Сандана, майже таке саме, як і свято смерті і воскресіння Мелькарта. А в Каппадокії такі самі свята влаштовувалися на честь бога Ібраеза.

Історики дохристиянських часів описують дуже поширений єгипетський культ [богині] Ісіди і бога Серапіса (Осіріса) на всьому узбережжі Середземного моря, тобто саме там, де потім поширилося християнство. При Птолемеях [2] він став найпоширенішим культом у греко-римському світі. Подібно до того як пізніше християни використали по-своєму єгипетські, сірійські, ассірійські та інші обряди і вірування, так і римляни постаралися пристосувати шанування Ісіди і Серапіса до своїх понять. Відповідним чином вони змінювали і зображення. Тому Серапіс став зображатися майже так, як до цього зображали бога Юпітера. Як і єгипетського Осіріса, Серапіса у Римській імперії шанували як покровителя рослинного життя, бога сонця і повелителя царства мертвих. Ісіда стала зображатись як грецька богиня, яку легко було сплутати якийсь час з Герою, Деметрою, Афродітою. Без такого пристосування, без такої підробки до народних понять римлян шанування єгипетських богів не могло б поширитись у Римській імперії. В перші віки християнства шанування Ісіди і Серапіса було офіціальним, воно існувало понад 350 років і після виникнення християнського культу. В 344 р. в Римі ще відбувались урочисті процесії під час свята на честь Ісіди. На одному із свят (правда, воно було осіннім святом) зображалась скорбота богині Ісіди, що шукає тіло бога Осіріса, розтерзане богом Сетом.

Походження цих свят дуже давнє. В Абідосі (Єгипет) це святкування влаштовувалося за 2000 років до християнства. Згідно з єгипетськими сказаннями, Осіріс-Серапіс є сином Геба, бога землі, і Нут, богині неба. Бог сонця Ра, довідавшись про невірність своєї дружини Нут, дав обітницю, що вона не матиме дитини ні в який день року. Але у Нут був дружок — бог Тот. Тот виграв у бога

місяця одну 72-у частину кожного року: 5 додаткових днів до 360 днів місячного року. В кожний із цих 5 днів Нут дарувала життя одній дитині. Так вона народила богів Осіріса, Гора, Сета і богинь Ісіду і Нефтіду. Згідно з сказаннями, коли народився Осіріс, пролунав могутній голос, що прийшов владика світу. Осіріс був протягом 28 років єгипетським царем; йому приписують запровадження землеробства, рільництва, вирощування винограду. Після цього він вирушив мандрувати, але лютий брат його Сет заманює його в дорогоцінний ящик і кидає ящик у ріку Ніл. Цар Біблоса (на сірійському березі) знаходить цей ящик і ставить його в храм Беліт — Афродіти. Ісіда в траурі, в розпачі. Вона обрізує волосся, з плачем шукає брата-чоловіка. В Біблосі вона знайшла його і сховала в заворотах Нілу. Але лютий Сет

Стародавнє єгипетське зображення смерті та воскресіння бога Осіріса.

знаходить Осіріса, розриває труп на частки і розсіює їх по всій країні. З плачем шукає Ісіда частки тіла свого коханого. Бог Ра посилає бога Анубіса (з головою шакала), і Анубіс при допомозі Тота і Гора з'єднує частки тіла і воскрешає Осіріса. З того часу Осіріс править і судить в царстві мертвих.

Ось це саме свято вмираючого і воскресаючого бога святкувалося до християнства і в перші віки після християнства в Римській імперії, де євангелісти складали свої євангелії. Вони не раз бачили ці сцени в храмах Ісіди, де зображували, як Ісіда, матір божа, охоплена безутішним горем, шукає тіло вбитого Осіріса. Разом з Ісідою плакали жінки, убрані в білий одяг, з розпущеним волоссям. Потім жрець зображав знаходження тіла і воскресіння його. Бог оживав, воскресав, і траур і сум віруючих перетворювались у бурхливу радість, веселощі. Один з днів цього свята називався «гіларіями», так само, як називалися три дні свята на честь богоматері Кібели і бога Аттіса. Всі поздоровляли один одного, як згодом поздоровляли себе християни з воскресінням їхнього бога Ісуса Христа.

Єгиптяни вірили, що Осіріс не тільки сам воскрес, але й воскрешає померлих. В єгипетській «Книзі мертвих» [3] ми знаходимо молитву, яка вкладається в уста померлого: «Я дав хліба жадаючому і одягнув нагого. Я перевіз на своєму судні того, хто не міг пройти крізь води. Я був батьком для сиріт і мужем для вдів, захисником од вітру для тих, кому було холодно. Я — той, хто говорить оповідання про добро. Я здобув свою достойність по справедливості». І в іншому місці говориться: «Він так само вірно житиме, як живе Осіріс. Він так само вірно не помре, як не помер Осіріс. Він так само вірно не буде знищений, як не може бути знищений Осіріс. Вони мають своє серце, вони мають свої почуття, вони мають свій рот, вони мають свої ноги, вони мають всі свої члени».

Таким чином, уже стародавні єгиптяни, а потім і римляни могли скласти молитви про те, що їх бог «смертю смерть поправ» і життям у гробі дав життя всьому людству.

В Греції святкувалося весною свято воскресіння бога Діоніса (Вакха). Згідно з переказом, бог-отець громовержець Зевс покохав Семелу, дочку фіванського царя. Одного разу він поклявся своїй коханій, що виконає будь-яке

її бажання. Про це довідалася ревнива жінка бога Зевса Гера і вирішила погубити свою суперницю. Вона знала, що поява Зевса з усіма знаряддями громовержця є смертельною для людей. Вона намовила Семелу, щоб та попросила Зевса саме про це, і ось Зевс з'явився до неї в усій величі царя і богів і людей. Від яскравих блискавок, що блискотіли в руках Зевса, від ударів грому спалахнуло все навкруги, спалахнула і Семела. В умираючої Семели народився син Діоніс. Трави і плющ піднялися з землі і прикрили його від полум'я, що бушувало навкруги. Плющ розростався навколо, поки не загасив вогонь. Діоніс був ще дуже слабкий, і бог Зевс зашив його собі в стегно і там у стегні доношував його (схоже на те, як сумчаста тварина виношує своїх малят в особливих сумках коло стегна). Коли в стегні батька Діоніс зміцнів, тоді народився вже вдруге із стегна бога-отця; отже, він був сином божим. А в тому, що Зевс міг народити із стегна, для стародавніх людей нічого дивного не було. Адже ж міг єврейський бог Ієгова із землі зробити людину, а потім вирізати у цієї людини реберце, а з реберця зробити жінку; адже ж могла Афіна народитись із розсіченої голови Зевса. Чому ж Зевс не міг народити з стегна свого сина? «Що для людини неможливе, те для бога можливе»,— так міркують віруючі. Оскільки ревнива Гера могла погубити Діоніса, його довелося відправити до сестри Семели — Іно. І ось починається знов переслідування сина божого. Названа мати Діоніса змушена була втекти з ним від переслідування і кинутись від переслідувача з скелі в море. Діоніса ж в одну мить переніс Гермес у Нісейську долину. Діоніс виріс прекрасним молодим богом — богом, що дає силу, радість і родючість. Він зробив цілий ряд подвигів, в яких йому допомагав його батько Зевс. І коли люди сумнівалися в тому, що Діоніс — справжній бог, і сміялись, тоді приходив Діоніс і карав їх божевіллям за ці сумніви.

За іншим сказанням, Діоніс — син Зевса і Персефони. Ще в дитячому віці бог-отець віддає йому панування над світом, але заздрісна Гера переслідує його; він тікає від неї, та його наздоганяють надіслані Герою титани-велетні. Вони розривають на частки його тіло і пожирають. Залишається тільки серце. Батько Зевс потім воскрешає Діоніса.

Весною в Греції відбувалися свята воскреслого бога Діоніса. Жерці розривали на частки живого бика, який мав зображати вмираючого бога Діоніса, віруючі пожирали шматки м'яса цього бога, таким чином вони причащались крові і тіла бога Діоніса і цим способом врятовувалися нібито від смерті.

І це відбувалось теж задовго до християнства. Причащання крові і тіла Христового в цьому вигляді існувало і в культі Аттіса, і в культі Адоніса, і в культі Діоніса, і, як ми зараз побачимо, в культі перського бога Мітри.

Мітра більш як за 1 000 років до християнства вважався рослинним богом, богом родючості, в країнах землеробських культ його був дуже поширений. Один з подвигів, який приписувався йому,— це умертвіння первісної істоти, з крові якої постали всі сили земної родючості. Тому Мітра вважається творцем усього того, що існує на землі. Але Мітра — син божий. Він народився в печері. Так само одне з євангелій описує народження Христа в печері. Мітра називається народженим від каменя, як і Христос називається «каменем» (1-е Послання до корінфян, X, 4); так само і Петро, головний апостол, називається «каменем». Як Мітра зображався звичайно з посохом і з мечем у руці, так і Петра почали зображати з цими предметами. На час утворення християнських сект культ Мітри був поширений у Римській імперії, і храми Мітри («мітреуми») існували всюди. В обрядах, які правилися при служінні Мітрі, так багато спільного, схожого на обряди перших християн, що мимоволі напрошується думка про те, що ці обряди християнами перейняті були в значній мірі у мітраїстів. Та й не могло бути інакше.

Мітраїсти влаштовували обрядову вечерю. Під час цієї вечері вкушали священний хліб і вино, і ця трапеза означала у них причащання тіла і крові бога Мітри. Обряд причащання крові і тіла має дуже давнє походження; він походить від язичеської жертовної трапези, що мала характер кривавих, іноді людських жертвоприношень, коли дикун був переконаний, що пожирання м'яса людини чи тварин і споживання їх крові дають можливість набути сил і властивостей тих істот, яких він пожирає. Обмивання, які робили мітраїсти, дуже нагадують обряди християнського хрещення.

Таким чином, пасха, у вигляді свята вмираючого і воскресаючого бога з причащанням тіла і крові, з улашту-

ванням священної трапези, існувала і в культі перського бога Мітри. За сказаннями мітраїстів, кінець кінцем має повторитись умертвіння первісної істоти, яка перешкоджає торжеству добра на землі, і від цього станеться нове створення світу. Мітра в цій релігії уявлявся як спаситель світу, при допомозі якого відбувається відтворення й воскресіння мертвих. Отже, в мітраїзмі ми знаходимо і другу сторону християнського вчення — вчення про воскресіння з мертвих силами і заступництвом «сина божого».

Ми вже бачили, що опис смерті і страти Христа є переробкою відповідних місць з Біблії, а також запозичений з численних оповідань про воскресіння інших божеств стародавніх релігій. Але картина була б неповною, якби ми не згадали ще про один стародавній звичай, який полягав у тому, що весною в день свята звільнявся хто-небудь з тяжких злочинців з в'язниці, і в цей день йому давалося право робити які завгодно вчинки, користуватись якими завгодно привілеями. Він міг навіть сісти на царський престол. Іноді його наряджали з домішкою блазенства в царський костюм, підфарбовували його, підрум'янювали і водили по місту, зображаючи з нього царя. Юрба супроводжувала його насмішками, питаючи, чи не він є цар, а під кінець дня його страчували, причому в його особі приносилась ніби очисна жертва богові. А коли ми повернемось до більш далеких часів, то знайдемо в історії релігій існування людських жертвоприношень і звичай приносити в жертву або первенців людей, або первенців худоби. Чимало ми знайдемо вказівок і на те, як у свій час приносилися в жертву сини царів,— вони ж вважалися синами божими. Згодом ці звичаї значно змінились.

Із зникненням людських жертвоприношень їх замінили жертвоприношенням тварин. У приписах іудейської пасхи ми знаходимо веління бога приносити в жертву тварин. Описувана ж у євангелістів страта Ісуса Христа (звичайно, від початку до кінця вигадана) є не що інше, як переказ найстародавніших сказань про богів, яких страчували весною, про злочинців, яких вбирали в царський одяг, а потім приносили в жертву ради умилостивлення бога за злочини і гріхи людей. Від початку до кінця вся пасхальна історія складається з шматочків, узятих з інших стародавніх релігій, так само, як нема нічого виняткового в іудейській пасці.

Виробниче значення свята пасхи пов'язувалось у землеробських і пастуших [скотарських] народів з їх весняними польовими роботами. З цим пов'язаний був і культ бога сонця. Ось чому свято пасхи відносилось на дні весняного рівнодення. Ідея спокутувальної жертви перед богом, необхідної для спасіння людей, була поширена задовго до християнства в багатьох країнах.

Розділ XV

СВЯТА ТРОЙЦЯ

«Але таїнство таїнств християнських є, безперечно, догмат про пресвяту тройцю: як в одному богові три лиця, як і отець є бог, і син є бог, і святий дух є бог, одначе ж, не три боги, а один бог,— це цілком виходить за межі всякого нашого розуміння. І ось чому ні об який догмат стільки не спотикались єретики, що пробували пояснювати істини віри власним розумом, як об таїнство пресвятої тройці».

Так оповідає про догмат тройці митрополит Макарій у своєму порадницу («Православно-догматическое богословие», т. I, 1849 р., стор. 200—201). І далі він «роз'яснює» цю премудрість:

«Загальне положення: в богові єдиному, по суті, три лиця, або іпостасі: отець, син і святий дух.

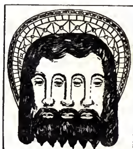
Положення часткові: перше: як єдино по суті, три лиця в богові рівні між собою і односущі: і отець є бог, і син є бог, і святий дух є бог, але не три боги, а один бог.

Друге: як, одначе, три лиця вони відмінні між собою особистими властивостями: отець не народжений ні від кого, син народжений від отця, дух святий виходить від отця».

Зрозумій, хто хоче!

Афанасій Александрійський (видатний церковник IV ст.) так роз'яснює тройцю: «Один бог у тройці, і тройця — одна. Іпостасі (тобто лиця) не зливаються і не існують окремо. Одна — отець, друга — син, третя — дух, але отець, син і дух — один бог».

Оце, називається, «роз'яснив»! Недаром митрополит Макарій сам заявляє, що це «цілком виходить за межі всякого нашого розуміння». Дійсно, важко тут що-небудь зрозуміти. Але ж на цій «мудрості» і побудований весь попівський обман. Отці церкви не раз говорили в листах один до одного, що треба побільше небилиць і нісенітниць проповідувати народові. Попи переконують віру-

Триликі боги в різних релігіях: індуїстський бог Шіва; триликий Христос.

ючих усі їх безглуздя брати на віру. Безбожник саме тим і відзначається, що він не хоче брати попівські оповідання на віру. Але коли ми починаємо ближче знайомитися з релігіями старовини, які передували християнству, ми довідуємось, що вся пресвята тройця вигадана була задовго до Христа [1]. Стародавні люди уявляли собі створення світу майже цілком так само, як акт народження людини. Як для народження людини потрібний батько, потрібна мати, так і для народження світу і для створення чого б то не було в світі потрібні батько і мати. Найменша сім'я, таким чином, складається: батько, мати, дочка або син. Так, природно, складалась і стародавня тройця богів. І, коли ми звертаємось до вивчення стародавніх релігій, ми знаходимо майже скрізь цю тройцю.

В старовину в Індії існувала тройця: бог-отець — Савітрі, небесне сонячне божество; бог-син — Агні; бог-дух святий — Ваю, причому матір'ю божою є Майя, а земним чоловіком Майї — тесляр Тваcті.

Вавілонська тройця складалася з богів: Ану — бог неба, Еа — бог води і Бел (Баал, Ваал) — бог усієї решти світу. В одному стародавньому вавілонському заклинанні говориться: «Після того як Ану створив небо, небо створило землю, земля створила потоки, потоки створили рови, рови створили болота, болота створили черв'яків».

Середня Вавілонія мала свою тройцю: Сін — бог місяця, Шамаш — бог сонця і Іштар — богиня землі.

Багаторука буддійська богиня милосердя.
Багаторука караюча богиня Калі (Індія).

Південна Вавілонія мала свою тройцю: бог-отець — Еа, матір божа — Дамкіна і син божий — Таммуз.

У індусів знов-таки була своя тройця. В «законах Ману» [2] (стародавня збірка законів Індії) говориться, що верховний господар і суддя самостійно поділив своє тіло на дві частини — жіночу і чоловічу і від з'єднання цих двох начал народився Верні — син. Так утворилась первісна божественна тройця: Нара — отець, Нарій — мати, Верні — син. На землі ця тройця потім перетворилася в іншу тройцю: Брахма, Вішну, Шіва.

Ще більш було розвинуте вчення про троїстість бога у єгиптян. В одній похоронній пісні єгиптян написано: «Спочатку не було нічого в пустому просторі, крім сущого, речовина якого існує вічно сама по собі. Той, хто дає існування самому собі, хто вічно відроджується,— це Амон. Цей Амон — бог-отець». Напис на статуї бога на храмі Тутмоса гласить: «Цей бог Амон-Ра — Сонце, цар богів, світло світу; Амон-Ра — господар над створіннями. Амон-Ра — отець богів, творець світу, життєва основа божественних істот, що підтримують весь світ. Амон-Ра — володар неба, усмиритель богів». (А боги, мабуть, були такі, що їх і втихомирювати доводилось!). Як був потрібний старший, що мав владу над усім і міг втихомирювати всіх членів у родовій громаді, так землеробська родова громада єгипетська створила старшого усмирителя

богів на небі, тому що там, на небі, теж були відносини родової громади.

Дослідник єгипетських письмен-ієрогліфів Шампольон пояснює: Амон-Ра — втілення чоловічого начала, бог-отець; втілення жіночого начала і відтворення життя — мати богів Мут; від сполучення цих двох начал народився син божий Хон (Хонсу). Ця небесна тройця знайшла своє відображення на землі також в іншій тройці в місті Абідосі: Осіріс — бог-отець, Ісіда — матір божа, Гор — син божий, причому Осіріс і Ісіда вважались не тільки батьком і матір'ю, а також братом і сестрою.

В одному з стародавніх творів, приписаних казковому Гермесу, «тричі найвеличнішому», наводиться така розмова між єгипетським божеством Тотом і найвищим божеством:

«*Тот:* Спочатку нічого не було в пустоті. Потім життя зарухалося з жахливим гуркотом, з шумом вирвався дим, голос почувся серед шуму. Цей голос здавався мені голосом світла, і слова виходили з нього. Цей голос пролунав над началом вогкості і вийшов звідти чистим і легким вогнем, що розтанув у повітрі. Легкі повітряні води зайняли простори між вогнем і землею. І води були так перемішані, що ніде не можна було помітити поверхні землі, омитої водами, і слова духа привели їх у рух.

Найвище божество: Чи добре ти зрозумів, що означає це видовище?

Тот: Так, я зрозумів.

Найвище божество: це світло — це я. Я — освічений, я — твій бог. Я — стародавніший і старший, ніж води, що народилися після хаосу. Я — той, хто зародив життя, я — слово. Я — син божий».

Як бачите, найвище божество є в той же самий час і син божий: він — і отець, він — і син. Християнські богослови, звичайно, нічого нового тут не вигадали. Вони перейняли сказання єгипетських, вавілонських, халдейських та інших жерців і пристосували до своїх цілей.

Єврейська [іудейська] релігія теж знала свою тройцю, точніше кажучи, кілька тройць. Адже, за вченням багатьох релігій, у тому числі й іудейської, бог був гермафродитом (істотою двостатевою). Талмудисти (єврейські богослови) описують ці властивості іудейського бога. Він в один і той же час — батько і мати, і одне з імен його у множині — Елогім, боги, означає одночасно і чоловіка і

жінку. А перша людина, народжена, створена цим Елогімом,— Адам — теж гермафродит, він — син божий і дочка, він — Адам, він — і Єва.

...Скандінавські народи створили свою тройцю: бог-отець, найвищий бог, над богами бог — бог Одін; бог Тор, що розпоряджається громами, і богиня Фрея — матір божа, вона ж мати землі, вона ж мати родючості.

У стародавніх фіннів була своя тройця: бог-отець — Укко, мати — Ілматар, син божий, напівбог, вічний співець — Вейнемейнен.

І зовсім в іншому місці земної кулі, у перуанців в Америці, створена була тройця з богів: бога сонця, бога-отця — Апомті, бога-сина — Хурунті і брата — Інтіквокі...

В найвіддаленіші часи в Перу шанували бога Пачакамака, творця світу.., кумир якого називався Тангатанго, що означає: «один в трьох і троє в одному»...

Тройцю ми знаходимо також у народів Полінезії. Найбільш поширена тройця — це Таароа, Іна і Оро. Таароа — це творець світу. Він теж гермафродит. Він втілює чоловіче і жіноче начала. Але потім він з'єднується з жіночим началом — Іною, яке він сам із себе виділяє, і створює сина божого — Оро. Іна — божественна мати неба і землі, родителька чудесного яйця Руміа, з якого, за переказом полінезійців, утворився потім весь всесвіт. Оро — син божий, творець рослин і квітів, тварин і людини.

За уявленнями [поширеної в Японії релігії сінто], спочатку з хаосу виділився бог, найвища істота, яка не має ні початку, ні кінця, вічний могутній бог. Цей бог — теж гермафродит. Він ще не міг створити всесвіту. Для того щоб створити всесвіт, він поділяє своє гермафродитне тіло на дві частини, з яких одна чоловіча — Ізанагі, друга жіноча — Ізанамі. Від союзу цих двох богів походять всі інші боги. Ізанагі та Ізанамі створили Японію. Боги спустилися в безодню, підняли з води золотим ножем землю і поступово надали їй вигляд теперішніх японських островів. Ізанамі вважається царицею неба. В Японії існує досі шанування цієї богині, на її честь завжди горить вогонь, і в храмі служать особливі жриці, а старшою з них призначається дочка мікадо, яка сама називається небесною господинею.

Ці приклади можна було б умножити без кінця. На певному ступені розвитку складається моногамна сім'я

(моногамія — шлюб, який виключає багатоженство), і релігійні люди уявляють собі своїх богів теж у вигляді такої сім'ї. Навпаки, в ту більш ранню пору, коли в сім'ї панували багатомужжя і багатоженство, склались уявлення про багатосімейних богів на небі, що живуть теж у багатомужжі і багатоженстві. Так, грецькі і римські боги мали багато дружин, а богині — по кілька чоловіків.

Як бачите, християнське вчення про пресвяту тройцю не являє тобою нічого нового в порівнянні з тим, що було в інших релігіях. Вчення про тройцю існувало до християнства. Пресвята тройця так само створена людьми, як і всі інші боги та богині і релігійні вчення. Ніякої таємниці в них нема. Все до краю просто і навіть грубо, а попам, звичайно, потрібні таємниці.

Розділ XVI

ХРЕСТ

Коли тепер спитати будь-якого християнина, щó зображає хрест, він скаже, що хрест — це знаряддя смерті, знаряддя страти, на якому розп'ятий був бог Ісус. А втім це зовсім неправильно. Щодо хреста як знаряддя розп'яття є дуже великі сумніви, тому що в старовину розпинали не на хресті, а на стовпі з перекладиною зверху (у вигляді друкованої літери Т.) Але суть справи не в тому. Зображення хреста в дуже багатьох релігіях ми зустрічаємо вже за багато віків до християнства, причому воно зовсім не було зображенням знаряддя смерті, а, навпаки, у єгиптян та інших народів воно було символом, знаком життя. Зображення хреста зустрічається на знаряддях, посуді і пам'ятках кам'яного віку, коли не були відомі ні бронза, ні залізо, тобто за тисячоліття до християнства. Це зображення зустрічається всюди на пам'ятках глибокої, сивої давнини. Що ж воно означає? В своєму первісному вигляді хрест у багатьох місцях був знаряддям для добування вогню.

Нема потреби довго й докладно пояснювати, яким добродійним для людства, яким чудесним і таємничим було саме це відкриття — добування вогню. Зігрілись холодні печери, освітились темні житла, розсіялася лякаюча темрява ночі. Людина зразу виросла на цілу голову, стала могутнішою, коли навчилася добувати вогонь. А вогонь вона навчилася добувати тертям двох сухих кусків дерева один об один. Як повинен був здивувати, злякати, а потім захопити людину спалах вогню в перетині двох кусків дерева! Не дивно, що вона всюди стала зображати хрест як символ життя, символ вогню і Сонця. Їй здавалось, що велике небесне світило — Сонце, що дає світло, тепло, життя, зійшло на землю і втілилось ось у цьому вогні, в цих іскрах, язиках полум'я. Адже цей вогонь був цілком таким же, який займався іноді від удару блискавки під час грози, коли, як здавалося стародавнім людям, небесні боги кидають на землю вогняні стріли.

Хрест і меч на прапорі іспанської інквізиції — символ католицької церкви.

Тепер вони самі можуть кидати в нападаючого на них звіра вогняні головешки-стріли, вони самі перейняли від богів частину їхньої влади і сили. І ті, хто шанував Сонце як божество, почали шанувати і вогонь, а зображення хреста стало зображенням світла, життя і зовсім не мало того значення, якого йому надають тепер [1].

Поклоніння вогню було дуже поширене, сліди і відголоси цього ми знаходимо і тепер в багатьох релігіях. Один перський гімн, присвячений вогню, починається такими словами: «О, вогонь, всемогутній владико, що підіймаєшся від землі,— вогонь, своїм світозарним полум'ям ти створюєш світло в царстві тьми, ти готуєш долю для всіх, хто має якесь ім'я. Ти сплавляєш мідь з оловом, ти наповнюєш впочі жахом душу злого...».

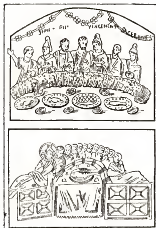
Пізніше форма хреста як знаряддя для добування вогню змінюється на так звану свастику. Свастика — крючкоподібний хрест. У схрещенні перекладин робився отвір, куди вставлялася кругла паличка, від швидкого обертання якої появлялась іскра. Ця свастика зустрічається у різних народів. У книзі Мальвера «Наука и религия» читач знайде численні зображення такого хреста [2]. Храми будувались у вигляді хреста. В Індії, Китаї, Кореї, Мексіці, Єгипті, Греції ми зустрічаємо хрест за сотні і тисячі років до християнства. Коли тепер показуєш зображення якого-небудь [ассірійського] царя Ашшурнасірапала чи первосвящеників Шамші-Біна і Шамші-Убла [десять-дев'ять століть до християнства], у яких на шиї висить хрест, то люди ледве вірять, що цей хрест носили на шиї «язичники» за 1000 років до християнства. Так само разюче схожі з сучасними хрестами хрести з розкопок у Мікенах і Каппадокії, що були відомі задовго до християнства. Отже, нема сумніву, що культ хреста спочатку не був пов'язаний з казкою про розп'яття Ісуса і був запозичений християнами з інших релігій.

Розділ XVII

ПРИЧАЩАННЯ

Християнські священики видають причащання за особливу таємницю, за особливе таїнство християнської релігії. У розділі XIV (про вмираючих і воскресаючих богів) ми навели численні приклади обряду причащання у різних народів. Причащання в більш стародавніх релігіях відбувалося так само, як у християнській релігії,— хлібом і вином — і означало з'єднання людини з тілом і кров'ю свого бога. Звичайно, кожний віруючий християнин дуже ображається, коли йому говорять, що причащання бере свій початок просто-напросто з людоїдства, споживання людської крові і тіла. Ми рекомендуємо кожному прочитати працю І. Скворцова-Степанова «Про таїнство святого причащання» [1]. Там він знайде яскраве, вірне зображення походження цього обряду. Ми тут хотіли б дещо доповнити матеріал, що стосується цього жахливого пережитку людського жертвоприношення.

Обряд цей бере свій початок з дуже віддалених часів, коли багато родів і племен вірили, що вони походять від тих чи інших тварин. Ці тварини (тотеми) вважались уособленням їх предків-духів. Священні тварини вважалися табу (забороненими). До них не можна було доторкатись, їх не можна було знищувати. Така тварина вважалася предком роду чи племені, що вірували в неї. Первісні люди вірили, що коли вони з'їдають яку-небудь тварину чи рослину, то в них вселяється дух тварини чи рослини, вони набувають його силу і властивості. Тому вважалося корисним з'їдати серце вбитого лева чи ведмедя, щоб набути хоробрість і силу цих тварин. Через це ж мисливець забороняв їсти м'ясо зайця своїм дітям, щоб вони не стали боягузливими. Але саме через це дуже часто, коли перед племенем поставала необхідність напружити всі сили, вдавалися до того, що з'їдали свого тотема, причому це пожирання бога відбувалося в

«Священна трапеза» в культі вмираючого і воскресаючого бога Сабазія (вгорі); християнська «тайна вечеря» (внизу).

дуже урочистій обстановці, супроводилося релігійними церемоніями. Віруючі з'їдали по шматочку свого вбитого бога і випивали його кров. Беручи участь у цьому жертвоприношенні, кожний член громади був переконаний, що він з'єднується з божеством і набуває сили і властивості цього божества,— причащається тіла і крові свого бога.

Пізніше, коли суспільство досягло більш високого ступеня розвитку, людські жертвоприношення змінилися спочатку жертвоприношенням тварин, а потім взагалі зникло криваве жертвоприношення. Від них залишилися тільки пережитки. Але в основі цих пережитків і спогадів лежить са́ме криваве жертвоприношення. І один із таких пережитків, що втратив для сучасної людини свій колишній зміст (людське жертвоприношення), є причащання.

В основі лежить страшна боротьба людини стародавніх часів за існування, коли людоїдство було поширеним явищем серед людей. Дослідник і історик релігії Робертсон-Сміт блискуче показав, яким чином люди саме з часів канібалізму (людоїдства) перенесли в сучасну нам епоху ідею причастя людини тілом божим. Проскури і чаша з вином, з якої тепер причащаються віруючі, і облатка, яку кладе католицький ксьондз в рот віруючим католикам,— це пережиток колишнього споживання тіла і крові людської в жертву богові.

Обряди причащання були в культі Мітри і в культах інших богів старовини. Церковний письменник II ст. Юстін свідчить із здивуванням про цю разючу схожість обряду причастя хлібом і вином в культі бога Мітри і у християн.

У стародавніх арабів обряд причастя відбувався у вигляді вбивства тварини, яка присвячувалась богові і яка

була уособленням цього бога, посередником між людьми і богом. Віруючі поїдали шматки м'яса тварини, що ще тріпотіла, лизали гарячу ще кров, переконані, що вони завдяки цьому оновлюються. Сідней Гартлан описує, як плем'я чичемекі у Мексіці періодично вбивало трьох дітей, змішувало кров із травами і соком рослин і готувало особливого роду тісто, яке називалось «хлібом життя». Кожні шість місяців усі віруючі племені скликались і брали участь в євхаристії — причащанні.

Кінсбуру в «Древній Мексіці» описує, як стародавні мексіканці влаштовували «святу вечерю», під час якої з'їдали тіло свого бога. Жерці виготовляли причастя і роздавали його на кінчику голки з рослини агави, вкладаючи його в рот кожному присутньому.

Ацтеки, до того як Мексіка була завойована іспанцями, виконували обряд причастя хлібом, причому цей хліб вважався тілом божим.

Історик релігії Фрезер у своїй книзі «Золота гілка» розповідає: «Два рази на рік, у травні і грудні, виготовлялося з тіста зображення бога Уїцілопочтлі. Тісто розрізалось на шматки і урочисто з'їдалося віруючими».

Акоста в своїй «Природничій історії Індії» розповідає: «Жерці храму виготовляли ідола з тіста і розрізали його на шматки. Потім роздавали його народові для причастя. Чоловіки, жінки і діти брали ці шматочки тіла божого з страхом і трепетом, як у найвищій мірі дорогоцінну їжу, і говорили, що вони з'їдають тіло боже. Хворим приносили додому по шматочку з урочистими церемоніями».

Великий мандрівник і дослідник Гумбольдт розповідає також про мексіканське плем'я, що воно виготовляє їжу для віруючих з борошна, змішаного з кров'ю. Під час церемоній приносять корогву бога Уїцілопочтлі.

В стародавній Індії причастям був напій сома — вино, виготовлене з особливої рослини. І Сома в той же час — божество. Сома називався сіячем життя, подателем спасіння, провідником до безсмертя. Він втілювався серед людей — бог набирав образу людини. Одного разу він в образі людини був схоплений людьми, вбитий і покладений у гроб; потім він ожив і піднісся на небо у вигляді полум'я для того, щоб стати спасителем світу, посередником між богом і людиною, засобом зносин з цим божеством. Під час жертвоприношення людина, яка бере в ньому участь, може бути впевненою в тому, що вона бу-

де безсмертна, бо цим причастям, споживанням напою сома, вона з'єднується внутрішньо нерозривно з божеством.

Хто уважно прочитає всі наведені приклади про обряд причастя у стародавніх народів, хто вдумається як слід у ці факти, той зрозуміє, що в християнському таїнстві причащання нема буквально нічого, чого б не було в язичеських віруваннях далекого минулого. Християнські письменники зображають смерть Ісуса Христа як жертву, через яку люди забезпечили собі безсмертя і спасіння від гріхів. Але ж абсолютно ті самі вірування існували і в інших народів — «язичеських народів». І, як бачите, у багатьох народів жертва вже перестала бути кривавою жертвою, набравши форми причащання з допомогою вина, води і хліба.

Вся ця історія з перетворенням води, вина і проскури в тіло і кров бога, звичайно, зрозуміла тільки в тому разі, коли ми візьмемо до уваги стародавнє уявлення про жертву. А стародавнє уявлення, в тому числі і християнське, полягає саме в тому, що коли хтось із християн з'їдає шматочок тіста, виготовленого проскурницею, і випиває трохи вина, поданого йому священиком, то він нібито з'їдає справжнє тіло і п'є кров свого бога. Сучасні православні та католицькі попи вимагають від віруючих, щоб вони вірили, що, здійснюючи обряд причащання, вони поїдають «справжнє тіло і кров Христові», а не їх символи, зображення. Як отці церкви уявляли насправді значення цього обряду, цієї таємниці, про це розповідає преподобний Ніфонт, єпіскоп кіпрський, що жив близько 1600 років тому *.

«Одного разу за літургією Ніфонту, що прийшов з учнем своїм, було видіння, яке з'ясувало смисл таїнства причащання. Коли настало дароносіння (перенесення дарів), Ніфонт побачив, як «отверзся покров церковный, и разверзеся небо, и слышашеся велие благоуханне, также снисхождаху ангели, поюще: «слава Христу-богу». Несяху же отроча зело красно, еже на дискосе (дискос — блюдо, тарілка, на яку кладеться жертовний хліб, проскура, «агнець») поставльше, сами престол окружиша,

* Наводимо розповідь про це з книги: *И. И. Скворцов-Степанов.* «Мысли о религии», ГАИЗ, 1936, стор. 200.

светла же служаща честным даром два серафима и два херувима, паряще над главою, покрываху крили своими. Приспевшу же времени освящения даров и совершения страшному таинству, един от ангел светлейших приступи, взем нож, закла отроча, и кровь источи в святую чашу, отроча же положив на дискосе, сам ста в чипе своем со благоговением паки... Скончавшуся же служению святому, виде, и се паки отроча цело обретеся на руках ангельских, и вознесеся на небо». Це означає: «Під час перенесення дарів відкрилася церковна завіса, і розкрилося небо, і відчувалися великі пахощі. Потім почали сходити ангели з співом «Слава Христу-богу!». Вони принесли прекрасного отрока, поставили його на дискос, а самі оточили престол і служили чесним дарам; а два серафими і два херувими, літаючи над його головою, вкривали своїми крилами. Коли настав час освячення дарів і виконання страшного таїнства, один з найсвітліших ангелів приступив і, узявши ніж, заколов отрока; кров він випустив у святу чашу і, поклавши отрока на дискосі, сам став знову з благоговінням на своє місце... Після закінчення святої служби Ніфонт побачив, що отрок знов виявився цілим — на руках ангельських, і піднісся на небо».

Віруюча людина може обуритися нашим описом, і в той же самий час вона нітрохи не обурюється в житії преподобного Ніфонта описом ангела, який ножем убиває отрока, сина божого, і кров його відціджує для того, щоб напоїти людей.

Віруюча людина, напевно, вважатиме все описане в цій книзі блюзнірством, як у свій час найсвятіший синод [православної церкви] вважав блюзнірським ставлення Льва Миколайовича Толстого до обряду причащання. Найсвятіший синод у своєму відлученні від церкви Толстого (в 1901 р.) писав, що він глузує з найбільш священних предметів віри і не завагався поглумитися з найсвященнішого з таїнств — євхаристії. Мабуть, важко краще відповісти синоду, ніж відповів тоді Л. М. Толстой: «Те, що я не завагався описати просто й об'єктивно те, що священик робить для готування цього, так званого, таїнства, то це цілком справедливо; але те, що це, так зване таїнство, є щось священне і що описати його просто, як воно робиться, є блюзнірство,— це зовсім несправедливо. Блюзнірство не в тому, щоб назвати перего-

родку — перегородкою, а не іконостасом, і чашку — чашкою, а не потиром, і т. п., а найжахливіше, безперестанне, обурливе блюзнірство — в тому, що люди, користуючись всіма можливими засобами обману і гіпнотизації,— запевняють дітей і простодушний народ, що коли нарізати певним способом і при вимовленні певних слів шматочки хліба і покласти їх у вино, то в шматочки ці входить бог; і що той, в ім'я кого живого вийметься шматочок, той буде здоровий; а в ім'я кого померлого вийметься такий шматочок, то тому на тім світі буде краще; і що той, хто з'їсть цей шматочок, в того ввійде сам бог.

Це просто жахливо!»[2].

Розділ XVIII

ХРЕЩЕННЯ

Таїнство хрещення, як і причащання, аж ніяк не є приналежністю, обрядом однієї тільки християнської релігії. Майже всі народи стародавнього світу знали хрещення — це свого роду чаклунське очищення при допомозі води, при допомозі занурювання в воду. Цікаво те, що коли християнські проповідники проникали в якусь нову країну і там бачили у язичників багато чого з тих же обрядів і предметів культу, які вони вважали виключно християнськими, то вони пояснювали це тим, що диявол навмисне пробрався раніше за них у цю місцевість і випередив місіонерів. Тому, мовляв, язичники стали в своїй язичницькій релігії вживати ті ж самі знаряддя чаклунства, що і християнські попи, виголошувати майже ті ж самі молитви і виконувати ті ж самі обряди. А деякі з попів пускалися і на такі пояснення: мовляв, який-небудь християнський апостол був невидимо ангелами перенесений до цих дикунів і заповідав їм християнське вчення, яке дикуни по-своєму перекрутили.

Так пояснювали вони, між іншим, і те, що у багатьох народів ми зустрічаємо хрещення. А тимчасом уже стародавні єгиптяни практикували хрещення з допомогою обливання водою, причому називали цю воду «водою очищення». Стародавні іранці (перси) через кілька днів після народження немовлят приносили їх у храм і «хрестили» їх перед сонцем або перед священним вогнем. Жрець хрестив дитину, занурюючи її в судину з водою в той час, коли батько давав ім'я своїй дитині.

В Тібеті і Монголії також існувало, а подекуди і тепер існує хрещення, хоч там раніше не було ніякого християнства. (І зараз там майже нема послідовників цієї релігії.) При цьому засвічуються свічки, жрець [лама] читає належні молитви, тричі занурює дитину у воду і дає їй при цьому ім'я.

Спокуса пустельника сатаною. (Середньовічний малюнок).

Мексіканці, розповідає мандрівник Банкрофт, тільки що народжену дитину хрестять при сході сонця і, звертаючись до сходу, називають новонародженого іменем будь-якої тварини, що означає родове божество, купають у воді і виливають йому цю воду на голову.

Як найстародавніші мексіканці, так і найстародавніші перуанці шанували хрест. Мексіканці називали його деревом життя, уявляючи собі його як бога дощу і здоров'я.

У ацтеків [у Мексіці], як і у багатьох первісних народів, був обряд хрещення, який мав значення чаклунського очищення і виконувався над немовлятами з виголошенням таких слів: «О, дитя, прийми воду повелителя світу, яка є наше життя; вона служить для омивання і очищення. Нехай згладять і зітруть ці краплі гріх, що пристав до тебе перед створенням світу, бо ми всі перебуваємо під його владою». Закінчення цієї молитви було таке: «Тепер він живе знову і відродився, знову він очищений, знову наша матінка-водиця породила його». Потім немовляті давали ім'я якого-небудь предка, який, за віруваннями, з того часу почне піклуватись про майбутнє немовляти.

Такі ж обряди ми знаходимо в Юкатані, в Перу і в інших місцях. Задовго до християнства в Греції і в Римі новонароджені обприскувалися «священною» водою — хлопчики на дев'ятий день після народження, дівчатка — на восьмий, і тоді їм давали ім'я, причому жрець видавав батькам документ, в якому він стверджував хрещення дитини. Це хрещення зображалось як нове народження, і тільки після цього дитина ставала законним членом сім'ї і громади.

У євреїв ця церемонія називалася хрещенням прозрілих. Той, хто хоче стати іудеєм, говориться в одному єврейському документі, той повинен зануритись у воду в присутності трьох рабинів.

А в книгах Нового завіту ми знаходимо стільки різних хрещень, що ще автор I Послання до корінфян (I, 12) скаржиться, що єпіскопи християнські вихваляються один перед одним: один говорить — «я Павлів», тобто хрещений Павлом, другий говорить: «я Аполлосів», третій — «я Кіфин», четвертий — «а я Христов» і т. д. Одні хрестять водою, другі — вогнем, треті — вогнем і водою.

Стародавні скандинави також практикували хрещення. У сказаннях «Едда» (священна поема цього народу) один бог говорить: «Коли я захочу, щоб людина не загинула в бою, я її окроплю святою водою».

Як бачите, ніякої таємниці в хрещенні нема. Воно походить від дикунських обрядів магічного, чаклунського очищення водою. В первісних дикунських уявленнях воді приписувалась чаклунська, магічна сила.

Дикунські повір'я, пов'язані з водою, відігравали визначну роль у різних обрядах магічного очищення у первісних людей. Обряди ці мали на меті перебороти або відвернути підступи духа чи демона, усунути демонічну «нечистоту». Джерелами цієї нечистоти вважались переломні моменти в житті людини — народження, настання зрілості і смерть. Тому основна маса чаклунських обрядів водного очищення пов'язана у первісних народів саме з цими моментами. Особливо багато цих обрядів [і понині] у різних народів, як ми вже це бачили, оточують новонароджену дитину після її народження, причому вони є одночасно магічним очищенням і прийняттям її в члени громади.

Християнське хрещення досі зберегло саме цей примітивний характер, що видно з відповідного церковного «чину хрещення». В цьому чині помітна віра в очисну силу освяченої води, три заклинальних молитви попа проти сатани, трикратний подув на охрещуваного з словами: «Вижени з нього всякого лукавого і нечистого духа, що прихований і гніздиться в серці його», зречення сатани і «всіх справ його», плювання на нього, надання охрещуваному імені і т. д. Виконуючий усю цю процедуру піп по суті нічим не відрізняється від первісного чаклуна-заклинателя і є лише його наступником.

Християнське таїнство хрещення — дикунський пережиток далекого первісного минулого. Тільки ідеологія його відбиває тепер суспільні відносини, що склались

уже в класовому суспільстві, побудованому на експлуатації людини людиною. Основний його класовий зміст і основне його класове призначення полягали й полягають в тому, щоб усі соціальні лиха трудящих в експлуататорському суспільстві пояснити «первородним гріхом», від якого нібито треба очиститися хрещенням при народженні і покірністю експлуататорам на протязі всього життя.

Розділ XIX

ЗАГРОБНЕ ЖИТТЯ ЗА ВЧЕННЯМ ХРИСТИЯНСЬКОЇ ЦЕРКВИ

Найдокладніше попи всіх вір розробили вчення про загробне життя. Звідки дістали вони відомості про те, що відбувається після смерті з людиною?

Що сказали б ми про людину, яка, сидячи в Москві, ніколи не бачивши Південного полюса і не будучи обізнаною з даними, здобутими мандрівниками до Південного полюса, почала б докладно описувати мешканців цього полюса (якби вони там і були), державний устрій та ін.? Ми просто-напросто назвали б таку людину шарлатаном, обманщиком, а в кращому разі — вигадником, фантазером. А от попи, які ніколи не бачили, як «живе» людина після смерті, пишуть і проповідують про це з цілком серйозним виглядом. Мало того, вони беруться молитвами, чаклунством побудувати так «життя» людини за гробом, щоб людина там позбулася мук і навіть здобула собі зручне життя.

Релігійні вірування були завжди доходною справою для попів. Багато попів просто глузують з народної віри.

Так, єпіскоп Сінезій в 410 р. нашої ери говорив: «Народ буквально вимагає, щоб його обдурювали, інакше з ним ніяк не можна мати справу. Щодо мене, то я завжди буду філософом тільки для себе, а для народу тільки священиком» (тобто обманщиком). А відомий Григорій Богослов [IV ст.], якого шанує православна церква (Григорій Назіанзін), писав до іншого... [богослова], якого теж шанують православні,— блаженного Ієроніма: «Треба якнайбільше небилиць, щоб справляти враження на юрбу; чим менше вона розуміє, тим більше вона захоплюється. Наші отці й учителі не завжди говорили те, що думали, а те, що вкладали в їхні вуста обставини і потреби».

В середні віки для збільшення доходів [католицькі] попи на чолі з папою римським вигадали продаж так званих індульгенцій, тобто дозвільних грамот. Той, хто

Дохристиянські уявлення про душі померлих: добрі та злі духи супроводжують душу на небо. (Фреска на етрусській гробниці).

купував таку грамоту, міг, за їх запевненням, розраховувати, що попаде прямим трактом у рай, без затримок, по цій самій плацкарті. Можна було за гроші відкупитися не тільки від гріхів колишніх, а й від усіх гріхів майбутніх, авансом. Папи вважали себе вправі прощати і відпускати гріхи. Один з них говорив одному з кардиналів (найвищий [після папи] чин у католицькій церкві): «Глянь-но, брате, адже байка про Ісуса — штука доходна».

Ця торгівля відпущенням гріхів і місцями в раю давала такі величезні прибутки, що православні попи також вирішили випустити дозвільні грамоти.

Гріх, між іншим, можна було замолити, який би він не був. В Уставі митрополита Георгія [XI ст.] ми знаходимо таку норму для замолювання гріхів:

108. Хто спатиме з дружиною у п'ятницю або суботу і неділю, і якщо дружина зачне, народиться розбійник або розпусник,— 2 роки епітимії, по 100 поклонів на день.

109. Хто відпустить дружину, а візьме іншу,— 2 роки посту, по 700 поклонів на день.

110. Коли мати продасть дитину свою, то 8 років, а якщо з нужди — 6 років...

115. Коли хто помочиться на схід,— хай поклониться 300 разів.

118. Хто не хреститься двома перстами (двома пальцями), хай буде проклятий.

125. Коли єпіскоп нап'ється,— 10 днів посту.

126. Коли хто цілує Місяць, хай буде проклятий.

138. Коли жінка прийме ліки і зробить викидень,— 3 роки покаяння.

143. Хто вчинить блуд із скотиною, то 15 років не причащати того, 2 роки їсти тільки суху їжу, класти 200 поклонів на день, а коли не полінується, то 15 років проробляти це.

Хто вчинить блуд із сестрою (або з невісткою), теж зазначається, скільки треба поклонів і посту, щоб замолити гріх (144 і 145) *.

Я наводжу тут виключно матеріал, який дають самі православні попи, і користуюсь для викладу поглядів православної церкви на загробне життя такими творами: 1) «Как живут наши умершие и как будем жить и мы по смерти, по учению православной церкви...» монаха Митрофана, вид. III, в трьох томах, Петроград, вид. І. Л. Тузова, 1915; 2) «Догматическое богословие» митрополита Макарія; 3) «Слово о смерти», книга Ігнатія Брянчанінова. Все це, як бачить читач, книги церковних письменників **.

В книгах церковних письменників знаходимо такі казки про загробне життя.

1. Християнські уявлення про душу після смерті

Св. Григорій у видінні запитував св. Феодору про обставини, які супроводили її смерть і відбулися після цього. І ось Феодора починає оповідання, що являє собою яскравий зразок попівської вигадки, розрахованої на залякування віруючих, темних людей.

«Коли настав час моєї кончини,— розповідають попи від імені Феодори,— мене обступили злі духи; одні з них ревли, як звірі, другі гавкали, як собаки, інші вили, як вовки. Дивлячись на мене, вони лютували, погрожували, кидались на мене, скрегочучи зубами. Від страху я знесилилась і раптом побачила з правого боку двох ангелів, що стояли біля мого одра, присутність яких мене заспокої-

* Див. *Е. Голубинский*. История русской церкви, т. I, ч. 1, 1880 р., стор. 520—521, 523.

** На цю тему рекомендую книгу: *И. И. Скворцов-Степанов*. «Благочестивые размышления о рае и аде».

Загробний суд над душами померлих згідно з ученням християнської церкви.

ла...». Далі йде оповідання про те, що ангели, звичайно, заступились за Феодору і почали по-дружньому докоряти чортам: чого вони чіпляються до неї? «Біси збентежились і почали показувати злі мої діла, вчинені від юності, і кричали: «А це чиї гріхи? Чи не вона зробила те і те?»» Нарешті, з'являється смерть. «Смерть приступила до мене,— продовжують попи в цьому оповіданні,— взяла малу сокиру і відрубала мені спершу ноги, потім руки; після іншими знаряддями розслабила мені всі члени, відділивши їх один від одного по суглобах. Я зосталася без рук, ніг; все моє тіло змертвіло, і я вже не могла рухатись. Потім відрубала мені голову, і я не могла рухати головою своєю, що стала мені чужою. Після того вона розчинила в чаші якусь суміш і, приклавши до уст моїх, силоміць напоїла мене. (Дивно, як же вона пила, коли голова була відрубана? — *О. Я.*) Таке гірке було це питво, що душа моя не могла витримати цього, здригнулась і вискочила з тіла, відторгнувшись від нього силоміць». Тут знову з'явились ангели, та й чорти не хочуть відступатись. І ось тут саме починається торгівля між ними: чорти пред'являють свої рахунки («гріхи»), ангели свої («добрі діла»).

Перед нами такі ж вірування про пригоди душі після смерті, які існували понад 3 тис. років тому у єгиптян, потім у євреїв та інших народів.

Далі читаємо в оповіданні Феодори: «Ангели збирали всі мої добрі діла, будь-коли зроблені з допомогою божою, і готувалися покласти їх на вагу проти злих діл моїх. В той час несподівано з'явився туди преподобний отець наш Василь і сказав святим ангелам: «Ця душа ба-

гато послужила мені при старості моїй; я молився за неї богу, і бог подарував мені її». З цими словами він вийняв з надр темночервоний повний мішок і, подаючи його ангелам, сказав: «Коли будете проходити повітряні митарства і лукаві духи почнуть мучити душу, викупляйте її цим від боргів її. Благодаттю божою, я багатий, зібрав багато скарбів пóтом і трудами моїми і дарую цей мішечок душі, яка послужила мені. (Таким чином, за гробом дають хабарі, викуп, там існують багатії — все, як на землі.— *О. Я.*). Сказавши це, він пішов». Лукаві духи, звичайно, зняли ревище, але нічого не поробиш. Кінчилася справа тим, що Василь зробив Феодору своєю служницею, і вона пішла до нього жити *.

Такими казками обдурювали і обдурюють попи віруючих людей.

2. У перші сорок днів

Вчення про загробне життя винятково вигідне для церкви. Воно служить попам для обдурювання і закабалення людей. Не дивно, що про «загробне життя» вони склали тисячі казок, описуючи життя за гробом так, нібито вони були в усіх цих місцях.

Отець церкви Макарій Александрійський (IV ст.) склав таке оповідання про стан душ померлих у перші сорок днів після смерті.

Душа протягом перших двох днів після смерті перебуває на землі, а іноді й коло труни, в якій спочиває тіло, а на третій день «наказується всякій християнській душі піднестись на небеса для всіляких поклонінь богові».

Весь простір від землі до неба, за вченням цього попа, має двадцять відділень, або судилищ, на яких душа, що проходить, викривається бісами в гріхах. Кожне судилище, або, як воно називається в попівських писаннях, митарство (а злі духи — митарями), відповідає групі певного роду гріхів (митарі — збирачі податків, мито — податок).

Порядок, за яким ідуть митарства одне за одним, запозичений з розповіді про них «преподобної» Феодори. На шляху до неба, спрямованому на схід, душа зустрічає пер-

* «Как живут наши умершие и как будем жить и мы по смерти, по учению православной церкви», т. I, СПб., 1897, стор. 12—14.

ше митарство, на якому злі духи, спинивши душу, супроводжувану добрими ангелами, представляють їй її гріхи словом («багатослів'я, пустослів'я, базікання, лихослів'я, глузування, блюзнірство, співання пісень і пристрасних гімнів, зухвалі вигуки, сміх, регіт і т. д.»). Друге митарство — брехні, потім — наклепи, ненажерливість («обжерливість, пияцтво, передчасна і таємна їда»). Ченці та попи, як відомо, дуже страждали цим гріхом, але для них усі ці митарства, очевидно, не існують. Дальше митарство — лінощі. Сюди, за вченням церкви, входить і «злочин», коли трудящий не хоче служити капіталістові і поміщикові вірою і правдою («наймити і ті, що виконують свій обов'язок недбало»). Потім іде митарство — крадіжка (воно прямо скероване на захист і охорону приватної власності капіталістів). Дальше митарство — сріблолюбство, потім — лихва, неправда (не смій посягати на багатства експлуататорів), гордощі, лютість і гнів, злопам'ятність, убивство і т. п. Серед цих митарств є й такі, що говорять про мораль. Так, шістнадцяте митарство — блудне... Величезним є перелік належних сюди пунктів, які просто непристойно наводити, але які є в так званих «священних» книгах.

Після того, як душа пройшла по митарствах, відбувається екскурсія для огляду раю, а потім душа йде на поклін до бога.

Потім відбувається нова екскурсія — менш приємна. Після другого поклоніння владика наказує показати душі пекло з усіма його муками. Тут, звичайно, не так, як у раю. Душа, яку водять, бачить усюди муки грішників, чує плач, стогін, скрегіт зубів.

Де ж знаходиться рай, за вченням православної церкви?

Церковні письменники змушені визнати, що вони самі на це питання не можуть відповісти, бо все, що вони говорять про рай і пекло, є плід їх фантазії... В книзі Буття Мойсей пише, що бог насадив рай на сході (Буття, II, 8). Рай — перше небо, найближча до землі гірська країна, за якою йдуть інші небеса.

Про цей рай попи вигадали безліч казок.

За одною з них, загробне життя — вже не земне, а ангельське, де непотрібний, та й неможливий уже, наприклад, шлюб. Але дружина залишиться відносно свого чоловіка дружиною.

Про існування статей в загробному житті блаженний Августін пише так: «Тоді вигнане буде з плоті лише недостатнє, а сама природа збережеться. Проте стать жінки зовсім не є вадою (як учили попи середніх віків про жінку.— *О. Я.*), але природа, яка, звичайно, тоді не буде ні зачинати, ні народжувати, тому не буде шлюбів, але продовжуватиме існувати в своїх жіночих членах не для колишнього вживання (?!), а для нової прикраси, і ніколи не буде вона викликати похоті того, хто споглядатиме це.., навпаки, вона послужить новою причиною прославляти мудрість і благість бога, який колись створив те, чого не було, і врятував від зотлівання те, що створив. Хто таким чином створив обидві статі, той і збереже їх» *.

Християнське уявлення про рай та пекло.

Подібного роду казки про «життя в раю» детально розроблені в усіх сучасних релігіях. В них описується до подробиць життя душ за гробом. Все це, звичайно, вигадане служителями церкви, все це — плід або свідомого обману, або хворої фантазії. Той факт, що ці казки дуже поширюються церквою і експлуататорськими класами, свідчить про те, що вони вигідні цим класам. Всіляке розписування церквою «райського блаженства» служило і служить засобом закабалення трудящих. «Ось що на вас чекає на тому світі за земні страждання»,— так учить всяка релігія, так вона використовує міфи про райське блаженство. Про політичну роль казок про райське блаженство Ленін у статті «Соціалізм і релігія» писав: «Того, хто все життя працює і бідує, релігія вчить покори і

* «Как живут наши умершие и как будем жить и мы по смерти, по учению православной церкви», т. I, стор. 303.

терпіння в земному житті, втішаючи надією на небесну пагороду» *.

Не меншим знаряддям залякування в руках церкви є казки про пекло.

3. Пекло, за вченням церкви

Спільним місцеперебуванням грішників після смерті, згідно з ученням усіх сучасних релігій, є пекло. Інша назва пекла — геєна...

Ось що говорять про пекло різні церковні авторитети:

В афанасіївському символі віри ** сповідується: «Ті, що благо вдіяли, ввійдуть в життя вічне; а зло — в огонь вічний».

Св. *Климент Римський* (I ст.) учив: «Безсмертні всі душі і нечестивих, для яких краще було б, якби вони не були нетлінні, тому що, терплячи безконечні муки в огні невгасимому і не вмираючи, вони не матимуть кінця свого бідування».

Юстін: [II ст.] «Що він (диявол) із своїм воїнством і людьми, які наслідують його, посланий буде в огонь і там буде мучитись в безконечні віки,— це провістив Христос».

Св. *Іріней* (II ст.): «Кому скаже господь: відійдіть від мене, проклятії, в огонь вічний,— назавжди ті будуть засуджені. Вічні і без кінця будуть блага, даровані від бога; тому і втрата їх буде вічна і без кінця».

Св. *Кирило Єрусалимський* («отець церкви», 315—318 рр.): «Коли хто грішний, одержить вічне тіло, яке має терпіти муки за гріхи, щоб вічно горіти в огні і не руйнуватися».

Такі ж думки знаходимо у Тертулліана, Феофіла Антіохійського, Кіпріана, Григорія Богослова, Ієроніма та інших церковних авторитетів.

Геєнський вогонь, страхають церковники, не знищить своїх жертв: вони вічно перебуватимуть неспалимими. Душі людські [вчать церковники], перебуваючи в тілі на землі, за свою богопротивну діяльність приречені на го-

* *В. І. Ленін.* Повне зібрання творів, т. 12, стор. 132.

** Символ віри, який захищав отець церкви Афанасій проти «єретика» Арія (IV ст.).

ріння в огні. Так, Ісус Христос, показуючи в притчі про багатія і Лазаря загробний стан грішника, прямо говорить, що померлий багатій знаходився в полум'ї: «І, заголосивши, (багатій.— *О. Я.*) сказав: «отче Аврааме! змилосердься наді мною, і пошли Лазаря, щоб умокнув кінець перста свого у воді і прохолодив язик мій; бо я мучусь у полум'ї цьому» (Лука, XVI, 24).

Картини пекельних мук служать знаряддям залякування і страхання віруючих. Фантазія церковних письменників і вчителів тут дійшла до дивовижних речей — на зразок сковорід, на яких смажитимуть грішників, моря вогню, в якому вони горітимуть, і т. п. До революції попи поширювали дешеві лубочні картинки, на яких були зображені всі ці «пекельні» кари, страхаючи людей і домагаючись, щоб вони слухняно і покірно зносили тяжкий гніт експлуататорів.

Залякуючи такими картинами пекла своїх віруючих «овець», «пастирі» стрижуть їх, як тільки можуть. Вони запевняють, що від їх поминань, заупокійних молитов, від купівлі свічок, від приношення багатих дарів на церкву покійникам буде легше зносити загробні пекельні муки. А якщо акуратно виконувати всі чаклунські обряди, яких вчать попи, особливо ж через три дні, дев'ять днів і сорок днів після смерті, то душа покійника відкупиться на тому світі від дияволів і попаде в рай.

Але звідки ж ці уявлення про пекло і рай? Чи завжди вони були у людей?

Ні, не завжди. Первісні релігії ніяких понять про пекло і рай не мали. Ці поняття виникли набагато пізніше — з поділом суспільства на класи, з появою експлуатації людини людиною, з виникненням державної організації. В цих умовах на землі створився рай для одних, пекло для інших, причому рай — для панів, пекло — для рабів. У релігійних віруваннях рабів і бідноти відбивається земне становище цих класів: для них на землі — пекло; вони ждуть за гробом нагороди, раю. Таке уявлення є, наприклад, в євангельській притчі про багатія і Лазаря. Церква і панівні класи охоче підтримують ці казки, які відводять гнів експлуатованих від експлуататорів.

Таке є загалом соціальне коріння вчення про рай і пекло.

Розділ XX

НЕБОЖИТЕЛІ СТАРОДАВНІХ ГРЕЦІЇ І РИМУ

Греки і римляни залишили після себе багаті пам'ятки літератури і мистецтва. Безліч документів розповідає нам про їх вірування, про їх богів і богинь, про їх релігійні звичаї і обряди. А стінний живопис часів сивої давнини, що зберігся в будинках і храмах, мармурові, бронзові та інші статуї дають картину ще багатшу, і за всіма цими пам'ятками можна відтворити небо стародавньої Греції і стародавнього Риму, яким воно уявлялося тисячі років тому.

1. Родовід богів

Стародавні греки вірили, що з вічного, безмежного первісного темного хаосу виникли перші боги і богині, а також весь світ. Із хаосу виникла Земля — Гея. Із хаосу ж виник, у глибокій пітьмі, похмурий тартар. Гея-Земля народила Небо-Урана, Земля породила і гори і море. Земля-Гея народжувала все це без допомоги батька. Але Уран-Небо, син Землі-Геї, в той же час став її чоловіком. Від цього шлюбу народилось кілька синів — первісних титанів. Син Геї та Урана — Океан і богиня Тетіда народили всі річки і морських богинь — океанід. Сонце-Геліос народилось від шлюбу Гіперіона і Тейї, від цього ж шлюбу народились Еос-Аврора — Зоря, зірки і вітри. І багато ще богів, богинь і велетнів народили Уран і Гея (Небо і Земля) — це перше подружжя.

Але Уран зненавидів своїх дітей і загнав їх у надра землі, не дозволив їм виходити на світло. Тоді Гея викувала гострий серп, покликала дітей і почала їх умовляти повстати проти батька, проти Урана. Ніхто не насмілився повстати. Один тільки бог Кронос (Сатурн) * повстав про-

* Тут і далі в дужках показано римські імена відповідних божеств.— *Ред.*

ти Урана, оскопив його і відібрав у нього владу. Із крові Урана походять змійоногі велетні і богині помсти — ерінниї (фурії), а також божества смерті, чвар, обману, нищення, сну (Гіпнос), відплати (Немезіда) та ін.

Скинувши батька, Кронос боявся помсти. Тому він боявся навіть дітей своїх і з'їдав їх кожного разу, коли його дружина — богиня Рея [дочка Урана і Геї] народжувала їх і приносила йому. Так проковтнув він Гестію (Весту), богиню жертовного вогню і домашнього вогнища, покровительку держав і міст, потім Деметру (Цереру), Геру (Юнону), Гадеса (Плутона) і Посейдона (Нептуна).

Стародавня грецька богиня землі — Гея.

Коли Рея зачала бога Зевса, то, за порадою батьків, сховалася в печері на острові Кріті. Там у неї народився син, що став потім батьком богів,— Зевс. Щоб урятувати сина, Рея загорнула камінь в пелюшки і піднесла цю кам'яну ляльку своєму ненажерливому чоловікові; той проковтнув цей камінь, і, таким чином, Зевс залишився живим.

Коли Зевс змужнів, він пішов до свого батька і примусив його вивергнути дітей, яких він проковтнув. Потім почалась боротьба між ними і батьком. Вони зайняли позицію на горі Олімп. Проти них Кронос рушив титанів. Зевс покликав на допомогу одноооких кіклопів-велетнів; вони викували йому громи і блискавки, якими цей бог намагався вбити титанів. Десять років бився Зевс з титанами, та все без успіху. Тоді він покликав на допомогу сторуких, п'ятдесятиголових велетнів, які почали кидати цілими скелями в титанів, коли ті підступили до Олімпа. Земля стогнала і колихалась до самого тартара, вогонь

охопив землю, кипіли моря. Титани були переможені, зв'язані і кинуті в тартар, де їх стерегли сторукі велетні.

Земля-Гея заступилася за своїх скривджених дітей — титанів. Вона від шлюбу з Тартаром народила Тіфона — стоголову потвору. І знов закипіла боротьба. Страшним голосінням гавкали, вили, ревли, ричали, кричали ці сто драконових голів потвори Тіфона, весь він був оточений полум'ям, і земля під ним здригалась. Злякалися боги на Олімпі. Зевс почав боротьбу, засипав Тіфона вогненними стрілами своїх блискавок, оглушив його громом і спалив на попіл всі сто голів потвори, далі він кинув його в тартар.

Після цього настали мир і благодать у сонмищі богів на Олімпі. Старшим над усіма ними став батько богів і людей — Зевс; над морем став панувати Посейдон; над підземним царством, над мертвими — Гадес; а землю боги лишили в спільному своєму користуванні.

2. Життя богів на небі

Як же греки уявляли собі життя своїх богів? За їх поняттями, боги жили так само, як люди: веселилися, сумували, їли, пили, одружувались, сварилися, навіть бились, обдурювали один одного; життя їхніх богів було відображенням життя людей на землі. Тільки боги, за їх поняттями, були мудріші, сильніші і користувалися безсмертям. Головні боги, за уявленнями греків, звичайно жили в розкішних чертогах на горі Олімп, де не буває зими або негоди, де завжди літо.

Головне заняття богів — бенкети. П'ють вони особливий напій — нектар, їдять амброзію. Цю їжу і питво їм приносять голуби з крайнього Заходу. Від цієї їжі і напою боги зберігають постійну бадьорість і безсмертя.

Бенкетують вони в золотих чертогах. (Через те що нічого дорожчого і кращого від золота люди не знали, то і богам своїм вони роблять золоті чертоги). Ці чертоги побудував син Зевса Гефест (Вулкан). Живуть там по-сімейному. Владика Зевс сидить там, і, коли головна дружина його — Гера входить, всі боги встають і вклоняються. Сидить вона, як і Зевс, на золотому троні. Біля ніг їх вісники: богиня райдуги Іріда, богиня миру Ейрена і богиня перемоги Ніка (Вікторія). Під час бенкету харити

(грації) і музи співають, грають і танцюють. Там же боги вирішують і справи.

Ви бачите, як в усіх цих сказаннях перенесені на небо умови життя якого-небудь багатого грецького володаря. Картина життя небесних царів створена людьми за образом життя царів земних.

Зевс сидить на своєму троні і судить людей. У нього є: богиня правосуддя Феміда, богиня справедливості Діка і богиня долі Тіха (Фортуна).

У богів і богинь бувають свої сімейні радощі і горе, вони заклопотані долею людей, втручаються в їх життя, сходять на землю, навіть одружуються і виходять заміж на землі. Але час од часу вони займаються і громадськими справами: підбурюють на війни, беруть участь в них, причому одні боги стають на одну сторону, інші — на іншу. Оповідання про це ми знайдемо в «Іліаді» і «Одіссеї» Гомера, в «Енеїді» Вергілія, в «Метаморфозах» Овідія та інших.

У Зевса, за грецькими міфами, багато дружин: Гера, Латона, Майя, Деметра, Артеміда, Семела, Феміда, Європа, Мнемозіна; від них у нього багато синів і дочок. А Афіна (Мінерва) народилася з голови Зевса. Сталося це так. Зевс довідався, що у однієї з богинь, богині розуму Метіс, мають народитися двоє незвичайних дітей. Богині долі — мойри передрекли, що одне з них скине Зевса з престолу. Зевс злякався. Він ласкавими словами усипив Метіс і проковтнув її. Через короткий час завагітнів Зевс, та не черевом, а головою; болить нестерпно і пухне голова Зевса. Покликав він свого сина Гефеста і наказав розрубати йому голову. Той сокирою розкраяв череп батька, і звідти вийшла богиня Афіна в повному військовому озброєнні — шоломі, із списами і щитом.

Головною дружиною Зевса вважалася богиня Гера, яка з ревнощів жорстоко переслідувала його улюблениць і улюбленців, і тому доводилось їх всіляко ховати від неї. Так, коли Зевс полюбив Іо, дочку аргоського царя, йому довелося перетворити її в білосніжну корову. Гера випросила цю корову у Зевса і поставила стерегти її ніколи не засипаючого Аргуса. Зевс послав свого сина Гермеса вбити Аргуса. Гермес спершу заговорив сторожа і усипив його звуками сопілки, потім відрубав йому голову і звільнив Іо. Але Іо все ще лишалася коровою. Гера послала овода, і той гнав її по всьому світу і жалив. Добрались

Артеміда Ефеська — богиня родючості.

вони до самого Кавказу, де прикутий до скелі Прометей направив її в Єгипет. Там, нарешті, Зевс перетворив її в жінку, і вона народила від нього сина.

Нрави у грецьких богів, за теперішніми поняттями, були дуже дикі. Якось Гера народила сина Гефеста. Народився він слабим, кволим і до того ж кривим. Коли піднесли цю дитину матері, вона скинула її з [Олімпа]. Хлопчик упав у море. Морські богині підхопили його і виховали в лазурному гроті. Потім Гефест став майстром-ковалем і вирішив помститися матері Гері. Викував він золоте крісло і послав їй у подарунок. Гері дуже сподобалось крісло. Усілася вона в нього, а крісло її і обхопило путами — і не пускає. І скільки не намагалися відірвати Геру від крісла боги разом із всемогутнім батьком Зевсом, не могли відірвати. Тоді вони зрозуміли, що треба покликати слюсаря-майстра. Покликали небесного вісника Гермеса і послали його до берегів океану, де проживав Гефест, за цим слюсарем. А той уперся, не йде. Тоді покликав Гермес Діоніса, бога вина, і той напоїв Гефеста доп'яна, п'яного його посадив на осла і разом з ним вирушив на Олімп. Ну, а коли побачив він матір, то забув кривду і звільнив її. Після цього він залишився жити на Олімпі, але ковальського майстерства не покинув: зробив собі кузню, поставив там ковадло, горно, міх і т. д. Там і працює цей бог.

Є у Зевса син Аполлон. Народила його Латона, яку з ревнощів Гера загнала на плавучий острів. Коли народився Аполлон, все навкруги зацвіло, засяяло, а богині поспішили напоїти і нагодувати його небесною їжею. Був Аполлон прекрасним музикантом і співаком. Передусім постарався він помститися дракону Піфону, який переслідував його матір. Хоч який могутній був змій Піфон, Аполлон убив його своїми стрілами.

Здавалося б, Аполлон зробив добре діло. Але Зевс, його батько, відправив його за це вбивство на вісім років пасти стада царя Адмета. Аполлон прославився, будучи пастухом, не тільки серед богів і людей, а й серед звірів своєю грою на флейті: на його гру звірі виходили з лісу, олені йшли поряд з левами і пантерами. Після закінчення строку Аполлон повернувся в Дельфи. В Дельфах і [на] Делосі у нього були багаті храми... В Дельфійському храмі Аполлона оракули-віщуни за плату пророкували від імені цього бога.

Аполлон народився не один, а одночасно з сестрою Артемідою (Діаною). Артеміда піклується про всіх тварин, любить полювати, завжди при ній лук, стріли і спис. Полює вона з цілою зграєю собак і німф. А коли купається, то смерть чекає на того, хто захоче подивитися на голе тіло богині. Якось юний Актеон побачив її тіло; за це вона перетворила його в рогатого оленя, і його розірвали власні ж собаки.

3. Боги на дні моря

Погляньмо тепер, що роблять морські боги. Глибоко в морі стоїть палац Посейдона, морського владики. Озброєння його — гострий тризубець. Море і хвилі покірні йому. Грецький народ дав своєму морському богові дружину Амфітріту, дочку бородатого морського діда Нерея. Багато їх було, дочок-нереїд, у цього діда. Бог Посейдон якось побачив, як скаче в танку Амфітріта, і хотів украсти її. (Значить, викраданням дістати собі дружину). Амфітріта сховалась у велетня Атласа, який на своїх плечах держить небозвід. Але дельфін відкрив захисток Амфітріти і відвіз її до Посейдона.

Син Посейдона Трітон займається тим, що грає на морських черепашках, та так, що від шуму бурі розігруються. Іноді роз'їжджає Посейдон по морю на колісниці, запряженій кіньми. А розсердиться,— почне бити тризубцем по морю, Трітон зареве в черепашки — і пішли скакати хвилі. А то піде дивитись на танок нереїд, 50 дочок Нерея. Нерей і порадити може, він усе наперед знає. А коли Нерей не порадить, то порадить інший морський старець, Протей, який уміє бути перевертнем, перетворюватись у різних тварин. Щоб його змусити сказати про майбутнє, треба тільки напасти на нього зненацька, впі-

ймати, тоді розкаже. А то є ще бог Главк, той теж знає наперед усе і може дати мудру пораду морякові чи рибакові.

А на самому краю світу живе бог Океан. Він обтікає всі моря і всі землі, має не мало, не багато — три тисячі синів — річкових богів і три тисячі дочок — океанід, богинь струмків і рік.

Так живуть морські боги і богині.

4. Тартар

А що ж «під землею», куди бог Зевс послав царювати свого брата Гадеса (Плутона)? Звідти ніхто не повертався, отже, і не міг розповісти, що ж робиться там, під землею. Але якщо люди змогли заселити своєю уявою і гору Олімп, і небо, і пучини морські богами і богинями, то так само не важко було зробити це і для «підземного царства». Як же греки уявляли собі це підземне царство?

Глибоко під землею в чертозі (на те він і цар) перебуває бог Гадес з дружиною Персефоною (Прозерпіною). (Всі боги — одружені). Навкруги нього, як заведено в пеклі, богині помсти — еріннії. В руках у них бичі, скорпіони і змії. День і ніч переслідують вони злочинця, і нікуди йому сховатися від них. Суд влаштований за формою. Є троє суддів: Еак, Мінос і Радамант. До їх послуг Танатос, з мечем у руці, в чорному плащі і з чорними крилами,— бог смерті. Це він вириває душі вмираючих. А поряд з ним духи смерті — кери, з криваво-червоними губами, що випивають кров із ран умираючих під час боїв.

Тут же живуть і боги снів, радісних і кошмарних, а над усіма ними панує бог сну Гіпнос, який нечутно літає над землею і наганяє сон. В одній руці у нього — маківка, в другій — снотворний настій. Він навіть богів усипляє.

Темно там: ніколи сонячний промінь не проникає в царство Плутона. Як же туди потрапляють? Через провалля, безодні. Чорні ріки течуть під землею; серед них — Стікс з льодяною мертвущою водою. Там же протікає наповнена полум'ям ріка Піріфлегетонт і ріка Лета; занурившись у неї, людина все забуває. Там по похмурих берегах і полях, де ростуть тільки квіти асфодела, літа-

ють, скаржаться, стогнуть душі мертвих. Ось вони біля ріки Ахеронт. Похмурий старий перевізник Харон перевозить їх на другий бік у човні за плату. Для сплати йому греки клали в рот покійнику дрібну монету. Назад звідти не попадеш. Хотіли б душі людей вирватися, та не пускає їх триголовий пес Цербер, на шиї якого ворушаться живі отруйні змії. А навкруги стережуть їх ще тисячі інших потвор. Ось Емпуза з ослячими ногами: заманить уночі [дитину] в затишний куточок, вип'є кров і пожре ще живе, трепетне тіло. Ось Ламія, що пожирає юнаків. Ось триголова Геката, оточена собаками.

Таємницею оповита була смерть для стародавньої людини. Вона вірила в те, що і після смерті вона житиме: адже ввижалися їй уві сні мертві, адже розмовляла вона з ними, сварилася, навіть одружувалась уві сні з померлими. Значить, думала вона, і після смерті продовжується життя. Але як, де, після того як тіло поховане в могилі або спалене і тільки попіл лишився? І вона створювала в своєму наляканому уявленні підземне царство, населяючи його потворами. Жерці, священики підтримували ці уявлення, розвивали їх і здобували з них доход.

5. Многобожжя у греків і християн

Тут розказано тільки про небагатьох богів Греції і Риму. За невір'я в цих богів колись карали так само, як згодом християнські царі і попи карали за невір'я в християнських богів...

Учений, філософ Протагор був вигнаний з міста Афін за те, що ставився з недостатньою повагою до богів і богинь. Школа його була спалена жерцями, а учні його були вбиті. Філософ Анаксагор був засуджений до смертної кари за твердження, ніби сонце складається з палаючої вогняної маси, що воно не має душі і що воно більше Південної Греції. А це зачіпало вчення про Аполлона, який, подібно до Геліоса, теж вважався сонцем. І тільки заступництво Перікла — вождя афінської демократії — привело до заміни смертної кари вічним вигнанням.

Який-небудь християнин, у простоті, подумає: так от які були язичники, дякую тобі, боже, що ти не створив мене таким, як ці грішники. Ті мали десятки богів і богинь і кожному молились, як богові, що завідує окремою галуззю земного господарства, спецу з тієї чи іншої га-

Стародавній грецький бог Пан — покровитель стад і пастухів.

лузі. Але сучасний християнин не помічає, що він із своєю вірою недалеко пішов від стародавніх «язичників».

«Яке значення мають стародавні греки з своєю купкою богів у порівнянні хоч би з католиками, з їх триєдиним богом, матір'ю божою, безліччю святих, з яких кожний має особливе призначення! У католиків, наприклад, святий Антоній, абат, є агентом по страхуванню від вогню (в Австрії цю посаду займає святий Флоріан); Антоній Падуанський страхує від лих, що їх завдає водна стихія; свята Варвара — інспектор нещасних випадків і градобою; святий Георгій — допомагає у війні; святий Блазій — спеціаліст по горлових хворобах; святий Люціан — окуліст; святий Лазар шанується як вправний акушер; свята Полонія — зубний лікар; святий Микола — патрон молодих дівчат, що прагнуть вийти заміж (для перезрілих є окремий святий); святий Роман — ангел-охоронець вагітних і т. д.» *.

Це в католицькій церкві. А от чи не до вподоби вам порадник для православних?

Ще недавно монахи і попи продавали листівки під назвою: *«Сказання, яким святим які благодаті в зціленні і допомозі від бога дані, і коли пам'ять їх».*

Тут перелічені «святі», тобто другорядні божки, яким віруючі повинні молитись на випадок хвороби. Тут наводиться перелік кількох сотень божків! Так, в цьому листку рекомендується молитися: «Про прозріння осліплих очей» — пресвятій богородиці казанській, «про зцілення хвороб очних» — св. мученику Міні Єгиптянину, або, на вибір, Лаврентію архідиякону, мученику Лонгіну Сотнику, або, нарешті, Іоанну Предтечі. «Про звільнення від мук померлих без покаяння» — Паїсію Великому.

* *Ледерер.* Человек и его боги.

Коли болять зуби, виходить, не до зубного лікаря треба звертатись, а до св. мученика Антипа. «Про вивчення іконного писання» — св. апостолу Іоанну Богослову. Жінці-породіллі попи радять молитися «про звільнення від тяжких пологів жінок» — богородиці феодорівській або великомучениці Катерині. «Якщо зненавидить чоловік дружину» — молитися св. мученикам Гурію, Самону і Авіву. Досі йшли все справи особисті, а тепер — господарські: «про бездощів'я і гарну погоду» — пророку Ілії; сімейні: «про позбавлення немовляти від родимця» — великомученику Микиті, «про зцілення немовляти од віспи» — мученику Конону Ісаврійському. Спеціальних святих мала церква в пожежних справах. Виявляється, що головними пожежниками служать у неї богородиця «Неопалима Купина» і Микита Новгородський. В попівському списку є і святий, якому треба молитись «про зцілення від трясучки». Спеців на це кілька: Марон, Фотіна-самарянка або Василь Новий. «Про зцілення від грижової хвороби» — молитися великомученику Артемію. «Про розрішення безплідності і безчадія» — преподобному Роману-чудотворцю або преподобному Іпатію.

Ми перелічили далеко не весь список «святих» спеців у різних справах — сімейних, любовних, лікувальних, господарських і т. п. Число цих богів у християнстві величезне.

Чи можна після цього говорити про єдинобожжя у християн? Звичайно, ні. Жодна релігія не була в минулому і не є нині релігією єдинобожжя. В усіх релігіях існує віра в багатьох богів — головних і другорядних, добрих і злих. При цьому часто не головні боги перебувають у віруючих в пошані, а саме боги другорядні. Наприклад, на селі мало хто шанує головного бога — бога-отця. Для нього церква не відвела жодного свята. А ось так званих «святих» шанують і поклоняються їм і свята на їх честь установили. Християнин, мусульманин, іудей у своїх релігійних уявленнях недалеко пішли від стародавніх людей з їх вірою у величезну масу богів і богинь.

Розділ XXI

НЕБОЖИТЕЛІ ІУДЕЙСЬКОГО НЕБА

Звичайно вважають, що євреї завжди вірували в єдиного бога. Насправді ж нема нічого більш помилкового, ніж таке твердження. І якраз та сама Біблія, на яку посилаються звичайно як на доказ єдинобожжя єврейського народу, найбільше підтверджує той факт, що євреї теж вірували в дуже багатьох богів. Про це говорить сама назва бога [в Біблії], яка передається словами: Елогім («боги»), Ягве, Саваоф, Адонай, Ел; згадувані багато разів у Біблії серафими, херувими, безперечно, були в свій час богами і духами окремих племен, окремих колін або навіть, можливо, родів єврейського народу. В Біблії є вказівки на те, що євреї мали своїх домашніх богів-ідолів, яких вони возили з собою, як, наприклад, перевезла (за оповіданням Біблії) Рахіль домашніх богів-ідолів під час своєї втечі з дому батька [Буття, XXXI, 19]. Як видно з оповідання про царя Давида, домашні боги своїм зростом, очевидно, дорівнювали людині. Але, крім цих богів, успадкованих ще від кочової епохи, в стародавніх єврейських царствах — Ізраїльському й Іудейському — існувала віра в численних богів, що керували різними силами природи і спрямовували долю людей. На всякому високому місці, під усяким зеленим деревом поклонялись євреї своїм богам-ваалам: Баал-Зевуву (Вельзевулу), Баал-Пеору, Баал-Беріту та ін., цариці небесній (Ієрем., XLIV, 17), Ель-Ельону, Ел-Оламу, богині Анат, Херембетель і багатьом іншим. Євреї поклонялись також богам навколишніх народів, і Біблія сповнена оповідань про те, як бог Саваоф, грізний бог, мстивий, ревнивий бог, карав їх за це захоплення іншими богами. У них був дуже поширений культ Іштар, або Астарти, і оповідання про Мардохея і Есфір, безперечно, вказують на те, що у євреїв поширений був культ Астарти і бога Мардука. В Біблії розповідається про культ Адоніса і Таммуза.

На чолі цих богів стояв Ягве, що згодом став виключно богом євреїв. Ягве спочатку зображувався у вигляді бика, про що є численні вказівки в Біблії. Так, у книзі Чисел, XXIII, 22 і XXIV, 8 Ягве приписуються роги єдинорога. Роги були невід'ємною приналежністю жертовника Ягве. В багатьох випадках Ягве просто названо биком. «Золотий телець», як прямо сказано в Біблії, був зображенням Ягве [Ісход, XXXII, 4]; такі ж зображення були в Вефілі і в Дані [4 книга Царств, X, 29]. Про ідола Ягве докладно оповідається в книзі Суддів, гл. XVII. На стародавній єврейській печаті також зображений телець.

Крім Ягве-бика євреї поклонялися змієві, мідне зображення якого знаходилося в Єрусалимському храмі, та іншим тваринам. Пізніше вже єврейські богослови і рабини наповнили небо безліччю ангелів і архангелів. Єврейські попи напевно «знають», як усе влаштовано на небі. Там сидить бог Саваоф, на голові його — святий дух (Шехінат-Ел). Ліворуч Саваофа сидить Михаїл, праворуч — Гавриїл. Перед лицем його — Уриїл, а позаду — Рафаїл. Закінчення цих імен свідчать, що в свій час ці архангели були просто-напросто богами. (Рафаїл означає буквально в перекладі на українську мову «Цілибог», тобто бог лікування, бог зцілення).

А потім, за вченням рабинів, тьма-тьмуща ангелів населяє небо. Небо, за вченням єврейських [богословів] талмудистів, поділене на 7 частин (християнська релігія запозичила цю небесну географію так само, як і магометанська релігія). В Талмуді, який для більшості євреїв є не менш священною книгою, ніж Біблія, рабин Реш-Лакіш (Шімон бен-Лакіш) описує небо так: існує 7 небес, і ці небеса називаються: Вілон, Ракія, Шхакім, Зебул, Маон, Махон, Аработ. Вілон — це передня завіса. Рано-вранці піднімається, а вночі опускається. Ракія — це небо, до якого прикріплені Сонце, Місяць і планети. Це саме та «твердь небесна», або тверда стіна, яка відділяє «первісні води», за біблейським сказанням про створення світу. На третьому небі, Шхакім, стоїть млин і меле манну. (Бо треба ж прогодувати отаку юрбу хоча б манною кашкою). Четверте небо — Зебул, де знаходиться небесний Єрусалим. Там також збудовані храм і вівтар, і сам архістратиг [керманич воїнств] Михаїл, великий князь, тут є священиком і приносить жертви. П'яте небо — Маон;

на цьому небі живуть цілі батальйони прислуговуючих ангелів, вся робота яких полягає в тому, що вони ночами співають пісень (знайшли час, опівнічники!), а вдень, з поваги і ради пошани до Ізраїля, мовчать. (Примітка І. І. Степанова: «справжня небесна челядня»). Шосте небо — Махон. Це свого роду складське місце; але які там склади! Одні наповнені снігом і градом. Спеціальний склад наповнений згубною росою. Є амбар із згубними потоками, потім амбар, де замкнуті бурі, і спеціальний склад диму, а двері складу з полум'я; і, нарешті, сьоме небо — Аработ. На цьому небі живуть: право, справедливість, чеснота, скарби життя, миру, благословення, душі праведних, душі тих, хто ще має народитись, а також є склади роси, якою єврейський бог нібито воскрешає мертвих.

Якщо вас здивує ця небесна географія і точний опис того, чого ніхто ніколи не бачив і чого не побачить ніколи, якщо ви візьмете під сумнів усі ці фантастичні казки, то всякий правовірний талмудист вважатиме, що вас слід віддати анафемі (херем). І віддавали!

Який собою єврейський бог? [За уявленням єврейських середньовічних містиків-кабалістів] бог — це старець, який має один мільярд сім тисяч кучерів, зріст його дорівнює півмільярду миль, пальці — в сотні тисяч миль завдовжки, а кисті рук не менш двохсот сорока двох тисяч миль.

Єврейські попи точно знають, чим бог займається кожної години. В єврейському Талмуді (трактат Авода-Зара) один з рабинів оповідає: день має дванадцять годин. (На небі так само, як і па землі). В перші три години бог сидить і займається законами, тобто вивчає закони. (Єврейський бог, створивши закони, внаслідок своєї старості і дряхлості не покладається на свою пам'ять і кожного дня знов і знов перечитує їх). Дальші три години він судить всесвіт. Коли він помічає, що світ заслуговує загибелі, тоді він, вставши з трону суду, сідає на трон милосердя. (Шкода, а чим же дідусь займатиметься, коли світ загине?). В треті три години він сидить на троні і бавиться з усім світом, починаючи від рога єдинорога до яєчка черв'яка. (Чим би дитя не тішилось, аби не плакало!). В четверті три години він сидить на троні і бавиться з левіафаном. Левіафан — це могутня тварина

[риба], на якій «держиться світ». Значить, ось з цією твариною бог і бавиться щодня по три години. Так проводить день єврейський бог.

Та от настає ніч. Ніч поділяється на три сторожі. Про це розповідає інший рабин, рабі Еліезер, в книзі Талмуду Берахот. Рабі Еліезер говорить: ніч має три сторожі, і в кожній сторожі бог реве, як лев, бо сказано: «господь буде ревіти з висоти, і голос його буде чутно з святого житла його, він ревтиме над своїм стадом».

Такі безглузді вигадки могли знайти віру в народі тільки тому, що маси були забиті злиднями, перебували під гнітом своїх і іноземних експлуататорів, під духовним гнітом рабинів. А буржуазія єврейська, як і всяка буржуазія, завжди підтримувала (а в країнах капіталу підтримує і тепер) релігійне виховання трудящих євреїв, вона створює особливі релігійні семінарії (єшиботи), в яких єврейські рабини забивають голову юнакам усіма цими побрехеньками, видаючи їх за «святе письмо». «Святе письмо» (Біблія) і Талмуд (тлумачення Біблії) — ось те, чим забивали голови єврейській молоді цілі століття... Талмуд [пропонує] закон божий — «святе письмо» вивчати день і ніч. А коли треба вивчати день і ніч «святе письмо», то ясна річ, що для інших наук лишається тільки той час, який не можна використати на «святе письмо», [тобто ніякого часу не залишається].

А вночі, додає рабин Менахем, коли бог вивчає Талмуд, високу школу, в якій на небі сам бог вчиться з ангелами, відвідує також Асмодей, цар над дияволами, який щоденно підноситься на небо і там вчиться. Деякі ангели існуватимуть вічно; це, за вченням Талмуду, ті, яких бог створив на другий день. Для інших ангелів настане час, коли вони припинять своє існування, це — ангели, створені богом на п'ятий день. Єврейський бог ще і тепер творить нові численні сонми ангелів. Архангел Михаїл є ангелом води, Гавриїл — вогню і стиглості овочів.

У п'ятницю ввечері, коли смеркало, господь бог створив дияволів, але через те, що скоро настав шабас (субота), він не встиг одягти їх в убрання, тобто в тіло...

За Талмудом, є дияволи, одружені між собою; розмножуються вони так само, як і люди, їдять, п'ють, як люди, а багато хто з них навіть умирає. Чотири жінки вважаються матерями дияволів. [Цареві] Соломону надана

була влада над ними; він називав їх своїми слугами і використовував їх для слугування собі... Ліліт, одна з цих чотирьох жінок, була непокірна Адаму, і її засудили на те, що почали щодня вмирати 100 дітей її. Ліліт безперервно реве разом з іншими дияволами. А друга з цих дияволиць постійно танцює і водить із собою 479 (яка точність!) злих духів.

Про місцеперебування дияволів Талмуд говорить, що деякі з них живуть у повітрі і доставляють людям сни; а інші сидять на дні моря, вони знищили б увесь світ, якби їх звідти звільнили; інші дияволи живуть, нарешті, в людях, і є причиною їх гріхів. За Талмудом, дияволи танцюють між рогами волів, що виходять з води, і навколо жінок, що повертаються з похорону. Охоче перебувають дияволи коло рабинів; живуть вони також на горіхових деревах, під якими спати небезпечно, бо на кожному горіховому листку сидить диявол. Два знаменитих дияволи — Асі і Асаель живуть на Сході, в темних горах; від них Валаам, Іов і Іофор (тесть Мойсея) навчилися чаклунства, а Соломон завдяки їх панував над птахами і над усіма дияволами.

...Рай, говорить Талмуд, наповнений дивними пахощами. Якось Ілія обсипав плащ одного талмудистського рабі [законовчителя] листям небесних дерев і, коли рабин знову одяг на себе цей плащ, пахощі втрималися на ньому. Внаслідок цього плащ був проданий за 150 динарів.

Чим живляться праведники в раю? На небі праведні живляться солоним м'ясом самиці левіафана; живляться також і м'ясом якогось величезного вола, який кожного дня з'їдає траву на тисячі гір. Далі, за словами Талмуду, в раю праведні готують собі дуже смачну страву з якогось особливого птаха...

Але, додає Талмуд, тільки євреї, і до того ж тільки сліпо віруючі, ввійдуть у рай, а безбожні підуть у пекло. Там знаходяться гній і кал, плач і тьма; в кожному пекельному приміщенні містяться 6 тисяч величезних сундуків, а в кожному сундуці — 6 тисяч бочок жовчі. Пекло в шістдесят разів більше за рай.

Для душ же доброчесних, що мають, проте, і свої падіння, релігійники [середньовічні кабалісти] пропонують як засіб очищення, душепереселення, як педагогічний захід, як напучувальну кару, як засіб повернення людей до бога, як засіб виправлення і вдосконалення. «Учені»

рабини-кабалісти вчили, що в Адамові містилось 600 тисяч єврейських душ, які разом з ним согрішили. Вони повинні були для виправлення постійно обертатися в різних людських тілах до самого пришестя месії; праотець Авраам відкрив нібито, що душі живуть і після смерті і з одного тіла переходять в інше. Вони вчили, що душа Авеля перейшла в Сіфа, а душа Каїна — в тіло єгиптянина, якого вбив Мойсей.

А душі звичайних людей, зважаючи на ступінь гріховності і потребу в очищенні, переселяються в тварин: левів, зміїв, ослів і т. п. [Кабалісти] далі вчать, що душі безбожних євреїв, які вбили єврея або зрадили іудейську віру, після смерті переходять у рослини і тварини, потім мучаться в пеклі протягом 12 місяців, а після цього строку мук душі ці переходять для свого виправлення спочатку в неживі предмети, потім у звірів, далі в язичників і, нарешті, знов у євреїв. Після всіх переселень душа чистою підноситься до бога, який приймає її до себе з поцілунком, після чого вона підноситься на вищий ступінь буття — в сьому оселю життя, що називається «свята святих».

Любов і ненависть, спокій і страх, птахи і риби, вітри, дикі звірі, ліки, Сонце, Місяць і зірки мають своїх особливих ангелів, і рабини запевняють, що «знають» імена кожного з них. Головна праця ангелів полягає в тому, щоб улаштовувати людям спокійний сон уночі. Крім того, вони ще моляться за людей, і людина повинна звертатись до них з молитвою; але ангели, за вченням Талмуду, не розуміють ні сірійської, ні халдейської мови; тому жоден єврей не повинен звертатися до них з молитвою цими мовами.

Єврейські рабини обплутали кожного віруючого єврея тисячами приписів. Ними все передбачено: як і з чого готувати їжу; що можна й чого не можна їсти; коли можна спати з дружиною, а коли не можна; чого можна і чого не можна вчитись; коли треба молитись; які стосунки повинні бути між родичами, які між «чужими» і до «чужих». Вони наклали свою лапу на сімейне і особисте життя і все громадське життя євреїв хотіли б також держати в своїх руках. І одним із страшних знарядь панування над віруючими євреями вони вибрали викладене вище вчення про рай і пекло.

В результаті перемоги соціалізму сотні тисяч трудящих євреїв в СРСР, як і трудящі інших національностей, поривають з цими путами, якими їх зв'язували рабини, попи, ксьондзи і мулли. І в країнах капіталу трудящі в процесі революційної класової боротьби проти капіталізму звільняються від релігійного дурману, від того страху перед пеклом, який допомагає експлуататорам держати трудящих у покорі та поневоленні.

Розділ XXII

«СУДНИЙ ДЕНЬ» *
(ЙОМ-КІПУР)

Уявлення про «страшний суд» небесний, перед яким стане кожна людина, в тій чи іншій формі існують у різних релігій. Залякування «страшним судом» царя небесного за непослух і непокору царям земним і експлуататорам здавна є знаряддям духовного терору в руках проповідників найрізноматніших релігій. Детально розроблено уявлення про «страшний суд» в іудаїзмі. Кожної осені євреї справляють «судний день» (йом-кіпур), коли начебто і відбувається «божий суд».

«Судний день» — одне з найбільш шанованих іудеями релігійних свят. Цей день віруючі євреї проводять в синагозі, вимолюючи у бога щастя на наступний рік. І через те що це свято і зв'язані з ним повір'я мають ще вплив на віруючих, важливо розсіяти темряву і таємничість «страшного дня».

Припис про «судний день» ми зустрічаємо в Біблії, в книзі Левіт (XVI, 29—30), у формі наказу бога Мойсеєві: «Сьомого місяця, на десятий (день) місяця, смиряйте душі ваші (інший переклад: зморюйтесь, утримуйтесь від усякої їжі) і ніякого діла не робіть», «бо в цей день очищають вас, щоб зробити вас чистими від усіх гріхів ваших, щоб ви були чисті перед лицем господнім». «І хай буде це для вас вічною постановою», наказується в Біблії віруючим. Не будучи впевненим у тому, що наказ цей буде виконаний, біблейський бог Ягве додає: «А всяка душа, яка не смириться в цей день, буде знищена з народу свого» (Левіт, XXIII, 29). Відомо, що залякування винищенням та іншими страшними карами характерне для всякої релігії.

В іудаїзмі «судний день» пов'язаний з святом Нового року (Рош гашана), який святкувався віруючими євреями на десять днів раніше йом-кіпура (на початку вересня).

* Розділ цілком написаний М. Шейнманом.— *О. Я.*

«В новоліття,— вчить іудейська релігія,— всі жителі світу проходять перед ним (богом), як «вівці», «суд над усіма відбувається в новоліття, а вирок підписується (прикладається печатка) в судний день».

Ось чому обидва ці свята (Новий рік і «судний день») так шануються віруючими: в ці дні, за їх уявленням, вирішується доля всіх людей.

Обидва свята пов'язані з виконанням різних обрядів і з тривалими богослужіннями в синагозі. В біблейській книзі Левіт (XVI) бог точно вказує, яких він хоче жертв, як йому курити фіміам, як треба хвалити його. Він дуже докладно вказує, в який одяг має бути вбраний первосвященик, як він повинен поводитись.

Жертвоприношення, що здійснювалося в минулому в іудаїзмі, як і в інших релігіях стародавнього світу, являло собою театралізоване видовище, обставлене з особливою пишнотою, яке мало впливати на уяву віруючих, а також внушити їм віру в особливе становище жерців, як богом обраних людей, бо священик «помазаний і... посвячений, щоб священнодіяти» (Левіт, XVI, 32).

В «судний день» первосвященик повинен був п'ять разів робити повне обмивання, десять разів мити руки і ноги, кілька разів міняти вбрання.

Перед святом він старанно готував собі заступника на випадок, коли з ним під час служби щось трапиться, бо небезпека велика! Сам бог про це попереджав: «І сказав господь Мойсеєві: скажи Аарону, брату твоєму, щоб він не в усякий час заходив у святилище за завісу перед кришкою (очистилище), що на ковчегу (одкровення), щоб йому не вмерти; бо над кришкою я являтимусь у хмарі» (Левіт, XVI, 2). В якому вигляді з'явиться бог «у хмарі», чому саме «над кришкою»? І невже «всесильний» бог не може за себе відповідати і повинен попереджати через Мойсея, що він може не стриматись і вбити Аарона? Все це, очевидно, розраховане було авторами цих казок на залякування віруючих, щоб внушити їм страх перед богом.

Апетит у біблейського бога, точніше — у жерців, які від його імені говорять, досить великий. Ось чого вони вимагають: «І приносьте всеспалення господу в приємні пахощі: одного тельця, одного овна, сім однолітніх агнців; без пороку хай будуть вони у вас» (Чисел, XXIX, 8). Потім іде перелік інших жертв, які треба приносити в «суд-

ний день» богові: тут і пшеничне борошно, і олія, і таке ін.

Само собою зрозуміло, жертви, що їх приносили Ягве, йшли значною мірою на користь жерців. Біблія, особливо книги Левіт і Чисел, невпинно повторює, що жерцям належить певна частина приношень і що дозволяється всій «чоловічій статі священицького роду» поїдати одержані жертви «на святому місці» (Левіт, VII, 6), тобто подалі від очей жертводавців.

Демон пустелі Азазел з «козлом відпущення».

Основний момент у храмовому богослужінні «судного дня» становив «обряд очищення». Під час виконання цього обряду в храм приводили двох козлів, схожих зовнішністю, зростом і в один і той же час узятих із стада. Перед ними ставав первосвященик, опускав руку в дерев'яний ящик і виймав дві записки; на одній з них було написано «для бога», на другій — «для Азазела».

Козла, якому випадала записка «для бога», приносили в храмі в жертву «за гріхи». А з тим, який призначений «для Азазела», робили так: «І покладе Аарон обидві руки свої на голову живого козла, і висповідає над ним усі беззаконня синів ізраїлевих і всі злочинства їх і всі гріхи їх, і покладе їх на голову козла, і відішле з нарочним у пустелю» (Левіт, XVI, 21).

Таким чином, гріхи уявляли собі чимось матеріальним, вважали, що їх можна передавати, переносити, «навантажувати» на інших. Гріхами в «судний день» навантажували козла і відправляли в пустелю. Його скидали з високої скелі, і він розбивався. (Від цього обряду перекладання на козла людських гріхів походить вираз «козел відпущення»).

Уявлення про гріх, як про щось таке, що можна перекладати на іншого, на тварину, «зняти» з грішника, ха-

рактерне не тільки для іудейської релігії, воно існує в ряді інших релігій, зокрема в християнській. Католицька церква в середні віки в Європі детально розробила «вчення» про гріхи. Людям внушали, що папа і єпіскопи мають владу прощати віруючим усі їх гріхи, і колишні і майбутні, для цього потрібне тільки одне — заплатити церкві певну суму грошей. І церква торгувала спеціальними «листками відпущення гріхів» — індульгенціями, перетворивши це в джерело доходів і знаряддя обману.

Кому приносився стародавніми євреями в «судний день» «козел відпущення» в жертву і хто такий Азазел? Азазел, в релігійних уявленнях стародавніх євреїв,— злий дух, цар демонів. Деякі дослідники вважають, що Азазел шанувався як дух пустелі. Нарівні з богом йому приносили таку саму жертву, як і богові. Згідно з Талмудом, козел призначався Азазелу в подарунок, щоб він не перешкоджав прощенню гріхів у «судний день». Шанування демона Азазела походить ще від того часу, коли євреї-кочівники приносили умилостивні жертви козлоподібному духу пустелі. Саме ім'я Азазел (правильніше — Азаел) означає «козел-бог».

Отже, в «судний день» приносили главі демонів таку саму жертву, як і богові. Вже це одне свідчить про існування у стародавніх євреїв, як і в інших народів стародавнього світу, многобожжя і спростовує казки іудейських і християнських церковників про монотеїзм (єдинобожжя) у стародавніх євреїв. Колись демони, дияволи, чорти вважались богами, і віруючі євреї шанували деяких з них не менш, ніж бога Ягве. Так само і в християнстві віруюча людина боїться чорта не менше, ніж бога, побоюється «підступів диявола», вважаючи його всесильним, і значна частина християнського богослужіння розрахована на те, щоб відігнати і залякати чорта.

Пізніше, в класовому суспільстві, обрядовість «дня очищення» (йом-кіпур) набула нового змісту. Замість козла, якого в старовину приносили в жертву богові, тепер віруючі напередодні свята ріжуть, як спокуту, за чоловіка — півня, за жінку — курку. Чому в старовину служив козел, призначений для Азазела, тепер служать півень чи курка, які «приймають на себе гріхи людей» і приносяться в жертву замість людей. Тільки сучасні грішники свою жертву віддають не богові, а самі з'їдають.

Йом-кіпур перетворюється в «день всепрощення», коли належить «смирити свої душі», щоб вимолити собі прощення гріхів. Ідея смирення і покаяння, покірності «приписам божим», примирення з класовим гнітом — ось що становить класову суть «судного дня». Перш за все це — день посту, зморювання і молитов.

Перед початком вечірньої молитви напередодні йом-кіпура в синагозі дорослі чоловіки проходять обряд бичування: стають навколішки, і синагогальний служка відлічує кожному по 38 ударів ременем по спині (злегка, звичайно). Це, вчать рабини, вираз смирення і покірності перед грізним божеством. Цими і подібними обрядами іудаїзм, подібно до інших релігій, привчав і привчає трудящих до покірності експлуататорам.

Вся зовнішня, обрядова сторона в «судний день» обставлена так, щоб викликати у людини забобонний страх, показати людині, що вона — ніщо. Там, десь на небі, вирішується її доля, а вона може тільки просити і молитись, вимолювати у грізного бога пощаду. Релігія виховує в людині почуття боязні перед страшним богом і його слугами на землі. У свято йом-кіпур віруючі весь день постяться і моляться, виголошують молитви незрозумілою для них мовою (староєврейською, арамейською та іншими діалектами).

Що в цей час, за вченням іудаїзму, відбувається на небі? І тут людська фантазія далі того, що людина бачила на землі, не пішла. Картина небесного суду в усіх релігіях — точна копія суду земного. Ось що рабини внушають віруючим: подібно до пастуха, який перевіряє своє стадо, так і бог лічить і враховує все живе і визначає долю всім створінням. «В новий рік записується і в день прощення підписується (прикладається печатка): скільки відійде з землі і скільки народиться; хто житиме і хто помре; хто своєю смертю і хто не своєю; хто помре від води і хто від вогню; хто від меча і хто від звіра; хто від голоду і хто від спраги; хто від бурі (землетрусу) і хто від епідемії; хто буде задавлений і кого закидають камінням; хто спочине і хто поневірятиметься; хто заспокоїться і хто буде відкинутий; хто буде звільнений і хто буде ув'язнений; хто збідніє і хто збагатіє; хто опуститься і хто піднесеться». Так учить іудаїзм.

Тут, у цій молитві, перелічено всякі кари, всякі види смерті, якими бог в «судний день» погрожує людям:

не вистачає ще катувань, але й вони є в арсеналі релігії.

Врятуватися від усіх цих страшних кар, за вченням рабинів, можна тільки молитвою, покаянням, постом і грошима.

Релігія привчає віруючих думати, що вони знаходяться в руках божих «подібно до глини в руках гончаря», подібно до «каміння в руках каменяра, подібно до скла в руках скляра», подібно до матеріалу в руках майстра, який робить з ним, що хоче. Так релігія привчає людину до пасивності, привчає трудящих відмовлятись від активної боротьби за краще життя.

За вченням рабинів, напередодні свята відкриваються «ворота неба», і молитви можуть вільно пройти до бога.

В той час як усе це відбувається на землі, на небі бог судить все живе. За вченням іудейської релігії, бог сидить на троні. Він сам — і суддя, і обвинувач, і свідок; сам записує, підписує, рахує і пригадує. Віруючі уявляють собі бога за образом деспота-царя, що чинить суд і розправу над своїми підданцями.

Пророк Даниїл зображає бога у вигляді старця: «Одежа на ньому була біла, як сніг, і волосся голови його — як чиста хвиля; престол його — як полум'я вогню, колеса його — палаючий вогонь». (Даниїл, VII, 9).

Пророк Ієзекіїль запевняє, що бачив (!?) бога таким: «І побачив я, і от подоба (мужа), ніби вогняна, і від чресел його і нижче — вогонь, і від чресел його і вище — ніби сяйво, ніби світло полум'я». (Ієзекіїль, VIII, 2). Зрозумій, хто хоче, що бачив Ієзекіїль!

Бог Біблії, якого шанують іудеї нарівні з християнським,— «цар над царями царів». Такій могутній «подобі мужа» не личить бути без почту, слуг і прислужників. Навкруги нього ангели, архангели, херувими: шестикрилі, двокрилі, і з 250 крилами священні хребетні, чином вищі і нижчі. Всі вони бояться одного погляду царя свого. Священні крилаті хребетні співають йому славу: «тисячі тисяч служили йому» (Даниїл, VII, 10). «І тварини, що з чотирьох сторін його, своїми двомастами п'ятдесятьма крилами вкривають свої обличчя, щоб не бачити святого духа. Вони бояться духа, що на троні».

Тáка є картина небесної канцелярії в день «страшного суду», за вченням рабинів.

Картина суду буде неповною, якщо не згадати ще про одну «персону», без якої на небі, як і на землі, жодна релігія не може обійтися,— це сатана.

І він завжди тут. Він намагається звести наклепи богові на синів ізраїлевих, щоб він, бог, не прощав гріхів. Є і захисники — це ангели і архангели.

Богові приносять пам'ятну книгу. В ній рукою бога записано гріхи кожної людини, записані рукою самого «грішника». (Вночі, під час сну, залякують рабини, душа відлітає на небо і там у книзі записує гріхи, вчинені людиною протягом дня). Якою завбільшки повинна бути книга, якщо кожна людина має в ній свій поточний рахунок гріхів, а на землі людей — понад два мільярди? [1].

«І книга сама відкривається і сама з себе читає». І підраховуються гріхи і добрі діла, все зважується — точно і акуратно. Від бога ласки сподіватись не доводиться: адже він заздалегідь попереджає, що ніякі виправдання не будуть взяті до уваги.

Суд кінчається таким порядком: бог виносить вироки, підписує і прикладає печатку.

Таку залякуючу картину змальовує перед віруючими іудейська релігія.

Віра в «страшний суд» існувала у народів Передньої Азії і Єгипту ще задовго до того, як вона виникла у євреїв. В стародавніх єгипетських записах, що дійшли до нас,— «Книзі мертвих» приблизно за півтори тисячі років до нашого літочислення змальовується така ж картина загробного суду, як в іудаїзмі. Згідно з єгипетськими записами, душа після смерті стає перед судом бога Осіріса, який засідає разом з 42 суддями. Серце людини свідчить про всі діла, вчинені за життя; діла ці — добрі і злі — зважуються на вазі істини і справедливості, і залежно від того, які з них переважать, суд ухвалює вирок.

Коли порівняти віру стародавніх єгиптян в «судний день» з вірою євреїв, то побачимо, що великої різниці між ними нема; у єгиптян ця віра існувала на багато століть раніше, ніж у євреїв.

Подібні ж уявлення про небесний суд увійшли і в християнство, а пізніше — в іслам. «В житії св. Іоанна Милостивого, архієпископа Александрійського, написаному єпископом Неапольським Леонтієм, архангел Михаїл зважує душі померлих на вазі, будучи, таким чином, цілковитим спадкоємцем єгипетського бога мертвих Осіріса.

Архангел Михаїл з вагою зображений багатьма пам'ятками мистецтва в сцені страшного суду...» *.

Уявлення про «судний день» виникло як фантастичне відображення пригнічуючих суспільних сил, як вираз безсилля трудящих мас, задавлених в експлуататорському суспільстві злиднями і безправ'ям.

Людина не могла створити собі богів в образі царів-деспотів у ті часи, коли царів на землі не було. Віра в грізного бога-суддю на «страшному суді» виникла тоді, коли на землі з'явилися царі з своїми суддями і судовими установами, тобто вже на порівняно високому ступені історичного розвитку.

Беззахисною показує релігія людину перед «царем неба» — богом. Страх перед богом — це страх перед грізними, незрозумілими силами природи, це почуття безпорадності перед силами суспільними, що прирікають маси при експлуататорському ладі на голодне існування, хвороби, страждання, що змушують одних гнути спину під непосильним ярмом, у той час як інші їх нещадно експлуатують.

Релігія виставляє людину істотою безсилою, з якою бог робить усе, що хоче («як матеріал у руках майстра»).

Служителі церкви і проповідники сект внушають трудящим, що бог визначає долю людей на свій розсуд, тому люди не повинні прагнути до перебудови життя, а повинні чекати на ласку від небес. А за непослух релігія погрожує «страшним судом» і довічними муками.

Ні одна з сучасних релігій не обходиться без вчення про «страшний суд», про рай і пекло. В одних релігіях суд переноситься на кінець життя людини, а в інших — відбувається також і щороку. Ми навели як приклад уявлення про «страшний суд» в іудейській релігії; рабини добре попрацювали над тим, щоб якнайстрашнішою змалювати картину цього суду. Та хіба християнські священики і мусульманські мулли не проповідують віруючим те саме?

Активна пропаганда різними церквами ідеї «страшного суду» і загробної відплати знаходила в минулому відгук серед широких мас трудящих, задавлених класовим гні-

* *Д. Шестаков.* Исследования в области греческих народных сказаний о святых.— «Варшавские университетские известия», кн. 1, 1910, стор. 25.

том, злиднями й експлуатацією. Ця ідея і тепер знаходить відгук серед політично більш відсталої частини трудящих, як правило, серед тієї частини, яка не бере активної і свідомої участі у визвольній боротьбі робітничого класу. Розуміючи несправедливість експлуататорського суспільства, але не знаючи шляхів боротьби з ним, або не наважуючись на таку боротьбу, або не беручи активної участі в будівництві нового світу, ці люди переносили і нерідко переносять свої надії на краще, на торжество справедливості в «загробний світ». Ідеї ці відіграють роль опіуму народу. В сектантських рухах минулого, що нерідко виявляли в релігійній формі протест трудящих проти їх становища, ідея близького «страшного суду» займала значне місце.

У наш час, коли з-під влади капіталу звільнилася велика частина людства, яка будує своє життя на основах соціалізму, коли розгорнувся широкий визвольний рух колоніальних народів, а ідеї марксизму-ленінізму стали прапором сотень мільйонів людей в усіх країнах, релігія втрачає свої позиції.

Успіхи будівництва соціалізму в СРСР і в інших соціалістичних країнах та визвольної боротьби трудящих капіталістичних і колоніальних країн наочно показують мільйонам людей, що не боги, створені людською фантазією, розпоряджаються долею людей, а народи самі творять історію. Ось чому менше стає людей, які вірять казкам про «страшний суд» і загробні кари, і все більше стає людей, які активно і свідомо борються за новий, кращий світ на землі, за комунізм.

Розділ XXIII МУСУЛЬМАНСТВО

1. Мухаммед

Засновником мусульманської релігії, за її вченням, вважається Мухаммед (або Магомет — за неправильною єврейською вимовою цього арабського імені). Згідно з сказаннями ісламу, Мухаммед був купецького походження. Про його народження мусульманські письменники розповідають багато чудесного. Народження його як посланця бога [згідно з легендами] було наперед визначене. На шостому місяці вагітності до матері його нібито з'явився таємний посланець неба з словами: «О, Аміна! Ти носиш у собі краще створіння всіх світів. Коли ти народиш його, назови «Прославлюваним» (Мухаммедом). Але збережи цю таємницю в собі». Коли Мухаммед народжувався, мати його не відчувала ніякого болю (пригадаймо, що те саме розповідають про народження багатьох богів і героїв). Як тільки Мухаммед з'явився на світ, все навколо освітилося небесним вогнем. Земля і небо двигтіли при його народженні. Всі ріки вийшли з берегів, і ідоли в усьому світі впали з своїх підставок. Вісники бога прийшли до Мухаммеда, що народився уже обрізаним.

[Легенда розповідає, що ангел] розрізав Мухаммеду [в дитинстві] груди, вийняв звідти серце, очистив його від усього нечистого, видавив з нього чорні краплі «первородного гріха», який, за вченням релігії, всі люди успадкували від прародителя Адама, і потім, наповнивши його небесною мудрістю, вклав знову в груди дитини. При цьому Мухаммед навіть нічого не відчув. З того моменту обличчя Мухаммеда стало сяяти таємничим світлом.

Не менше чудес розповідають [легенди] і про дитинство Мухаммеда. Коли він проходив, вівці кланялися йому. Під час однієї подорожі [з Мекки] осел, на якому їхав Мухаммед, раптом заговорив людським голосом і всім оголосив, що він несе на собі найвеличнішого про-

В оповідях багатьох релігій «спасителі», пророки та герої підносилися на небо: вознесіння Христа на небо; за арабським переказом Мухаммед (подібно до Геракла, Іллі, Христа й інших) піднісся на небо.

рока... Коли Мухаммеду було 9 місяців, він нібито виявив таку вченість, таку мудрість, що всі дивувалися, слухаючи його. (Пригадайте подібні оповідання про Ісуса Христа, про Будду, як дивувались їм учені і книжники...)

Мухаммеду приписуються всякі чудесні видіння. Так, одного разу, розповідають шанувальники пророка, вночі він раптом почув голос, що кликав його. Коли він підвів голову, то побачив таке яскраве світло, що навіть знепритомнів, а коли він прийшов до пам'яті, перед ним стояв ангел, у руках якого був списаний шовковий сувій. «Читай».— сказав ангел. «Я не читаю»,— сказав Мухаммед, який, за мусульманськими сказаннями, був неписьменний. «Читай,— повторив ангел, притиснувши Мухаммеда так, що той вирішив, що вмирає.— Читай в ім'я господа твого, який створив, створив людину із згусклої крові.., який навчив людину [володіти] письмовою тростинкою...». Після цього Мухаммед відчув, що він може читати. І ось він прочитав усе, що там було написано. Потім прочитане ним нібито було записано в священну мусульманську книгу, названу Кораном. Так пояснюють магометани його походження. Всякий, хто знає біблійну історію про те, як Мойсей писав на горі Сінаї під диктовку господа-бога

Саваофа, зразу ж помітить, що оповідання про Мухаммеда майже цілком запозичене звідти.

Коли Мухаммед гуляв поблизу міста Мекки, кожне дерево, кожний камінь зустрічали Мухаммеда словами: «Благо тобі, посланець божий». Мухаммед, перебуваючи ще на землі, мав уже час від часу побачення з ангелами. Так, одного разу, коли він був на горі Хіра, він раптом почув голос з неба і, обернувшись, побачив архангела Гавриїла (Джабраїла), який сидів між небом і землею на троні із схрещеними ногами. Архангел Гавриїл сказав йому: «Ти — посланець божий, а я — Гавриїл». Так архангел Гавриїл [за розповіддю Ібн-Ісхака] представився Мухаммеду. Не тільки ангели, а й дияволи-джіни теж з'являлися до Мухаммеда, іноді уві сні, а то й наяву.

...Мусульманське духовенство розповідає.., що Мухаммед зціляв сліпих, кривих і німих... За мусульманськими сказаннями, Мухаммед захотів — і вкрив небо опівдні надприродною тьмою, тобто влаштував затемнення Сонця. Потім він змусив Місяць спуститись на землю і спинитись на шпилі священного храму Кааби в Мецці. Спинившись на шпилі храму, Місяць обійшов потім 7 разів навколо храму і глибоко вклонився Мухаммеду, але Мухаммедові цього було мало. Він змусив Місяць увійти в правий рукав свого плаща і вийти в лівий. Місяць так і зробив, а потім знову пішов гуляти по небу... Між іншим, коли іудейські церковники сміялися з мусульман і не вірили в те, що Мухаммед зробив так.., то мусульмани резонно відповідали іудеям: «А що ж, адже у вас оповідається в Біблії, що Сонце спинилося з наказу пророка Ісуса Навіна, чому ж Місяць з наказу Мухаммеда не міг увійти в його рукав? Для бога все можливе». Одне слово, він проробляв усі ті чудеса, які мусульмани чули про Будду, Заратуштру, Ісуса Христа та інших богів.

Згідно з ученням мусульман, на сьомому небі одвічно існує книга, в яку записані всі веління божі і всі події, як минулі, так і теперішні, і майбутні. Копії з цієї книги, в якій начертані веління божі, були нібито перенесені на найнижче небо архангелом Гавриїлом, який час від часу сповіщав про них Мухаммеду частинами, пристосованими до якої-небудь події чи обставини. Через те, що це слова самого бога, вони завжди передаються від першої особи.

На цій книзі побудований мусульманський звід законів, цивільних, кримінальних, а також і духовних, і всі правовірні дивляться на неї з величезною побожністю. Побожний мусульманин вбачає свою гордість у тому, щоб мати копію з Корана в хорошій оправі і з різними прикрасами...

Самокатування під час мусульманського свята шахсей-вахсей.

Крім Корана, в мусульманстві є ще чимало правил і напучень, які теж приписують... Мухаммеду [і його найближчим сподвижникам]. Вони становлять основну частину мусульманського переказу, і збірка їх названа «суною». А в суні прославляється влада арабських феодалів, халіфів Абубекра, Омара, Османа, Алі та ін. Мусульмани, що шанують цю суну, називаються сунітами. Але є й інші мусульманські перекази, інша суна. В них, з політичних мотивів, перші три з названих халіфів іменуються узурпаторами — людьми, що обманом захопили владу над мусульманами. Достойним халіфом вважається в цих переказах лише четвертий халіф — Алі, нібито прямий потомок Мухаммеда. Наслідувачі цього пророка іменуються шіїтами, від арабського слова «шіа», що означає «партія».

Між цими двома течіями бувала часом така сама запекла ворожнеча і такі самі взаємні переслідування, як і між католиками і протестантами і між різними сектами православної церкви.

Крім названих двох течій мусульманської релігії, в ній є і багато сект. Між послідовниками їх так само не раз розгорялася ворожнеча і навіть кривава різня.

2. Небожителі мусульманської релігії

...В картині мусульманського неба ми зустрічаємо тих самих героїв, що і в картині неба християн та іудеїв. Коло Аллаха і навкруги нього є безліч помічників, безліч ангелів, які виконують його доручення або служать йому для особистих послуг. Головних ангелів чотири. Це майже ті самі чотири ангели, яких ми зустрічаємо в іудейській міфології: Гавриїл, Михаїл, Азраїл та Ісрафіл. Тут так само закінчення імен указують на те, що в старовину ці імена служили для означення окремих богів.

Особистий по́чет Аллаха становлять херувими. День і ніч безугавно повторюють вони: «Нема бога, крім Аллаха!»...

Гавриїл відзначається величезним зростом. Його крила такі величезні і їх так багато, що коли він появився, то викликав переполох серед небесних жителів...

Архангел Михаїл завідує відділом постачання на небі. Він дає як їжу для тіла, так і знання і мудрість для розуму. Крім того, він найвищий контроль над силами природи, у нього так багато справ, що йому необхідно мати дуже багато помічників...

Третій архангел — це Азраїл (Абд-аль-джаббар, тобто раб всемогутнього), ангел смерті... Він повинен охороняти книгу долі. Коли настає чия-небудь смертна година, ангел сповіщає про це Азраїла,— адже до кожної людини приставлено кілька ангелів, які за цією справою стежать. Азраїл зразу ж робить помітку в своїй пам'ятній книзі, але він ще не виконує смертного вироку. Він чекає, поки не впаде листок з дерева, яке росте біля Аллаха. [Існують вірування], що листок падає за сорок днів до смерті, і людям здається тільки, що людина живе, а насправді вона вже померла... Судячи з того, правовірний це чи грішник, душу відносять або до ангелів жалості, або до катів... Азраїл буває присутнім тут же і з одними душами поводиться люб'язно, а з іншими — дуже грубо...

У цих казках теж багато спільного з християнським і іудейським ученням про загробне життя. Як в усіх релігіях, казки ці служать знаряддям залякування і обдурювання віруючих.

Четвертий архангел, Ісрафіл — це ангел, що вкладає душу в тіло. Цей ангел гратиме на сурмі, скликаючи на страшний останній суд, коли загинуть усі, крім тих, за кого заступиться один з архангелів або сам Аллах. Але й ангели самі загинуть у цю останню годину, і останнім загине Ісрафіл. Через двадцять років він знову відродиться в Басрі і просурмить удруге, тоді почнеться воскресіння душ; немов рої бджіл, воскреснуть вони на цей заклик і помчать до своїх тіл...

Був колись ще один ангел — Азазіл, інакше Люціфер, один з найславніших ангелів в усьому небесному воїнстві, але він загордів і повстав проти бога. Коли бог звелів своїм ангелам віддати почесті Адаму, то Азазіл відмовився зробити це, кажучи: «Невже я, якого ти зробив з вогню, повинен вклонятися перед людиною, створеною із персті» [глини]. За таку непокору він був проклятий богом, вигнаний із раю і перейменований в Ібліса, що означає «розпач». Він мстить за своє приниження тим, що вигадує різного роду зло проти синів людських, вселяючи в них непокірність і нечестиві думки. (Цей Азазіл запозичений із єврейської міфології).

Між ангелами нижчого ступеня є розряд, який має назву супутників (муаккібат). До кожної людини, за вченням мусульманської релігії, приставлено для пагляду два таких ангели: один знаходиться праворуч від нього, а другий — ліворуч; вони займаються тим, що записують усі його слова і вчинки. Після закінчення дня вони відлітають на небо з писаним звітом...

Інші мулли твердять, що кожна людина оточена безліччю злих і добрих духів, ангелами, шайтанами і джінами...

Повсталий і грішний Азазіл, що став потім сатаною, або Іблісом, все ж утримав за собою верховну владу над нижчими духами...

3. Мусульманський рай і пекло

Людина, за вченням ісламу, складається з душі і тіла. Душа — начало безсмертне, тіло — його тлінна оболонка. Правовірний повинен жити, твердо віруючи, що «нема бога, крім бога, Мухаммед — пророк його». Роби щодня обмивання і п'ять молитов, додержуй

постів, подавай милостиню, зрештою, протягом свого життя зроби хоч один раз мандрівку в Мекку, на богомілля...

Смерть, учить релігія, є відокремлення душі від тіла, і ця справа покладена Аллахом на Азраїла. Коли ангел смерті зробив свою справу і труп похований в могилу, до нього з'являються два ангели — Мункор і Накір. Вигляд у них похмурий і страшний, обов'язок їх — допитувати людину про її життя. І ось у могилі душа знову з'єднується з тілом і залишається в ньому, поки чорні ангели провадять своє випробування. Померлому наказують встати і питають про те, чи вірує він в єдиного бога, чи вірує в те, що Мухаммед — пророк бога, питають про те, які діла вчинила людина за життя. І всі одержані відповіді записуються в окремі книги до дня «страшного суду». Якщо відповіді задовільні, душа тихо вилітає з рота, а тіло лишається в спокої; а коли ні, то ангели (які кати!) б'ють померлого важкими палками по лобі, а душу видирають з тіла з тяжким болем... Мусульмани вірять, що на всіх людей в майбутньому чекають воскресіння і «страшний суд»...

Душі пророків зразу допускаються до повної насолоди раєм. Душі мучеників, в тому числі і душі померлих у бою, входять в тіла або, точніше, в во́ла зелених птахів, що живляться райськими плодами і п'ють із струмків, що там течуть. Деякі мусульмани вірують, що душі істинно вірних набирають образу білосніжних птахів і живуть під престолом Аллаха. Душі рядових правовірних, за найбільш поширеним уявленням, пурхають в стані ангельського спокою навколо могил. Щодо душ невірних, то вони будуть вигнані ангелами з неба і землі і вкинуті в печеристі надра землі, де в страху чекатимуть настання суду.

Як і в інших релігіях, в мусульманстві розроблено вчення про «страшний суд»...

Перед судом, учать мулли, будуть знамення і провіщення на землі і небі: повне затемнення Місяця, зміна в русі Сонця, яке зійде на заході замість сходу, війни і розбрат, звільнення Яджудж і Маджудж (Гога і Магога) на пагубу світу, густий дим, що вкриє всю землю. Ці і багато інших чудес і знамень вселять страх і неспокій у душі людські і приведуть до розпачу і стомлення життям, так що людина, проходячи повз могили, позазд-

рить спокоєві мерця і скаже: «Дай боже, щоб я був на твоєму місці» *.

«Останнім грізним провіщенням того, що близький страшний день, буде сурмовий голос архангела Ісрафіла. При цьому звуку земля задвигтить, за́мки і башти зруйнуються і гори зрівняються з рівнинами. Небо затьмариться, небозвід зникне, а Сонце, Місяць і зірки спадуть у море. Океан або зовсім пересохне, або закипить, здіймаючи вогняні хвилі.

При грізному звуку цієї сурми на рід людський нападе непереборний страх; люди побіжать від своїх братів, батьків і жінок, і матері, охоплені невимовним жахом, покинуть своїх немовлят. Дикі звірі повтікають з лісів, а домашні тварини — з пасовищ, і, забувши свою кровожерливість і взаємну ворожнечу, в страху зберуться всі докупи.

Другий звук сурми віщуватиме загальне винищення. При цьому звуку всі створіння на небесах, на землі і в водах, під землею, ангели і генії, люди і тварини — всі помруть, за винятком небагатьох обранців, яких, відмінно від інших, помилує Аллах. Останнім помре Азраїл, ангел смерті.

Слідом за цим звуком, що віщуватиме винищення, сорок днів або, за словами тлумачів, сорок років ітиме безперервний дощ; потім архангел Ісрафіл засурмить втретє, і це вже буде закликом на суд При цьому останньому звуку сурми весь простір між небом і землею наповниться душами померлих, що летітимуть з усіх боків і шукатимуть свої тіла. Тоді розступиться земля і загримлять сухі кістки, зберуться докупи роз'єднані члени і з'єднається навіть волосся, так що складеться ціле тіло, в яке знову ввійде душа, і мрець встане від тліну з непошкодженими членами і голий, як при народженні»...

Коран засуджує всіх, хто бере під сумнів те, що бог виконає свою обіцянку, дану через його посланців. Буде день, говорить Коран, коли «небо розірветься на хмари і... ангели вийдуть юрбами» (гл. XXV, ст. 27) **. В той день земля заміниться іншою землею, а також і небеса іншими небесами, і всі люди стануть перед богом. Настане

* *В. Ирвинг*. Жизнь Магомета. СПб., 1875, стор. 295.

** Всі посилання зроблено за російським перекладом: Коран. М., 1864.

день, коли сурма прозвучить, «небо буде, як мідь розтоплена». Сонце вкриється тьмою, зірки померкнуть, гори з місць своїх зрушаться, самиці верблюдів стануть яловими, звірі стовпляться, моря закиплять (гл. LXXXI, ст. 1—6); ангели будуть з усіх сторін неба. Над ними в в той деньноситимуть престол бога вісім ангелів. Ми, говорить про себе бог, зберемо людей і дияволів, поставимо навколо геєни навколішки, потім від кожної юрби відокремимо тих із них, які були запеклішими від інших в упертості милосердому (гл. XIX, ст. 69, 70). В цей день устрашаться всі на небесах і всі на землі (гл. XXVII, ст. 89). Тоді, за вченням Корана, почнеться «страшний суд». Фантазія складачів Корана в питанні про «страшний суд» не пішла далі того, що вже було в іудействі і християнстві, а до них і в більш стародавніх релігіях. І тут фігурує вага, на якій бог зважує «добрі» і «злі» діла, і кожному виносить вирок (гл. XXI, ст. 48).

«Ангел Гавриїл поставить величезну вагу; на одну шальку її, що називається світлом, покладуть добрі діла, на другу, що називається тьмою,— злі діла. Однієї порошинки чи гірчичної зернини досить, щоб вивести з рівноваги цю вагу, і вирок залежатиме від переваги тієї чи іншої шальки. В ту хвилину за кожну неправду, за кожний несправедливий вчинок вимагатиметься відплата. Хто скривдив свого собрата смертного, той заплатить скривдженому частиною своїх добрих діл, а якщо у нього нема добрих діл, то він прийме на себе у відповідній мірі тягар гріхів другого» *.

Після зважування злих і добрих діл настане випробування на мосту. Зібравшись, вся юрба рушить за Мухаммедом через міст аль-сират, тонкий, як лезо шаблі, що перекинутий через пучину геєни, чи пекла. Невірні, а з ними і грішні мусульмани йтимуть по цьому мосту навпомацки в пітьмі і попадуть в провалля, а вірні переправляться з швидкістю птахів.

У тій же мірі, як страшним є мусульманське пекло, привабливим є мусульманський рай. Знов-таки тут ми маємо явище, характерне для всіх релігій. Мусульманська релігія обіцяє в раю всі насолоди і блага, яких тільки людина того часу, коли складався Коран, могла бажати. Тут і багата їжа, і питво, і фрукти, і вино, і вродли-

* *В. Ирвинг.* Жизнь Магомета, стор. 296.

ві діви, і спокійне неробське життя. По суті, цей рай дає картину життя (не на небі, а на землі) багатих людей, експлуататорів того часу...

Ось як змальовується рай у Корані.

Рай у мусульман має назву альДжаннат, або Сад. Коли правовірний пройде всі випробування і очиститься від усіх гріхів, то він спочиває і освіжається біля ставка пророка. Це — озеро пахучої води; щоб обійти його навколо, потрібний місяць; воно поповнюється рікою альКаутер, що витікає з раю. Вода в цьому озері солодка, як мед, холодна, як сніг, і ясна, як кришталь; хто раз напився її, ніколи вже не знатиме спраги. Коли правовірний нап'ється живої води, ангел Рушван відкриває перед ним райські двері, і правовірний вступає в рай.

У Корані про рай говориться: тут [віруючі в бога знайдуть] найпрекрасніші сади, по яких протікають ріки, в раю вічно житимуть, знайдуть «жінок, вільних від усякого пороку» (гл. III, ст. 13). Рай є нагорода для віруючих. Тут їм будуть постійно втіхи, і господь буде радувати їх милосердям і благоволінням, вони житимуть тут у чудових житлах серед едемських садів, живитимуться їх плодами (гл. XIII, ст. 35), тут наряджатимуться в зап'ястя з золота і перлів, одяг буде шовковий (гл. XXII, ст. 23). Тут праведники матимуть усе, чого тільки забажають (гл. XXV, ст. 17). Після суду ті, що вступили в рай за свою діяльність, звеселяться, вони і дружини їх відпочинуть у тіні. Там для них плоди і все, чого тільки зажадають (гл. XXXVI, ст. 55—57). В садах утіх вони сидітимуть один проти одного, їх обноситимуть круговою чашею з солодощами для питущих, від яких не буде головного болю, від яких не сп'яніють; у них будуть скромні поглядами діви (гл. XXXVII, ст. 42—47). В раю зрадіють подружжя, навколо них розноситимуть золоті блюда і кубки, і в них буде все, чого забажає душа, чим милуються очі (гл. XLIII, ст. 70—73). В раю джерела, вода яких ніколи не зіпсується, джерела молока, смак яких не зміниться, джерела вина, приємного для питущих, джерела чистого меду (гл. XLVII, ст. 16, 17). Райські блаженства описуються з таким же багатослів'ям і з такими ж найменшими подробицями, якими відзначається і опис геєни. Замість землі там найкраще пшеничне борошно, насичене пахощами, і все воно усипане перлами і гіацинтами, що заміняють собою пісок і кремені.

В деяких з рік вода чиста, як кришталь, зелені береги, що облямовують їх, помережані квітами; а інші течуть молоком, вином і медом по руслу з мускусу, серед камфарних берегів, вкритих мохом і шафраном. Повітря там приємніше пахучого вітерця Сабеї і освіжається іскрометними фонтанами.

Тут росте також туба — чудесне дерево життя, таке велике, що найшвидший кінь може тільки за сто років пробігти простір, що вкривається його тінню. Його віти гнуться під вагою різноманітних плодів дивного смаку і самі схиляються до руки того, хто забажав би зірвати з них плід.

Усі мешканці цього саду блаженств одягнені в убрання, усіяне блискучим дорогоцінним камінням; на головах їх — золоті вінки, прикрашені перлами і брильянтами, а сплять вони на м'яких, як пух, постелях, що викликають млість. Тут кожний правовірний матиме в своєму розпорядженні цілі сотні слуг, які подаватимуть йому на золотих блюдах і в золотих бокалах різного роду добірні страви і напої. Він їстиме, але ніколи не наїсться досита, питиме і не сп'яніє. У нього не буде відчуття ситості і потреби в очищенні шлунка...

Крім того, правовірний втішатиметься жіночим товариством у такій мірі, як це тільки доступно уяві. Жінки, що були у нього на землі, залишаться при ньому в загробному житті в усій своїй колишній красі; крім того, він буде оточений красунями-гуріями — світлими істотами, вільними від усіх людських вад і слабостей, які зберігають вічну юність і красу, відновлюючи свою невинність. На кожного з правовірних припадає по сімдесят дві гурії. Від них можуть народитися діти або ні, залежно від їх бажання, і діти за одну годину доростають до своїх батьків...

Всі ці насолоди обіцяються правовірним залежно від їх заслуг. Що ж до тих, які уготовані найдостойнішим, то, згідно з мусульманськими казками, Мухаммеду було вже не під силу описати їх, і він мимоволі змушений був вдатися до слів святого письма, де сказано, що вони будуть такими, яких «очі не бачили, вуха не чули і чого не осягало серце людини» *.

---

* *В. Ирвинг.* Жизнь Магомета, стор. 300.

В раю правовірним мусульманська релігія обіцяє неробство і всілякі втіхи. Віруючим і потомкам їх, що наслідували їх у вірі, ми, як говориться в казках ісламу від імені Аллаха, дамо бачитися з потомством їх. Ми дамо їм вдосталь плодів і м'яса, яких вони забажають. Вони подаватимуть один одному чашу з питвом, від якого не буває ні пустослів'я, ні схильності до гріха: навколо них ходитимуть отроки, подібні до збережуваних перлин. Там на праведників чекають молоді жінки, які ніколи не втрачають своїх принад...

Між раєм і геєною, за мусульманським ученням, знаходиться країна альАрафа. Вона призначена для дітей, лунатиків, ідіотів і людей, що не зробили нікому ні добра, ні зла, або чиї добрі і злі діла взаємно врівноважуються.

Геєна — вічне місцеперебування грішників. Владикою цієї країни, сповненої всяких страхіть, називають мусульмани Маліка (що означає «владарюючий», «царюючий цар»). В геєну ведуть сім воріт, і складається вона з семи поверхів. У першому поверсі, за твердженням мулл, мучаться безбожники, що заперечували творця і творіння, упевнені, що світ вічний; у другому поверсі ув'язнені маніхеї, араби-ідолопоклонники і всі, хто допускає два божественних начала; в третьому — індійські брамінн; в четвертому — євреї; в п'ятому — християни; в шостому — учні Заратуштри; в сьомому — ті лицеміри, що сповідують релігію, не віруючи в неї. Коран описує геєну в темних і страшних фарбах, подібно до того, як християнські і єврейські попи описують своє пекло.

В геєні напуватимуть огидною, гноєподібною водою. Насилу грішники сьорбатимуть її і через силу ковтатимуть її, смерть з усіх боків підступатиме до них, але вони не будуть мертві, на них чекають жорстокі муки (гл. XIV, ст. 19—20). Геєна приготована для невіруючих і тих, що не допускають «судного дня» (гл. XXV, ст. 12). В геєні напуватимуть киплячою водою, що терзатиме їм нутрощі (гл. XLVII, ст. 17).

Так мусульманські попи залякують мусульманина пеклом і зваблюють його неіснуючим раєм, добиваючись, щоб він виконував їх вимоги, щоб він наслідував їх учення...

Розділ XXIV

ЯК І ЧОМУ ВМИРАЮТЬ БОГИ

Дехто подумає, що занадто вже багато богів, богинь і напівбогів-святих, про яких оповідається в цій книзі. Але ж у ній сказано тільки про невелику частину фантастичних, вигаданих істот, в яких вірували або ще вірують люди. Те, про що ми дізнаємося із сказань далеких часів, які збереглись у різних народів до наших днів,— це лише незначна частина того, чому люди поклонялися, вірили, молилися. Багато було богів, у яких довгий час вірили люди, але про яких навіть пам'яті не збереглось. А про інших богів, яких у свій час шанували як грізних і страшних, якими лякали віруючих, змушуючи падати перед ними навколішки, плакати, молитися, приносити жертви, аж до людських, спогади збереглися тільки в міфах, тобто в сказаннях.

Зникла віра в [старо]єгипетських, грецьких і римських богів. Проте багато дечого з культу, з обрядів єгипетської релігії, «язичеської» релігії греків і римлян, священицький одяг, кадильниці та інші знаряддя чаклунства красуються на християнських священиках і понині, а обряди богослужіння [стародавніх] єгипетських храмів перенесені з деякими змінами в храми християнські.

Живе все ще віра в старих богів в Індії, Китаї, Японії та інших країнах. Правда, віра ця модернізована, тобто підновлена, боги перероблені, перефарбовані під сучасність.

Люди все ще вірують у старого, мстивого, страшного єврейського бога Ієгову-Елогіма. Правда, він уже не такий страшний, як раніше, йому вже не приносять на вівтарях численних жертв, і віруючі в нього не допускають, що він може зробити так, щоб одна людина ослячою щелепою знищила тисячі чоловік (як це оповідається в Біблії.— Книга Суддів Ізраїлевих, XV, 15). Але рабини досі лякають свою паству страшною владою цього бога і тримають у полоні єврейські маси тисячами релігійних обрядів, приписів, марновірств, забобонів, обіцяючи в нагороду

за виконання всіх приписів рай в небесах, а за неповажання старезного бога Ієгови-Елогіма пекельні муки.

В усіх країнах світу є чимало людей, що поклоняються статуям, іконам, розмальованим дошкам, каменям або створеним їх же фантазією і уявою «невидимим», «всюдисущим» богам. Тисячі релігійних обрядів і забобонів свідомо підтримуються величезною армією попів і експлуататорськими класами для того, щоб цим тримати в кабалі, в темноті і неуцтві народні маси. Люди продовжують ще приносити жертви перед каменями, деревами, [перед] намальованими богами: запалюють їм свічки, кадять перед ними пахощами, кладуть перед ними хліб, вино і плоди, мастять зображення своїх богів по губах сметаною і кров'ю, кроплять їх олією і вином.

Кривавий шлях веде через віки до вівтарів богів. Тисячі людських життів принесено в жертву цим богам, спалено на їх вівтарях, загублено в їх ім'я.

Близько двох тисяч років тому, розповідають християнські священики, народився спаситель світу, зійшов на землю для того, щоб знищити зло серед людей.

На підставі казок про народження і життя стародавніх богів християнська церква склала казки про життя, смерть і воскресіння свого бога — Ісуса Христа, який нібито ради людей сам загинув на хресті. Християнство нібито мало врятувати світ і встановити на землі любов. Але хто ж не знає, крім зовсім засліплених релігійних фанатиків, що величезну кількість людей убито іменем цього бога Ісуса Христа і що найжахливіші і найогидніші злочини чинились і чиняться експлуататорськими класами в ім'я цього бога? Хрестові походи, під час яких розоряли цілі області, вбивали тисячі людей, грабували квітучі міста, влаштовувалися «в ім'я Христа». Страшна середньовічна інквізиція, що примушувала вмирати від тортурів і нелюдських мук на вогнищах, на дибах і шибеницях, з перебитими ногами, з розтерзаними членами сотні тисяч людей, була створена церквою та експлуататорами в ім'я того ж Христа. Найкровопролитніші війни і в минулому і тепер теж часто прикривалися, виправдувались і виправдуються нині іменем бога. Всі злочинства князів, поміщиків, капіталістів проти народних мас завжди освячувалися релігією. Релігія виправдувала і виправдує національну ворожнечу. Релігія освячувала і продовжує освячувати колоніальний розбій.

Всі релігії завжди виправдували експлуатацію людини людиною, рабство, кріпосництво, капіталізм. У наш час усі церкви і релігії благословляють імперіалістичні війни, боротьбу реакційної буржуазії проти комунізму і особливо антирадянські плани і змови імперіалістів [1].

З часу утворення класового суспільства всі релігії служать інтересам експлуататорських класів, охороняючи їх інтереси іменем бога. Всяка релігія утверджувала і утверджує права приватної власності експлуататорів... Релігія узаконила рабство і покірність царям: «Раб хай кориться панові своєму», «Бога бійтеся, царя шануйте», «Христос прийшов на землю не для того, щоб знищити рабство, а для того, щоб поганих рабів зробити добрими рабами». Вона закріплювала неуцтво мас, бо експлуататорські класи боялись і бояться, що, коли люди «пізнають добро і зло», вони не захочуть більше терпіти гніт експлуататорів, і тому тримали і намагаються тримати народні маси в неуцтві і темноті. Іменем бога чинились і чиняться найбільші злочини...

Але дедалі більш прискорено йде тепер умирання богів, зникли, зникають і вмирають боги і богині в усіх країнах. Особливо швидко вмирає релігія в країні перемігшого соціалізму — в СРСР.

Трудящі СРСР опанували і опановують стихії природи. Вони замкнули ріки в кам'яні ложа набережних, створили системи шлюзів і з'єднують моря і ріки (Біломорсько-Балтійський канал, канал Москва — Волга). Вони надра землі розкопують машинами і добувають нагромаджені в землі тисячоліттями запаси корисних копалин — вугілля, нафти, заліза та ін. для загального добра, а не для збагачення капіталістів. Вони силу вітру і силу руху води використовують для добування світла, тепла, для приведення в рух поїздів, машин, що знаходяться в суспільному користуванні. Величезними телескопами людина досліджувала і досліджує неосяжні глибини небесного простору, обчислила хід планет, вивчила шляхи руху зірок. Радіо дало можливість людям, що живуть у найвіддаленіших місцях, встановлювати зв'язок, обмінюватись інформацією, передавати новини, наукові відкриття, відомості про погоду. Люди завоювали повітря, а радянські льотчики-герої завоювали Північний полюс [2].

Усі ці величезні досягнення науки і техніки, завоювання природи людиною в умовах соціалістичного суспільства

завдають удару релігії. Але найсильніший удар релігії в СРСР пролетарська революція завдала тим, що знищила експлуататорські класи — основу й опору релігії.

У класовому суспільстві, побудованому на експлуатації, коріння релігії головним чином соціальне. Релігія в класовому суспільстві є фантастичним відображенням в головах людей гноблячих сил, що існують в суспільстві. Вона змінювалась у залежності від зміни суспільного ладу. Зміна рабства феодалізмом і феодалізму капіталізмом приводила до зміни і характеру релігійних уявлень. Але релігія лишалась, лишалась віра в бога, святих, чортів, лишався релігійний культ. Це пояснюється тим, що при всіх згаданих змінах суспільних форм одна форма експлуатації трудящих змінялася іншою, а сама експлуатація залишалась. Саме тому залишалась і релігія — це знаряддя експлуататорів.

Так, буржуазія під час буржуазної французької революції кінця XVIII ст., борючись проти дворянства, викидала за борт на перших порах багато чого з того, що служило пануванню дворянства, і, зокрема, завдала сильного удару католицькій церкві. Але французька буржуазія, потребуючи надприродного божественного виправдання свого панування над народом, створила спочатку «релігію розуму», а потім включила в апарат свого панування католицьку церкву з усім її культом і обманом.

Лише з перемогою соціалізму зникає всяка експлуатація людини людиною. Саме це є корінною причиною відмирання релігії в країні перемігшого соціалізму.

Розвиваючись, наука і техніка показують банкротство релігії і релігійних поглядів на природу. Але в капіталістичному суспільстві наука і техніка служать лише на користь експлуататорам. Тому зростання науки і техніки не веде там до відмирання релігії. Тільки в процесі революційної боротьби трудящі в капіталістичних країнах починають відходити від релігії; вони переконуються в реакційній ролі релігії і церкви і великими масами пориваютъ з церквою і з усякою релігією. Ось чому, щоб зберегти позиції релігії, окремі представники церкви і буржуазних учених ладні поступитись дечим з релігійних учень, найбільш диких і відштовхуючих маси, для того щоб замінити грубу релігію більш витонченою.

Капіталізм не може відмовитися від такого знаряддя панування, як релігія. Він усюди підтримує численні

релігійні організації найрізноманітніших напрямів. І там, де «грубі», «язичеські» прийоми не задовольняють, там на сцену випливають нові, модернізовані релігійні організації баптистів, євангелістів і всякого роду інші, що користуються всемірною підтримкою західноєвропейської та американської буржуазії. Буржуазія охоче жертвує колосальні суми на організацію релігійної пропаганди, на створення попівських інститутів, на видання в колосальних кількостях євангелій, біблій та інших релігійних книг. Вона буквально наводнює цією літературою робітничі квартали і села. Вона сама не від того, щоб послухати попівську проповідь, і йде в церкву, де вчені богослови вправляються в тлумаченнях текстів «святого письма» й у виправданні цими текстами капіталістичного рабства.

Пролетаріат є тим класом буржуазного суспільства, який очолює боротьбу всіх пригноблених і експлуатованих капіталом за знищення всякого класового панування і створення комуністичного суспільства, при якому стосунки між людьми виключають всяку експлуатацію людини людиною.

Комунізм на відміну від усякого іншого суспільного ладу, що досі існував, не потребує релігійного освячення, бо при ньому не буде експлуатації людини людиною. Комуністичне суспільство не знатиме національного розбрату, воєн, ворожнечі між народами. Всі ті, перегородки, які були створені в класовому суспільстві як класові, станові, національні, расові державні, церковні,— всі вони будуть знищені в комуністичному суспільстві. Люди самі управлятимуть своїми суспільними відносинами, і суспільство розвиватиметься за планами, що їх люди ж розроблятимуть. Влада природи над людиною зміняється владою людини над природою. Із царства необхідності людина переходить у царство свободи. Тому при комунізмі не буде ніяких суспільних причин, що породжували б віру в бога, не буде самої релігії.

Учення Маркса — Енгельса — Леніна є величезною силою, за ним ідуть мільйони людей в усіх країнах світу. Маркс говорив, що коли ідея оволодіває масами, вона сама стає матеріальною силою. А вчення комунізму стало здобутком мас. Воно успішно здійснюється на одній шостій земної кулі радянським народом [3], згуртованим навколо Комуністичної партії. Під прапором комунізму бо-

рються мільйони трудящих у країнах капіталу, і в цій боротьбі вони поривають з релігією. Ленін про відхід робітників від релігії і церкви писав (у статті «Соціалізм і релігія»): «Сучасний свідомий робітник, вихований великою фабричною промисловістю, освічений міським життям, відкидає від себе з презирством релігійні забобони, полишає небо в розпорядження попів і буржуазних святенників, завойовуючи собі краще життя тут, на землі. Сучасний пролетаріат стає на сторону соціалізму, який притягує науку до боротьби з релігійним туманом і звільняє робітника від віри в загробне життя тим, що згуртовує його для справжньої боротьби за краще земне життя» *.

У зв'язку з масовим відходом трудящих в усіх країнах від релігії буржуазна і попівська преса б'є тривогу. Цей відхід відмічає в своїх посланнях і папа римський змушений визнати, що безбожники всюди знаходять нині своїх однодумців. Проти атеїзму повстають і церква, і буржуазна держава з своїми законами про «богохульство» і т. п. Але це не може затримати процес розриву людей з церквою і релігією.

Особливого розмаху відхід від релігії набрав у країні, де під проводом Комуністичної партії побудовано в основному соціалістичне суспільство,— в СРСР [4]. При цьому не лише робітничі маси міст, але й широкі верстви колгоспного селянства, трудящі раніше пригноблених царизмом національностей поривають з релігією і церквою. Відхід трудящих СРСР від релігії є наслідком того, що в країні соціалізму знищено експлуатацію людини людиною. В нашій країні праця з прокляття, яким вона була при капіталізмі, стала справою честі і слави, доблесті і геройства. В СРСР побудовано і розцвітає соціалістичне суспільство. Незмірно зросли матеріальний добробут, політичний і культурний рівень трудящих. Нема безробіття, злиднів і всіх тих соціальних причин, які породжують релігійні забобони.

Але чимало людей у нашій країні ще вірує в бога... Мільйони трудящих, особливо на селі, ще не порвали з релігією [5]. Не слід також забувати, що на $^5/_6$ земної кулі, в країнах капіталізму, церква і релігія є могутньою си-

* *В. І. Ленін.* Повне зібрання творів, т. 12, стор. 133.

лою. Вони підтримуються буржуазною державою, співробітничають і тісно зв'язані з капіталом. Сила церкви і релігійні забобони використовуються капіталістами не лише для боротьби з робітничим рухом у своїх країнах, але й для боротьби проти нашої Батьківщини і для підтримання релігійних організацій в СРСР [6]. Тому необхідно вести систематичну антирелігійну пропаганду.

Ця книга ставить своїм завданням допомогти широким масам трудящих, особливо молоді, викоренити релігійний дурман, зірвати попівські завіси, що перешкоджають бачити богів і богинь у їх справжньому вигляді.

Додатки

О. ЯРОСЛАВСЬКИЙ і Ф. ПУТІНЦЕВ

ДОХРИСТИЯНСЬКІ, ХРИСТИЯНСЬКИЙ І ПІСЛЯХРИСТИЯНСЬКІ «СПАСИТЕЛІ СВІТУ»

Заратуштра, Будда, Крішна, Мітра, Адоніс, Осіріс, Зевс та інші язичеські дохристиянські боги і герої, Мойсей, Ісус Христос і Магомет

Додаток 1

ПОРІВНЯЛЬНИЙ ЖИТТЄПИС БОГІВ І ГЕРОЇВ, ЯК ПРО НИХ ОПОВІДАЄТЬСЯ В ТАК ЗВАНИХ «СВЯЩЕННИХ» КНИГАХ РІЗНИХ НАРОДІВ — ЗЕНД-АВЕСТІ, ЛАЛІТА-ВІСТАРІ, РІГВЕДІ, СТАРОМУ ТА НОВОМУ ЗАВІТАХ БІБЛІЇ, КОРАНІ Й ІНШИХ

Сказання про Будду, Крішну, Заратуштру, Мітру, Адоніса, Осіріса, Зевса та інших богів стародавніх релігій записані задовго до християнства. Сказання про Магомета записані значно пізніше християнських.

Порівняльне вивчення історії різних релігій переконує нас ось у чому:

1) У різних народів дуже часто за однакових умов існування виникали однакові релігійні вірування, однакові поняття і сказання про богів і богинь, про народження, смерть і воскресіння цих богів, хоч би ці боги і богині і називалися зовсім різними іменами.

2) Одні народи запозичали у інших народів їх сказання про богів і богинь, переінакшували їх відповідно до свого часу, побуту і вірувань, що панували у них перед тим.

3) Задовго, за сотні і тисячі років, до виникнення християнства існували у різних народів — єгиптян, індусів, персів, китайців, євреїв, ассірійців, греків та інших — сказання про богів, у яких є майже все, що пізніше христи-

янські письменники записали в євангеліях про народження, життя, смерть, воскресіння Ісуса Христа.

4. Дохристиянські язичеські релігії мали багато дечого з того, що потім увійшло і в християнський культ, чим почасти і пояснюється успіх християнства серед багатьох «язичників».

5) Магометанство запозичило багато вірувань, міфів і обрядових елементів почасти у євреїв, почасти у християн.

На основі цього вивчення ми склали цю таблицю, яка в стислій, короткій формі дає можливість кожному порівняти послідовно казки про християнського «спасителя світу» з такими ж казками про «спасителів», яких шанували до і після християнства.

1. Будда, Заратуштра, Крішна, Магомет, Мойсей та інші — всі вони були покликані, згідно з сказаннями про них, знищити зло в світі.	Те саме оповідається про Ісуса Христа християнською церквою.
2. Всі вони, разом узяті, не знищили зла в світі, а тільки збільшили його: релігійні культи були винуватцями найкривавіших злочинів і освячували всі злочини експлуататорів.	Те саме стосується Ісуса Христа і християнського вчення.
3. Життя їх починається злом. Згідно з переказами, щоб убити Гадада, перебили за наказом Іоава, полководця Давида, багато інших людей. Гадад залишився живим.	За оповіданнями євангелій, сам Ісус Христос залишився живим, але через нього загинуло багато дітей.
4. Щоб урятувати Мойсея, його поклали в кошик і спустили в ріку. Щоб урятувати Персея від царя Акрісія, поклали Персея в ящик і пустили по морю. Царі Зеф і Амфіон врятувалися в дитинстві від Зевса в кошику. Міфічний афінський цар Іон і аккадський цар Саргон врятувалися в дитинстві теж у кошику. Єгипетська богородиця Ісіда сховала свого сина Гора	Як Ісіда з Гором рятувались на ослі, так і Марія з Ісусом на ослі втекли в Єгипет.

від Сета в болоті, до якого добралась на ослі.

5. Боги, пророки — Мітра, Агні, Адоніс, Будда, Крішна, Зевс, Персей — всі вони, за переказами, народилися в печерах, у гротах, темницях, підземеллях.	Ісус Христос, якого вважали царем, богом, пророком, народився теж у печері.
6. Зевсу було провіщено, що його скине син богині Метіс. Акрісію було провіщено, що він загине від руки свого онука Персея — сина бога Зевса.	Пророками було провіщено, що Ісус Христос повалить римське панування і буде царем іудейським.
7. Єгипетський бог Тот сповіщає діві Мутемуа, що вона народить від божества.	Архангел Гавриїл сповіщає про те саме діві Марії.
8. Діва Мутемуа знаходилась при єгипетському храмі.	Діва Марія знаходилась при єврейському храмі.
9. Бог Неф підніс до губів Мутемуа хрест і «осінив» її.	Св. дух «осінив» діву Марію.
10. Крішна народжується в хліві-печері, між ослом і биком.	Те саме оповідається в апокрифах про Христа.
11 При народженні Крішни відбувалися чудеса. Народження Крішни, як і деяких інших богів, провіщено появою зірки.	Те саме оповідається і про народження Христа.
12. Мати Агні називається Майєю. Мати Адоніса — Міррою. Мати Будди називається Майєю. Одна з дружин Зевса називається теж Майєю. Сестра Мойсея, що врятувала його, називається Міріам.	Мати Ісуса називається Марією, іменем, спорідненим з іменами Майя, Мірра і Міріам.
13. Крішна народжується в Матхурі, куди його батьки прийшли для сплати податків.	Ісус народжується в Віфлеємі, куди його батьки прийшли для перепису.
14. Крішні при народженні його поклоняються пастухи.	Так само і Ісусу.
15. Дитя Крішну відвідує пророк Нарада. [Астрологи ві-	Ісусу Христу поклонились волхви і прові-

щують йому велике майбутнє]. Астрологи віщують велике майбутнє Магомету. Мудреці провістили Будді, що він буде великим царем або найвидатнішим аскетом, пустельником.	стили йому царський престол.
16. Народ приносить дари Крішні. Богині принесли народженому Аполлону амброзію і нектар.	Волхви принесли Ісусу ладан, смирну і золото.
17. Богині славили дитя Аполлона.	Ангели славили Ісуса.
18. Народження Мітри супроводжується появою світла. При народженні Аполлона все осяялось яскравим красивим світлом. При народженні Магомета небо вкрилось незвичайним блиском. При народженні Будди весь світ осяявся світлом, земля і небо злилися.	При народженні Ісуса з'явилася світла хмара з ангелами.
19. Ангели і архангели були присутні при народженні Будди.	Те саме пишуть про народження Ісуса.
20. Дерева схилилися при народженні Будди. Вівці, що зустрічались у дорозі Магомету, коли він їхав на ослі з своєю годівницею, кланялись Магомету. Осел [на якому він їхав] людським голосом провістив Магомету велике майбутнє...	Тварини, що були в хліві при народженні Ісуса Христа, схилилися над яслами. Пальми схилялися перед ним під час втечі його батьків у Єгипет.
21. Мати Будди народжувала його стоячи. Мати Магомета народжувала без усякого болю. Мати Лао-Цзи носила його в утробі 81 рік.	Марія народила Ісуса Христа безкровно і без болю.
22. Будда зразу ж починає ходити і говорити. Магомет при народженні сказав: «Великий бог! Нема бога, крім бога, і я — його пророк!». Заратуштра при народженні сміявся. Коли наро-	При народженні Ісуса Христа ангели сповістили пастухам, що народився спаситель світу.

дився Осіріс, з неба пролунав могутній голос, що сповістив про народження владики світу.	
23. Мати Будди і мати Заратуштри бачать чудесні сни, де їм привиджуються святі духи.	Йосиф бачить сни, де з ним розмовляє ангел.
24. Пустельник Асіта сходить з Гімалаїв для того, щоб поклонитися Будді.	Сімеон поклоняється Ісусу.
25. Цар Канса — ворог Крішни — шукає його смерті. Цар Дурацарун — ворог Заратуштри. Мойсея переслідує в дитинстві фараон, Кіра переслідує в дитинстві цар Астіаг, Августа переслідує в дитинстві римський сенат.	Цар Ірод переслідує Ісуса.
26. Цар Бімбісара посилає дивитися, куди піде Будда.	Цар Ірод посилає волхвів розвідати про Христа.
27. Канса дає наказ про винищення немовлят з метою умертвіння Крішни.	Ірод дає наказ про винищення немовлят з метою умертвіння Ісуса.
Новонародженого Крішну батьки врятовують від переслідувань царя Канса, відвозячи в Гокуль.	Рятуючи Ісуса, якого переслідує цар Ірод, батьки відвозять його в Єгипет.
28. Згідно з сказаннями, завдяки народженню Будди хворі видужували, сліпі стали бачити, глухі стали чути, криві стали ходити, божевільні стали розумними... Народження Магомета, за вченням мусульманської церкви, супроводжувалося землетрусом, розливом ріки Тігру, руйнуванням ідолів і т. д.	Такі ж нісенітні чудеса приписуються Ісусу Христу.
29. Ні Будда, ні Крішна самі не записали приписуваних їм проповідей, промов, законів.	Ісус, хоч про нього оповідають, що він був начитаним у писанні, сам не залишив жодної написаної фрази.

30. Дванадцяти років Будда був забутий батьками і знайдений серед мудреців, з якими він вів учений спір про духовні діла.	Те саме пишуть про Ісуса Христа.
31. Будда пішов у пустиню для посту і молитви, маючи 28 років. [Заратуштра в 30 років дістав «одкровення» і почав свою діяльність].	Ісус приблизно в тому ж віці, 30 років, робить те саме.
У пустелі диявол Мара спокушає Будду під деревом; диявол спокушає Заратуштру.	Диявол спокушає Ісуса, обіцяючи йому панування над світом, царство і славу.
32. Заратуштра перемагає злого духа Арімана. Будда перемагає демона Мару, і йому служать ангели.	Те саме робить і Ісус Христос.
33. У питанні про час перебування в пустелі Будди є розходження.	Марк говорить, що Ісус після хрещення негайно пішов у пустелю з ангелами. Іоанн говорить, що Ісус направився в Кану Галілейську (просто на весільний бенкет).
34. Будда поринає в священний потік і слухає вчення свого предтечі Рудраки.	Ісус слухає проповідь Іоанна на ріці Іордан.
35. При поринанні Будди в води ріки Найранджан відбуваються знамення.	Те саме при хрещенні Ісуса в Іордані.
36. Учні Рудраки стають учнями Будди.	Учні Іоанна стають учнями Ісуса.
37. Будда посвячує одного учня під смоковницею.	Христос навертає апостола Нафанаїла під смоковницею.
38. Із числа учнів Будди один — зрадник [Деватта].	Іуда зраджує Ісуса.
39. Учні Будди міняють імена.	Те саме роблять деякі апостоли.
40. Дівчата з народу славословлять матір Будди.	Єлизавета славословить Марію.

41. Багатий бажає бути учнем Будди, але не може розлучитися з багатством.	Те саме говориться в євангельській притчі про багатого.
42. Один багач приходить до Будди вночі.	Никодим приходить до Ісуса вночі.
43. Будда веде на горі проповідь семи блаженств.	Ісус веде на горі проповідь дев'яти блаженств.
44. В історії Будди оповідається про дівчину із зневаженого племені чандалів.	Оповідання про самаритянку.
45. Будда ходить по воді, переходить бурхливі потоки.	Ісус теж.
46. Учень внаслідок невір'я тоне на воді, і Будда його врятовує.	Ісус врятовує апостола Петра, що сумнівався.
47. Крішна зціляє проказу.	Ісус теж.
48. Будда уникає чудес, але примушений їх робити	Ісус теж.
49. Будда дотримувався правила: «не те оскверняє людину, що входить в уста, а що виходить з уст».	Так само робить Ісус, ламаючи суботу.
50. Будда відмовився од престолу.	Ісус не захотів бути царем іудейським.
51. Будда проповідує проти жерців; Заратуштра — проти магів.	Ісус — проти священиків, книжників і фарисеїв.
52. Будда і Заратуштра учать притчами, а підтверджують своє вчення чудесами.	Те саме робить Ісус Христос.
53. Будда проповідує презирство до багатства, любов до ворогів, утримування від шлюбу.	Те саме робить Ісус.
54. Будда віддає перевагу товариству грішників, бідняків, жебраків.	Те саме Ісус.
55. Будді дорікають за порушення посту, за дружбу з митарями.	За те саме дорікають Ісусу.
56. Будда преображається на горі Пандава.	Ісус також преображається на горі Фавор.

57. Якась Перівокра мастить голову Крішни олією і пахощами.	Якась блудниця те саме робить з Ісусом.
Незадовго до смерті Будди жінка з слізьми падає до його ніг.	Те саме робить Марія Магдаліна.
58. Крішна урочисто входить в Матхуру.	Так само урочисто Ісус вступає в Єрусалим.
59. Будда вчив, що він існував до свого народження.	Ісус теж.
60. Будда вчив, що він перевтілиться і прийде вдруге.	Ісус учив про друге пришестя.
61. Будда встав із гробниці.	Ісус теж.
62. Будда сходить в пекло і потім підноситься на небо.	Ісус проробляє те саме.
63. Будда створює царство небесне.	Ісус обіцяє те саме.
64. Будда провістив кінець світу від огню. Таке ж провіщення робить і Магомет після Христа.	Те саме Христос.
65. Крішна повернеться колись, щоб судити світ. У той день Сонце і Місяць потемніють, Земля задвигтить, і зірки впадуть з «тверді небесної».	Те саме станеться, за вченням попів, при другому пришесті Христа.
66. В день смерті Крішни мертві виходять із своїх гробниць, чорне коло оперізує Місяць і Сонце темніє. В момент смерті Будди відбуваються землетрус, воскресіння мертвих, храмові ризи і завіси роздираються самі собою.	«Було ж близько шостої години дня; і сталася тьма по всій землі до години дев'ятої. І померкло сонце, і завіса в храмі роздерлась посередині. Скрикнувши голосно, Ісус сказав: отче! в руки твої віддаю дух мій. І це сказавши, сконав» (Лука, XXIII, 44—46).
67. Через три століття після смерті Будди цар Ашока ввів в Індії буддизм.	Через три століття після зародження християнства імператор

68. Народи, що не бачили Будди, а тільки чули про нього і про його вчення, вірять в Будду більше, ніж індуси.

69. ...Будда за 500 років до Христа навчив своїх учнів особливої господньої молитви.

Євреї за сотні років до Христа мали молитву, подібну до «Отче наш».

Буддійська молитва:

«Видимі і невидимі істоти, і ті, хто поблизу мене, і ті, хто далеко, хай будуть щасливі. Хай буде радісне суще. Не шкодьте один одному, ніде нікого не зневажайте, і один одному не побажайте зла. Як мати жертвує життям, охороняючи своє дитя, так і ти безмежно возлюби все суще. Чи то в лісній гущавині, чи то під тінню дерев, чи то в пустелі, о, браття, пам'ятайте про Віщого, і не буде вам ніколи страху».

Єврейська молитва:

«Отче наш на небесах! Будь милостивий до нас, господе боже наш; хай святиться ім'я твоє, і хай славиться спогад про тебе високо на небі і внизу на землі. Хай буде царство твоє над нами нині і завжди. Святі мужі давніх часів говорили: прости і помилуй усіх людей, хоч би що зробили вони проти нас. І не вводь нас у спокусу, а врятуй нас від зла, бо твоє є царство і

Константин визнав його [і воно стало державною релігією].

Те саме християни: вони вірять у чудеса Ісуса більше, ніж євреї, із середовища яких вийшов євангельський Христос.

Ісусове (християнське) «Отче наш» дуже схоже на обидві ці молитви.

влада в славі завжди і во віки-віків».

70. Староіндійських богів «дева» іранці перетворили в демонів, а іранських богів «аура» індуси перетворили в демонів.

Християнство перетворило язичеського бога Баал-Зевува в князя тьми — Вельзевула.

71. Буддійська релігія вчить, що тільки буддисти ввійдуть у царство небесне; магометани вчать, що тільки магометани ввійдуть у царство небесне, і так учить кожна релігія.

Християнське «Одкровення Іоанна» вчить, що в царство небесне, крім 144 тисяч християн (чоловіків-євреїв), ніхто не ввійде.

72. У Кадісі шанували гробницю боголюдини Геракла, на острові Кріті шанували гробницю бога Зевса, у Вавілонії — гробницю бога Бела, в Дельфах — гробницю бога Аполлона, в Саїсі — гробницю богині Нейт; в Єгипті було кілька гробниць бога Осіріса і т. д.

Християни шанують гробницю боголюдини Ісуса Христа, нібито похованого в Єрусалимі.

73. Через розкопки ученим удалося встановити шанування хреста в стародавні часи... хрест знайдено в Індії, Китаї, Японії, Греції, Римі, Галії, Ассірії, Фінікії, Персії, Тібеті, Єгипті. Хрест знайдено також у магометан Туніса, негрів Африки, індійців Пуебло і в Бразілії.

У християн існує кілька форм хреста, праотцем якого є старозязичеський хрест, який спочатку був не чим іншим, як інструментом для добування вогню.

74. Біблія згадує про язичеські стовпи і хрести (Ісход, XXIII, 24; XXIV, 13 та ін.). Стовп (хрест) відіграє велику роль у культі дохристиянських богів Осіріса, Аттіса, Марсія.

Ірод зображав на своїх монетах хрест. Грецькі жриці носили на шиї хрест. Язичеські богині зображуються з хрестами, жерці і царі носили зображення хреста.

Християни шанують хрест (стовп), на якому нібито була розп'ята боголюдина Ісус Христос.

75. В Єгипті урочисто святкували «здвиження стовпа» бога Осіріса.	Християни святкують 14 вересня «здвиження хреста господнього».
76. Пасху задовго до християнства святкували в Греції, в Ассірії, у Вавілоні, в Єгипті, в Фінікії, в Палестині.	Християни теж святкують пасху.
Про язичеську пасху, що святкувалася весною, згадує навіть Біблія (Ієзек., VIII, 14 та ін.).	Язичеську пасху святкують християни.
77. Різдво богів справляли всі найбільш відомі дохристиянські релігії.	Різдво Христа у християн має в собі всі риси більш давнього свята.
25 грудня святкували різдво Адоніса, Мітри, Таммуза, Аттіса та інших богів і героїв.	Різдво Ісуса теж 25 грудня.
78. На пасху язичеські боги вмирають і воскресають: Мітра, Адоніс, Діоніс.	Те саме у християн.
79. Масниця і свята — «язичеського» походження.	Християни перейняли майже цілком ці «язичеські» свята.
80. Про пасхальні «садочки Адоніса» згадує навіть Біблія (Ісайя, XVII, 10 і дальші).	Християни перейняли у язичників пасхальне вирощування в тарілках насіння.
81. Орла шанували як священну птицю бога Сандана. Божа птиця сокіл «спочила» над головою владики Хефрена. В голуба перетворювалися боги і богині: Амон, Зевс, Іштар (Астарта), Ісіда та ін.	В голуба перетворився дух святий і «спочив» над Ісусом під час йорданського хрещення.
82. [В багатьох релігіях] є своя богородиця або навіть кілька. Імена найголовніших богородиць: Майя, Міріам, Мірра, Іштар, Мінерва, Нана, Нут, Юнона, Діана, Деметра, Девакі, Венера, Ісіда, Персефона, Рея та ін.	У християн — діва Марія.

83. Мати Будди непорочно завагітніла від п'ятикольорового променя... Мати Заратуштри — від стебла рослини. Мати ацтецького бога Уіцілопочтлі поклала кульку з пір'я за пазуху і завагітніла. Мати фрігійського бога Аттіса, Нана, завагітніла від мигдалевої кісточки, що попала їй за пазуху. В карело-фінській Калевалі Мар'ятта завагітніла від брусниці, що попала їй з фартуха в черево. Всі вони завагітніли «непорочно» і «непорочно» народили. Деякі народжували по кілька разів і все ж вважалися «непорочними дівами».

Християнська Марія теж «непорочна діва» і теж народила «від святого духа». Євангеліє згадує про дітей Марії, крім Ісуса, і про чоловіка Йосифа, крім «святого духа».

84. В старовину багато народів і навіть окремі міста вважали обов'язком мати свою святу тройцю:

1) Одін — Хенер — Лодур (Скандінавський Епос);

2) Ану — Бел — Еа (Північна Вавілонія);

3) Сін — Шамаш — Іштар (Середня Вавілонія);

4) Еа — Дамкіна — Таммуз (Південна Вавілонія);

5) Брахма — Шіва — Вішну (Індія);

6) Амон-Ра — Мут — Хонсу (місто Фіви);

7) Птах — Сохмет — Нефертем (місто Мемфіс);

8) Осіріс — Ісіда — Гор (місто Абідос);

9) Собек — Хатор — Хонсу (місто Омбос).

Християнська тройця: Саваоф — бог-отець, Ісус — син божий, дух святий.

Порівнявши всі ці дані про різні релігії, чи можна заперечувати, що християнство чимало запозичило з більш стародавніх релігій?

Додаток 2

ПРО ПОХОДЖЕННЯ БОГІВ

Старогрецький поет VIII ст. [до н. е.] Гесіод є автором двох великих поем, з яких одна має землеробський характер, трактує про сільське господарство і називається «Труди і дні». Друга поема називається «Теогонія», або «Походження богів». У цій другій поемі Гесіод в літературній формі опрацював численні міфи греків про походження їх богів і привів ці міфи в зв'язну і струнку систему. Для порівняння з християнськими та іншими міфами про народження богів особливий інтерес у цьому уривку становлять сказання, що багатьох богів богиня Гея породила *непорочно* («ложе ні з ким не діливши»). Історія народження головного грецького бога — Зевса, небезпеки, що загрожували йому в дитинстві, відхід його матері для народження Зевса в Крітську область — все це — прообраз аналогічних оповідань про народження і дитинство Христа. Нижче наводимо частину цієї поеми в перекладі В. Вересаєва з його збірника «Эллинские поэты» (вид. «Недра», 1929, стор. 106—107, 108, 113—114).

Найперш у всесвіті Хаос зародився, а слідом
Широкогрудая Гея, безпечний притулок загальний,
Тартар похмурий, в земних залягаючий надрах глибоких,
І, проміж вічних усіх там богів найпрекрасніший,— Ерос.
Ніжнотомливий,— у всіх він богів і людей земпородних
Душу в грудях покоряє, розсудок у всіх відбирає.
Чорная Ніч і похмурий Ереб народились з Хаосу.
Ніч же Ефір народила і сяючий День, чи Гемеру:
Їх зачала вона в чреві, з'єднавшись з Еребом в любові.

Гея найперше родила рівне їй широм
Зоряне Небо, Урана, щоб точно покрив її всюди,
І щоб надійним житлом для богів він служив всеблаженних;
Гори потім народила,— затишний куток для безсмертних
Німф, що живуть у хащах нагірних лісів многотінних;
Також іще породила, *ложа ні з ким не діливши* *,
Море шумливе, безпліднеє, Понт. А потім, поділивши
Ложе з Ураном, на світ Океан породила глибокий,
Коя і Крія, і ще — Гіперіона і Іапета,
Фею і Рею, Феміду велику і Мнемосіну,
Златовінчаную Фебу і гарну на вроду Тефію.
Після їх всіх народився, споміж дітей найстрашніший,
Крон хитромудрий. Батько свого всемогутнього він ненавидів.

* Підкреслено нами.— *Ред.* (Примітка до видання 1941 р.).

І кіклопів з душею гордовитою Гея породила,—
Трьох їх числом, а на йменця — Бронта, Стеропа і Арга.
Блискавку Зевсу-Кроніду зробили і грім вони дали.
Майже в усьому на інших богів були схожі вони,

Тільки ж єдиним-одно було око у них серед чола.
Ось через що й називались вони «круглоокі», «кіклопи»,
Що на чолі по єдиному круглому оку було в них.
А для роботи і сила, і вправність, і міць у них була...

Діти, що їх Гея-Земля і Небо-Уран породили,
Були страшними і батькові стали свому ненависні
З першого погляду. Й тільки на світ із них хто появлявся,
Кожного в надрах Землі тут негайно заховував батько,
Не випускаючи в світ, лиходійством своїм утішався.
З утробою повною тяжко стогнала Земля-велетень.
Зле і лукаво-спокусне спало на думку їй діло.
Зараз породу створивши заліза сивого, великий
Серп тут скувала й його показала улюбленим дітям
І, закликаючи смілими бути, сказала журливо:

«Діти мої і отця нечестивого! Якщо хочете
Бути слухняними, батькові зможемо ми відплатити
Вашому: адже він перший замислив жахливії речі».

Далі оповідається, що Крон уночі серпом відтяв у бога-отця дітородний член, і з капель крові виросли нові боги. А Земля

...Сильних ерінній вона народила й великих гігантів
З довгими списами в дужих руках, ще й в доспіхах блискучих,
Також і німф, що меліями ми на землі називаєм.
Ба́тьків же член дітородний, відсічений гострим залізом,
Довго і довго у морі носився, і білая піна
Від члена нетлінного збилась навколо. І дівчина в піні
В тій зародилась. Раніш підпливла до Кіфер до священних,
А після цього до Кіпра пристала, омитого морем,
Вийшла на берег богиня прекрасная: Ступить ногою,—
Трави ростуть під ногою стрункою. Її Афродітою,
«Піннонародженою», ще й «Кіферецю» златовінчаною
Боги і люди зовуть, через те що родилась із піни.
А Кіферецю звуть через те, що до Кіфер пристала,
«Кіпронароджена»,— що в Кіпрі родилась, омитому хвилями.
Зараз до племені вічних блаженних богиня пішла,
Ерос її супроводив, а слідом і Гімер прекрасний.
Дано було їй тут зразу в уділ і під владу
Поміж земними людьми і богами безсмертними от що:
Шепіт дівочий любовний, усмішки, сміх і обмани,
Розкіш солодка любові та радість обіймів п'янка...

Рея, зачавши від Крона, дітей йому світлих родила,—
Діву-Гістію, Деметру й златоозутую Геру,
Славного міцню Аїда, того, що живе під землею,

В серці не знаючи жалю, і шумного Енносігея,
І промислителя-Зевса, отця і безсмертних, і смертних,
Від грому якого аемля вся широка тремтить.
Кожного Крон пожирав, коли тільки йому потрапляло яке
Новонароджене дитя а материної утроби святої:
Надто боявся він, як би із славних потомків Урана
Влада царська над богами другому кому не дісталась.
Знав він від Геї-Землі і зоряного Неба-Урана,
Ніби судилось йому бути позбавленим трону від сина його,
Силою як би не славився він,— умислом грізного Зевса.
Був насторожі, дитину, як тільки на світ появлялась,
Зразу ж ковтав він. А Рею доймало пекучеє горе.
І як, нарешті, зібралась родить вона Зевса-владику,
Батька безсмертних і смертних, вона почала тут благати батьків,
Гею велику, Землю, зоряне Небо-Урана,—
Щоб подали їй пораду розсудливу, як, породивши,
Сина сховати їй любого, щоб він помститися зміг за злочинство
Крону-владиці, що дітей поковтав, народжених нею.
Зглянулись Гея з Ураном над любою серцю дочкою
І повідомили точно, доля чекає яка
Владного Крона-царя і його міцнодухого сина.
У Ліктос послали її, в критську родючую область,
Тільки настав час родить їй молодшого сина,
Зевса-царя. І його привітала Земля-велетень,
Щоб на Криті широкім зростав і кохався владика,
Бистрої, темної ночі спершу відправилась в Дікту
З новонародженим мати і, взявши на руки дитятко,
Скрила в божественних надрах землі, в недоступній печері,
На многолісній Егейській горі. між гущавин тінистих.
Камінь в пелюшки вгорнувши великий, дала його Рея
Сину Урана-владики. Й колишній богів повелитель
Камінь аагорнутий в руки схопив і відправив у шлунок.
Злий нечестивець! Не спало й на думку йому, що лишився
Син його цілим, у повній безпеці, що скоро
Верх він над батьком мав силою взяти,
Скинути з трону й владикою стать над богами самому.

Швидко рости почали і блискучії члени, і сила
Зевса-владики. Минали роки аа роками.
Перехитрив він отця, послухавшись Геї наказу:
Крон хитромудрий, великий вивергнув з себе потомків,
Хитрістю рідного сина і міццю його переможений.
Першим він вивергнув камінь, який він останнім пожер.
Зевс на широкодорожній землі оцей камінь поставив,
В многосвященнім Піфоні, в долині під самим Парнасом,
І щоб стояв він там завжди, як пам'ятник, смертним на диво.

Вивів він знову на волю і сестер своїх та братів-Уранідів,
Що їх загнав був в ув'язнення батько.
Благодіянь же його не аабули ні браття, ні сестри,
Вдячні душею, та й віддали йому грім із палкóю
Блискавкою: доти в собі їх ховала Земля-велетень.
Твердо на них покладаючись, править богами й людьми він.

Додаток 3

НАРОДЖЕННЯ АЛЕКСАНДРА МАКЕДОНСЬКОГО

Обставини народження видатного полководця стародавніх часів Александра Македонського ще в елліністичну епоху були оповиті цілою сіттю різних сказань і легенд, в яких підкреслювалося його надприродне, божественне походження. Частину цього легендарного матеріалу наводить старогрецький історик I—II ст. *Плутарх* у своєму творі «Життя Александра».

Це оповідання ілюструє те положення, що в міфах і переказах боги і герої народжуються «чудесним» способом. Не тільки Адоніс, Христос, Будда, а й царі — в даному разі Александр Македонський — народжуються не від людини, а від бога, і до того ж «чудесним способом». Такий спосіб народження служив звеличенню царів в очах простих смертних.

Ось що пише Плутарх у своєму оповіданні про Александра Македонського.

«Вважається достовірним, що Александр з боку батька був потомком Геракла, а з боку матері був Еакідом (нотомком Ахіллеса). Кажуть, що Філіппу (батькові Александра) ще молодому було відкрито самофракійські таїнства разом з Олімпіадою, яка була також ще майже дитиною і круглою сиротою. Філіпп закохався в неї і одружився з нею за згодою її брата Арімбаса.

В ніч перед шлюбом наречена бачила сон Їй снилося, ніби вона чула удар грому і ніби в її утробу вдарила блискавка, від цього удару спалахнув сильний вогонь, який потім розділився на багато язиків, що розлетілись у різні сторони, і, нарешті, зник.

Філіпп з свого боку незабаром після свого шлюбу теж бачив сон, що він нібито запечатав утробу своєї дружини печаттю з зображенням лева. За словами ворожбитів, сон цей означав, що Філіпп повинен утримуватися від зносин із своєю дружиною. А Александр із Телмеси, один з них, твердив, що сон Філіппа вказував на вагітність цариці. «Не запечатують же порожніх посудин,— говорив він.— Олімпіада носить у своєму лоні сина, який матиме левину хоробрість».

Коли одного разу Олімпіада спала, поруч з нею бачили лежачого дракона-змія. Кажуть, що це було головною причиною охолодження Філіппа до своєї дружини: він став рідше проводити з нею ночі — чи тому, що боявся з її боку якихось підступів або чаклунства, чи може тому, що він вважав, що його дружина поділяє ложе з божеством...

Як би там не було, після свого видіння Філіпп послав Херона з Меголополіса в Дельфи, який приніс йому оракул від Аполлона. Він рекомендував йому принести жертву Амону і особливо шанувати цього бога. При цьому оракул сказав, що Філіпп втратить око, яким він підглядатиме у щілинку в дверях, коли бог, у вигляді змія, лежатиме на ложі з його дружиною.

За словами Ератосфена, Олімпіада одному тільки Александрові відкрила цю таємницю його народження (від Зевса), коли він відправився в похід, і вона повчала його показати себе гідним свого божественного походження. А інші, навпаки, кажуть, що вона заперечувала це оповідання і говорила: «Невже Александр не покине обмовляти мене перед Герою (дружиною Зевса)?»... Александр народився у шостий день місяця гекатомбеона (липень — серпень), у той самий день, коли згорів храм Артеміди в Ефесі. З цього приводу Гегезій з Магнезії зробив зауваження, холодність якого могла б, здається, погасити цю пожежу:

— Що ж дивного,— сказав він,— що храм згорів,— адже богиня [Артеміда] була занята родами матері Александра!

Усі волхви, що були тоді в Ефесі, вважаючи загибель храму призвісткою іншого, ще більшого лиха, в нестямі бігали по місту, били себе в обличчя і кричали, що цей день породив велике нещастя для Азії.

У той самий час Філіпп, що покорив Потідею, разом одержав три добрі звістки: по-перше, що полководець його Парменіон розбив іллірійців у великому бою; по-друге, що ним виграний приз на кінських змаганнях в Олімпії; і, по-третє, що у нього народився син Александр. Радість, яку, слід думати, відчув він при цих звістках, ще дужче збільшили віщуни. «Дитя,— запевняли вони,— народження якого збіглося з трьома перемогами, мабуть, у майбутньому буде непереможним».

Додаток 4

ПРОРОЦТВО ВЕРГІЛІЯ ПРО НАРОДЖЕННЯ «СПАСИТЕЛЯ СВІТУ»

В «Буколіках» (пастуші вірші римського поета Вергілія, що жив у кінці існування Римської республіки і при імператорі Августі, в 70—19 рр. до н. е.) є один «пророчий» вірш про грядущого спасителя світу. В цьому вірші автор «віщує», що незабаром народиться чудесний спаситель, який відновить на землі нібито втрачене колись людьми загальне царство миру і блаженства — «золотий вік».

Як гадають деякі історики римської літератури, Вергілій написав цього вірша на догоду імператору Августу, а в особі сподіваного чудесного спасителя виведений один із спадкоємців Августа (син його дочки Юлії і племінника Марцелла), народження якого тоді чекали як сам Август, так і придворні кола. Сподіваний спадкоємець Августа не народився. Деякі церковні письменники пізніше видавали цей вірш Вергілія за «язичеське» пророцтво про народження Христа. Ось переклад цього вірша *(Вергилий,* Сельские поэмы, вид. «Академия», 1933, стор. 37—39).

Музи Сіцілії, славити нумо предмети поважніші!
Адже не всім до смаку кущі з тамариском затишним.
Якщо ми славим ліси, нехай консула стануть достойні.
Вік вже останній прийшов, як Кумські пророцтва віщують,
Звову великий віків родиться нині порядок.
Діва приходить ізнов, приходить Сатурнове царство.
Знову з високих небес посилається плем'я нове.
Чиста Люціно! Ти хлопчика лиш бережи, що його народила, залізний
Рід із яким закінчиться, а в цілому світі настане
Рід золотий. І при владі уже Аполлон твій.
Вік благодатний той в консульство прийде твоє,
О Полліон! Виступати великії місяці стануть.
Слід наших вад тільки в тебе побуде під владою,—
Немічні, землю од вічного страху звільнять вони.
Боже одержить життя він, побачить героїв з богами
Разом. Його ж ті побачать у колі своїм.
Світ йому скориться, батьківську доблесть відчувши.
Хлопчик, дарунки тобі щонайперші земля необроблена
Висипле зараз, мандруючий з бáккаром всюди
Плющ, помішавши й квітки колокасій з веселим аканфом.
Кози нестимуть додому самі молоком переповнене
Вим'я; і левів не будуть боятись стада.

Квітів тоді запашних виллють тобі колиски,
Також загине змія, і трава із зрадливою трутою
Згине, і буде рости ассірійський усюди амо́м.
Та вже тим часом героїв хвалу ще і батька діяння
Зможеш уже ти читати й пізнати, яка є чеснота.
Колосом ніжним тим часом потроху поля зажовтіють,
І з необроблених лоз позвисають багрянії грона,
Медом росистим сочитись дуби вікові почнуть.
Помилок давніх сліди все ж невеликі лишаться
І на судах спитувати Фетіду звелять, і міста
Муром високим обводить і в землю ралами врізатись.
З'явиться Тіфіс другий і Арго, що героїв славетних
Віз; навіть більше того, і нові будуть війни,
І на троянців Ахілла великого знову пошлють.
Згодом, як мужем змінієш і станеш ти віком дозрілий,
Зійде з морів мореходець, і сосни плавучі не будуть
Більше товарів міняти,— а землі доставлять усе.
Грунт не терпітиме більш від мотиг, від серпа — виноградник,

І хлібороб-здоров'як волів із ярма своїх звільнить.
Різних не буде і шерсть набирати обманно забарвлень,
А на лугах сам баран то в пурпур солодко-багряний,
То в золотистий шафран буде змінювать руно своє;
Сурик по волі своїй повдягає ягнят, що пасуться.
«Мчіться, віки отакі!» — сказали своїм веретенам
Парки, що з волею Долі стійкою вічно у згоді.
Вищої честі зазнай (тоді вже настане пора),
Паросток гідний богів, Юпітера грізного плем'я!
Світ же узри, що своєю вагою опуклою весь коливає,
Землі, простори морів і глибиняеє небо усе.
Взри, як усе, що живе, веселиться прийдешньому віку.
Тільки б останню частину життя зберегти мені довго,
Тільки би стало життя, щоб уславить діяння твої!
В піснях мене подолати не зможе фракієць Орфей,
Чи хоч би Лін,— хоч той із батьком і з матір'ю — цей,
Калліопа — з Орфеєм, а Лін з Аполлоном прекрасним.
Навіть і Пан, якби на суді Аркадськім змагався зо мною,
Навіть і Пан на Аркадськім суді у поразці признався б.
Хлопчик маленький, почни пізнавать по усмішці ти матір,—
Десять же місяців мук завдали їй не мало.
Хлопчик маленький, почни: сміху батьків хто не знав,
Бог не вшанує трапезою тих, ані ложем богиня.

Додаток 5

НЕПОРОЧНЕ НАРОДЖЕННЯ БОГА-ГЕРОЯ В «КАЛЕВАЛІ»

Старовинні карело-фінські сказання зібрані були за останні десятиріччя і записані в книгу під назвою «Калевала». В цих сказаннях збереглися

старовинні вірування народу — обожування сил природи, його колишні уявлення про світ, його походження і будову. Ми наводимо тут дві пісні (вони називаються рунами): руну першу і п'ятдесяту. В першій оповідається про створення світу і народження бога-героя *непорочною дівою Ілматар*, заплідненою морськими хвилями і вітром (християнська Марія народила теж «від духа святого»). В п'ятдесятій співається про народження спасителя, короля Карелії (Кар'яли), *непорочною дівою Мар'яттою*, що завагітніла від брусниці.

В «Калевалі» багато сказань, що змальовують боротьбу стихій, боротьбу сил природи; в цих сказаннях можна знайти відголоси ряду стародавніх вірувань — культу предків, анімізму та ін. Згідно з цими сказаннями, творцем і правителем усього світу є бог Юмала — чоловіче начало. Божеством неба, грому і блискавки є Укко. Повітря породило Ілматар, а Ілматар — воду. З окремих часток яєць, знесених качкою,— утворились Земля, небо, Сонце, Місяць і зірки. Вода породжує миси, затоки, глибини моря.

Ілматар народжує напівбога, героя-співця Вейнемейнена, який засіває землю з допомогою Укко. Його брат Ільмарінен — коваль — прабатько ковалів; він повелитель вітрів, він викував небо.

Ми наводимо тут дві руни (пісні) з «Калевали», з яких кожен побачить, як на далекій Півночі виникли сказання про народження богів і героїв від непорочних дів, як ці сказання нагадують такі самі сказання, створені народами інших країн («Калевала», вид. «Академия», 1933, стор. 4—7, 288—290, 291—292, 293).

РУНА ПЕРША

...Був один і Вейнемейнен,
Віковічний співомовець;
Він од Ілматар родився,
Від родительки, від Каве.
Донька гарная творіння,
Та дочка повітря, діва,
Дівувала непорочно
Всі літа свої дівочі
В надповітряній країні,
На розложистих рівнинах.
Дівувати їй набридло.
Тяжко жити їй так стало.
Вікувати все самотньо,
Жити дівою довіку

В надповітряній країні,
У пустелі неосяжній.
  Ось спустилася дівчина,
І схилилася на хвилі,
На хребет прозорий моря,
На спокійні, тихі води.
Як подув сердитий вітер,
Завихрило враз зі сходу,
Море піною заграло,
Піднялись високо хвилі.
  Вітром діву загойдало,
Било хвилями дівчину,
Загойдало в синім морі,
На тих хвилях білогривих.
Вітер плід надув дівчині,
Повноту дало їй море.
  В тяжкім череві носила
Повноту свою скорботно
Років щось з сімсот дівчина,
Дев'ять поколінь людських,—
А дитя все не родилось,
Все на світ не появлялось...
  Тихо стала діва плакать,
Промовлять слова такії:
«Горе тут мені, нещасній,
Безпритульній, бідоласі!
Де тепер я опинилась:
Назавжди під небозводом,
Для потіхи вітрам буйним,
Для забави хвиль кипучих
На просторі водяному,
На рівнинах вод безмежних.
  Краще б я жила і досі
Як повітряна дівчина,
Ніж тепер в чужих просторах,
Я за матір водам стала,
А в житті тутешнім холод;
Тяжко тут мені лишатись,
Я на хвилях тут нудьгую
І по водах цих блукаю.
  О ти, Укко, боже вишній!
Ти, владика всього неба!
Ти зійди сюди скоріше,
Поспішай, тебе благаю.
Ти врятуй від болів діву
І жону від мук утроби!
Поспішай, іди, йди швидше,
Урятуй мене від мук!»
  Мало часу проминуло,
Ледве мить одна пройшла,—
Аж летить красиво качка,
Колихається в повітрі,
Для гнізда шука містечка,
На свою оселю місця.

І на схід летить, на аахід,
І на південь, і на північ,
Та знайти не може місця,
Ні найменшого містечка,
Де б кубельце собі звила
І оселю спорядила.
  Політала, обдивилась,
І помисливши, сказала:
«Як на вітрі дім поставлю,
А на хвилях собі хатку,
То зруйнує дім мій вітер,
Понесуть домівку хвилі».
  Те почула мати вод,
Мати вод, творіння діва,
Підняла із хвиль коліно,
Підняла плече із моря,
Щоб гніздо змостила качка
І оселю спорядила.
  Качка, птах же гарний той,
Політала, обдивилась,
Те побачила коліно
Серед хвиль на синім морі,
Прийняла його за горбик
І за дерен аа зелений.
  Політала, обдивилась,
На коліно те спустилась
І гніадо собі лаштує,
Золоті там зносить яйця:
Шість яєць — всі золотії,
Яйце ж сьоме — із заліаа.
  Сіла квочкою та качка,
Нагріва горбок коліна;
День сидить, сидить і другий,
Нерухомо сидить третій.
Мати вод, творіння діва,
Біль зненацька відчуває,
Помічає, що аігрілась
Шкіра дуже на коліні:
Наче в полум'ї коліно,
І всі жили розтопились.
  Як зарухала коліном,
Дуже й тілом всім трясе —
В воду яйця всі упали,
В хвилі моря покотились,
На куски розбились в морі
І уламками розпались.
  Не загибли яйця в твані,
І куски в воді морській,
А прекрасно відмінились,
Всі уламки сформувались:
Із яйця, із його споду,
Суша вся, Земля постала;
Із горішньої частини
Став високий небозвід;

Із жовтка, із його верху,
Сонце ясне появилось;
Із білка, із його верху,
Викотився Місяць ясний;
З світлих крапочок в яєчку
В небі зорі замиготіли;
А із темного в яєчку
В небі хмари появились.
Час минає, не стоїть,
Лине далі рік за роком,
З молодим сіянням сонця,
З юним блиском місяцевим.
Мати вод, творіння діва,
Все пливе й пливе по морю,
По дрімотних хвилях моря,
По морських, туманних хвилях;
Простяглись під нею води,
А над нею сяє небо.
На дев'ятий рік, нарешті,
На десятеє вже літо,
З моря голову підводить
І чоло із вод широких,
Почала творить створіння,
Утвори творити стала
На хребті прозорім моря,
На рівнинах вод безмежних.
Тільки руку простягала —
Зараз миси і творились;
Де ногою тільки ступить —
Ями вирие для риби;
Де вже зовсім окуналась —
Глибочінь ставала глибша.
Де землі торкалась боком —
Рівний берег там з'являвся;
Доторкалась де ногою —
Там лососям тоні стали;
Де торкалась головою —
Бухти там малі з'являлись.
Відпливла від суші далі,
та на хвилях зупинилась —
Утворила скелі в морі
І підводнеє каміння,
Де, штовхнувшись, судна тонуть,
Моряки безслідно гинуть.
Утворилися вже кручі,
І постали скелі в морі,
Вітряні стовпи піднеслись,
Появилася вже суша,
Замережило каміння,
І наморщились бескеття —
Тільки вічний співомовець
Вейнемейнен не родився.
Старий, вірний Вейнемейнен
В матері в утробі блудить,

Тридцять літ він там блукає,
Стільки ж там він зим проводить
На дрімотних хвилях моря,
На морських холодних водах...
Стало жить йому там тяжко,
Вже й життя йому набридло.
Браму кріпості торкнув,
Ломить пальцем підмізинним;
Костяний замок ламає
Підмізинним лівим пальцем;
На руках повзе к порогу,
На колінах через сіни.
В море синєє шубовснув,
Сперся він ногами в хвилі.
Так лишився муж на морі,
Богатир на сивих хвилях.
Він п'ять літ носивсь по морю,
Років п'ять і шість гойдався
Та ще сім і вісім років;
Врешті він пливе на берег
Та до суші без дерев
І на косу, що без назви.
На колінах проповзає,
Обпирається руками;
Він підвівсь, щоб Місяць бачить,
І на Сонце подивитись,
До Ведмедиці схилитись,
Подивитися на зорі.
Так родився Вейнемейнен,
Цей могутній співомовець,
А дочка творіння, Каве,
Була мати його рідна.

РУНА П'ЯТДЕСЯТА

Мар'ятта, красуня-донька,
Виросла при домі батька,
В батька знатного жила,
І в любимої матусі.
П'ять зносила ланцюжків,
Постирала шість каблучок,
Що з батьківськими ключами
На грудях її блищали.
Півпорога зовсім стерла
Славно вишитим подолом,
Півкроквини перетерла
Головною хустинкою.
Півдвірка перетерла
М'якотканим рукавом,
І мостини протоптала
Підошвами черевиків.
Мар'ятта, красуня-донька,
Це дівчаточко-малятко,
Довго все була смиренна,

Соромливою лишалась.
Рибою жила смачною
І сосновою корою,
А яєць не їла зроду,
З куркою бо півень грав;
Із вівці не їла м'яса,
З бараном яка гуляла.
  Мати шле її доїти,
Та вона доїть не хоче,
Промовля слова такії:
  «О, ніколи така діва
Не візьме корів за вим'я,
Що з биками погуляли;
Молока ж бо не буває
У телят або в телиці».
  Жеребця запріг їй батько,
Та вона не їде ним;
Брат тоді привів кобилу,
А дівчина мовить слово:
  «Кобилою не поїду,
З жеребцем вона бувала;
Ви лошатко запряжіте,
Одномісячне лошатко».
  Мар'ятта, красуня-донька,
Все жила незайманою,
Тиха, пишнокучерява,
Соромливая красуня.
Вигнала на вигін стадо,
За ягнятами виходить.
  На горі уже ягнята,
Вівці злізли на горбок,
На поляні ходить діва,
Грається між вільх у лісі,
А сріблястая зозуля
Кличе, пташка золотая.
  Мар'ятта, красуня-донька,
Звуки слухає, сідає,
Де багато в лузі ягід,
На пологому горбочку,
Промовля слова такії
І такую річ веде:
  «Клич, зозуле золотая,
Пташка срібная, співай,
Клич, з грудьми циновими,
Моя ясочко-красуне!
Ти скажи: чи довго буду
Я пастушка незаміжня
На широких цих галявах,
На широкім грунті гаю —
Чи одно літо, чи два,
Може п'ять літ або шість,
Чи аж десять цілих, може,
Чи цьому вже скоро край?»

Мар'ятта, красуня-донька,
Довго так жила в пастушках;
Та не солодко так жити,
А тим більш іще дівчині:
По землі плазують змії,
В травах ящірок доволі,
Не плазують ось там змії,
Ящірок не видно в травах —
Ягідка з горбочка кличе,
Слово мовить так брусниця:
«Ти зірви мене, дівчино,
Ти візьми мене, красуне,
У прикрасах, у цинових,
З підперізкою із міді!
Бо мене слимак із'їсть,
Чи гробак поглине чорний.
Мене бачили вже сотні,
Тут ось тисячі сиділи,
Жінок тисяча, дівчат сто
І юрба дітей велика;
Не зайняв мене ніхто,
Не зірвав мене рукою».
Мар'ятта, красуня-донька,
Трохи стежкою пройшла,
Щоб ту ягідку побачить,
Щоб з стебла червону зняти,
Взяти кінчиками пальців,
Взяти ніжними руками.
Бачить ягідку на згірку;
На полянці та брусниця
Й дуже схожа на брусницю,
Та стоїть вона так дивно:
Знизу брать — високо надто,
З дерева — то надто низько.
Хворостинкою дівчина
Збила ягідку на землю.
Скочила з землі брусниця
Їй на черевик чудовий,
З черевика скаконула
На коліно її чисте,
З чистого її коліна
На оборку її сукні.
Скочила потім на пояс,
З пояска на її груди,
А з грудей на підборіддя,
З підборіддя прямо в губи,
А з губів у рот ковзнула,
На язик там покотилась,
З язика та прямо в горло,
А вже далі пройшла в шлунок.
Мар'ятта, красуня-донька,
Завагітніла від того,
Повноту дістала діва,
Черево важке зробилось.

Одягалась без шнурочка
І без пояса ходила,
В лазню потай забиралась,
Там ховалася в пітьмі.
Мати часто смуткувала,
Міркувала так старенька:
«Щось Мар'ятті таке сталось,
Любій перепілці нашій,
Що шнурочка не вдіває,
І без пояса все ходить,
Все тікає потай в лазню
І ховається в темряві?»

Мати і люди переслідують діву Мар'ятту, вважаючи її розпусницею. Коли надходить час пологів, ніхто її до себе не пускає. Вона хоче натопити лазню, щоб там родити, але її звідусюди женуть. Тоді вона йде в ліс, на гору Метсолу:

Поспішаючи, прямує,
В муках черева тяжких,
В темний хлів в сосновім лісі,
В дім оцей гори Метсоли.
Промовля слова такії
І такую річ веде:
«Творче мій, зійди на поміч,
Милосердий, стань на захист
У цій надто тяжкій справі,
У цей час, тяжкий занадто!
Ти врятуй від болів діву
І від мук пологів жінку,
Щоб не згинула від болів,
Не сконала щоб від мук!»
І коли дійшла до місця,
Промовля слова такії:
«Любий конику, надихай,
Ти надиш, моє лошатко,
Зроби пару, як у лазні,
Теплоти тут дай побільше,
Щоб був спокій бідоласі,
Щоб була нещасній поміч!»
Коник добрий той надихав,
Те надихало лошатко
На страждение її чрево;
І коли той коник дихав,
Стало душно, мов у лазні,
І згустилась пара в каплі.
Мар'ятта, малятко-діва,
Соромливая дівчина,
Покупалась там доволі,
Черево в теплі обмила,
Народила там синочка,

І кладе дитя невинне
Поряд з коником на сіно,
Злотогривому у ясла.
  А потім синка обмила,
В пелюшки його сповила,
Положила на коліна,
На своїм прикрила лоні.
  Синка любого сховала
І кохала дорогого,
Своє яблучко злотисте,
Оцей прутик свій сріблястий,
На рученьках годувала,
На рученьках колисала.
  Положила на коліна,
На своїм прикрила лоні,
Почала голівку гладить
І волоссячко чесала —
Враз хлоп'я з колін зникло,
Геть пропав той хлопчик з лона.

Мати шукає дитину. Вона звертається до зірок, до Місяця і Сонця. Від них вона довідується, що дитя колись їх створило. Вона знаходить його в болоті. Хрестити дитину приходить старий Вірокаинас. Але герой-бог Вейнемейнен радить убити дитину, бо вона народжена від брусниці. І півмісячна дитина (чим не історія з Персеєм, Заратуштрою та іншими богами!) докоряє Вейнемейнену за несправедливий вирок і нагадує йому про його власні вчинки.

І півмісячне хлоп'ятко,
Двотижневе, так мовляло:
«О ти, діду нерозважний,
Безрозсудливий і кволий!»...

Вейнемейнен зніяковілий віддаляється, а немовля дістає хрещення від старого Вірокаинаса і стає спасителем, королем Кар'яли.

Хрестить хлопчика той старець,
Він дитя благословляє,
Щоб він був король Кар'яли,
Всюди все охороняв би...

Додаток 6

ТРАГІЧНА СМЕРТЬ АДОНІСА

Сіро-фінікійське божество Адоніс був одним з прообразів християнського «спасителя» Ісуса Христа. В греко-римському світі існував ряд сказань про трагічну смерть цього «господа». Римський поет Овідій в своїх «Метаморфозах» наводить такий варіант цих міфів (*Овидий*, Метаморфозы, вид. «Академия», 1937, кн. X, стор. 213—214, 218).

Венера умовляє Адоніса, щоб він був обережний на полюванні:

«...Зглянься на загибель мою і зухвалим не будь ти, юначе!
Не нападай на звірів, від природи які мають зброю,
Щоби не стала мені твоя дорого слава. Не займуть
Роки, краса і ніщо, чим стривожене серце Венери,
Вепрів щетинистих, левів,— ні зору звірів, ні душі їх.
Блискавки в загнутих іклах у лютих таяться кабанів,
Грізно кидається в бій жовтий лев із великою люттю,
Рід їх мені неприємний...». Коли ж він спитав про причину,
Мовить: «Скажу, подивуйся чудовиськ провині колишній.
Праця незвична, одначе, стомила мене, і, до речі,
Тінню своєю ласкаво нас кличе тополя сусідня;
Ложе нам стелить трава. Прилягти я а тобою бажаю
(І прилягла) на землі!» — на траву і до нього схилилась...
Так умовляла вона. На парі тоді лебединій
Лине в повітрі у путь; та порадам противиться доблесть,
Тут саме з лігва, здобич знайшовши по сліду,
Вепра вигнали пси, і готового вийти із лісу
Звіра ударом скісним уразив син юний Кініра.
Звір же мисливського списа, що кров'ю його зчервонів,
Струшує з ікла кривого. Біжить він наляканий — як би втекти! —
Лютий кабан його гонить. І ікла в пахвину врізає йому,
Простерши на жовтий пісок приреченого смерті!
З упряжжю легко між тим, в небесах несучись, Кіферея
Не долетіла на крилах іще лебединих до Кіпра,
Як віддаля конаючого стогін почула і білих
Птиць повернула назад. З висот вона взріла ефірних:
Мертвий лежить він, простертий у власній крові!
Скочила, і почала вона разом волосся і ткані
Рвать на собі і долонями бити в нестямі у груди,
Долі докори шлючи: «Та ж не все підкоряється в світі
Вашим правам,— промовляє,— залишиться пам'ятник вічний
Сліз, Адоніс, моїх: повторюю смерті подобу
Плач мій журний що не рік над тобою покаже!
Кров же твоя вся обернеться в квітку. Тобі, Персефона,
Теж чи не дано було обернути в пахучую м'яту

Тіло жіноче? Мені ж чи позаздрять, коли я героя,
Сина Кініpового оберну?» І це проказавши, пахучим
Нектаром кров окропила його. І від того ця кров
Спінилась. Так на поверхні води ще під дощ
Видно прозору бульбашку. Ціла година іще не минула,—
А вже із крові кров'яного ж кольору виросла квітка.
З зерен гранат, під корою м'якою захованих, схожа
Квітка буває; цвіте ж вона дуже недовго,
Держиться слабо вона на стеблі, і од легкості швидко спадає,
Миттю обтрушують вітри, що їй дарували ім'я.

Додаток 7

СВЯТКУВАННЯ СМЕРТІ І ВОСКРЕСІННЯ АДОНІСА

В елліністичну епоху в греко-римському світі було дуже поширене шанування сіро-фінікійського «господа» — Адоніса. Багато елементів цього культу було запозичено первісними християнами, і вони стали частиною культу Ісуса Христа. Центральне місце в цьому культі займало багатоденне свято мученицької смерті і воскресіння Адоніса, що дуже вплинуло на вироблення обрядовості християнської пасхи. Деяке уявлення про цей культ і свято Адоніса дає грецький письменник II ст. Лукіан у своєму творі «Про сірійську богиню» (*Лукіан*, Зібрання творів, т. II, вид. «Академия», 1935, стор. 262).

«6. Бачив я в Біблі велике святилище Афродіти біблоської, в якому справляються оргії на честь Адоніса. Я ознайомився і з ними. Кажуть, що оргії ці встановлені на честь Адоніса, пораненого в цій країні вепром; в пам'ять про його страждання місцеві жителі щороку мордують себе, оплакують Адоніса і справляють оргії, а по всій країні поширюється великий сум. Потім, коли припиняються удари і перестають плачі, приносять жертву Адонісу, як померлому, і на другий день розповідають, що він живий і відійшов на небо...

7. Деякі з жителів Бібла говорять, що єгипетський Осіріс похований у них і що оргії і траур відбуваються не на честь Адоніса, а на честь Осіріса».

Додаток 8

ТАЇНСТВА ІСІДИ

У перші століття нашої ери в Римській імперії були дуже поширені «таїнства» єгипетських божеств Ісіди і Осіріса, або Сераписа. Це був культ єгипетської «богоматері» і «страждаючого, вмираючого і воскресаючого» спасителя, який справив безперечний вплив на формування раннього християнства, його віровчення, міфології і обрядовості. Прибічники цього культу були зорганізовані у таємні замкнені громади — братства, доступ куди відкривався лише для тих, хто пройшов попередні випробування, і супроводжувався особливими обрядами «посвячення», наприклад таїнством хрещення та ін. У цьому культі були свої складні щоденні богослужіння і річні свята, що відбувалися в урочистій обстановці.

Обрядова література цього культу, що трималася в таємниці, до нас не дійшла. Тим більшу цінність через це має для нас роман римського письменника II ст. Апулея «Золотий осел», або «Перетворення» [«Метаморфози»], що зберігся до наших днів. У цьому романі, в XI книзі, Апулей докладно описує одне з весняних свят Ісіди, а також обряди посвячення в її «таїнства». Тут же він наводить молитву — гімн Ісіді, який дуже нагадує християнські гімни на честь богородиці.

Схожість ця не випадкова: елліністичний культ Ісіди дуже вплинув на вироблення ранньохристиянського культу богородиці Марії. Не випадково також і те, що молитви жерця Ісіди про імператора, сенат і т. ін. майже цілком збігаються з більшою половиною «прохань» «великої ектенії», що становить одну з головних частин православного богослужіння.

Нижче ми наводимо окремі місця з XI книги роману Апулея «Золотий осел» (Гослитиздат, М., 1956, переклад М. Кузміна під ред. С. Маркіша і А. Сиркіна; див. стор. з 238 до 251).

«9. В той час як забавні ці маски переходили з місця на місце, розважаючи народ, вже вирушила і спеціальна процесія богині-спасительниці. Жінки, виблискуючи білосніжним одягом, звеселяючи погляд різнобарвним вбранням, прикрашені весняними вінками, одні з подолу квіточками всипали шлях, по якому рухалася священна

процесія, у інших за спинами були повішені блискучі дзеркальця, щоб богині, яка посувалася, було видно весь священний поїзд позад неї; деякі, тримаючи гребінці з слонової кістки, рухом рук і згинанням пальців удавали, нібито розчісують і прибирають волосся володарці; були й такі, що дивним бальзамом та іншими пахощами окропляли вулиці. Тут же великий натовп людей обох статей з ліхтарями, факелами, свічками і всякого роду штучними світильниками в руках прославляв джерело сяйва зірок небесних. Сопілки і флейти, які звучали найсолодшими мелодіями, чарівну створювали музику. За музикантами чудовий хор обраних юнаків у виблискуючих білизною розкішних вбраннях повторював строфи прекрасної пісні, слова і мелодію якої склав благоволінням Камен вправний поет; співи ці включали, між іншим, початок більш величного гімну з молитвами й обітницями. Йшли і флейтисти, великому Серапісу присвячені, і на своїх вигнутих сурмах, що підіймалися вгору, до правого вуха, виконували по кілька разів наспіви, прийняті в храмі їх бога. Далі йшла безліч прислужників, які виголошували, що треба очистити шлях для священної процесії.

10. Тут рухається натовп посвячених у таїнства — чоловіки і жінки всякого стану і віку, одягнуті у виблискуюче льняне вбрання білого кольору; у жінок намащене волосся вкрите прозорими покривалами, у чоловіків блискотять чисто виголені голови; земні світила великої релігії, вони потрясають мідними, срібними і навіть золотими систрами, видобуваючи з них пронизливий дзвін. Нарешті — вищі служителі таїнств; у своєму вузькому білому льняному одягу, що підперезаний навколо грудей і падає до самих п'ят, несуть вони знаки достоїнства наймогутніших божеств...

11. Незабаром показалась і процесія богів, які зволили скористатися людськими ногами для пересування. От посередник між небесним і підземним світом, що наводить жах, з величним обличчям, то темним, то золотим, високо підносить свою песячу голову Анубіс, який у лівій руці тримає жезл, правою потрясає зеленою пальмовою гілкою. Одразу ж слідом за ним — корова, яка стала дибки, втілена родючість всеродительки богині; несучи її на плечах, один з священнослужителів легко і красиво виступав під блаженною ношею. Другий ніс закриту скриньку, що містила в собі нерушиму таємницю великого вчення. Третій

на щасливе лоно своє прийняв шановане зображення верховного божества; не було воно схоже ні на домашню тварину, ні на птаха, ні на дикого звіра, ні навіть на саму людину; але, за мудрим задумом, самою незвичайністю своєю викликаючи пошану,— лише суть невимовна найвищої віри, прихована в глибокому мовчанні...

16. ...Серед подібних вигуків, серед святкових побажань і молитов натовпу, мало-помалу посуваючись, наближаємося ми до морського берега... Розставили там у належному порядку священні зображення богів, і верховний жрець, проголошуючи пречистими устами найсвященніші молитви, палаючи факелом, яйцем і сіркою очищає найвищим очищенням корабель, вміло зроблений і з усіх боків чудовими малюнками на єгипетський зразок строкато розписаний, і посвячує богині цей жертовний дар. На виблискуючому парусі щасливого судна виткано було золоті літери, які складалися в побажання вдалих плавань під час нових виходів у море. Щоглою була кругла сосна, блискуча, з чудовим топом, так що дивитись було приємно; корма, вигнута у вигляді гусячої шиї і вкрита листовим золотом, яскраво блищала, і корпус, весь із світлої, полірованої туї, милував зір. Тут весь натовп, як посвячені, так і непосвячені, навперебій підносять кошики з запашними травами та іншими дарами в такому ж роді, над водами здійснюють узливання молочною юшкою; нарешті, коли корабель наповнений був щедрими приношеннями і пожертвами, що віщують щастя, обрізують якірні канати і, полишивши судно побіжному і спокійному вітрові, пускають у море. Коли воно було вже на такій відстані, що майже зникло з наших очей, носильники знову взяли священні предмети, які вони принесли, і, як і раніш утворюючи урочисту процесію, всі швидким кроком повертаються до храму.

17. Коли наблизилися ми вже до самого храму, великий жрець, носильники священних зображень і ті, що раніше вже були посвячені у високо шановані таїнства, увійшовши в святилище богині, розставили там у належному порядку зображення, які здавалися живими. Тут один з них, якого всі називали писарем, стоячи проти дверей, скликав пастофорів — так іменувалася вся найсвятіша колегія — немов би на збори і, піднявшись на підвищення біля тих же дверей, став читати по книзі написані в ній молитви про благоденство імператора, шановного сенату, верш-

ників і всього народу римського, про кораблі і корабельників, про все, що підвладне нашій державі, закінчивши читання за грецьким обрядом грецьким вигуком... У відповідь пролунали крики народу, які висловлювали побажання, щоб слова ці всім принесли удачу. Сповнені радощів громадяни, тримаючи в руках гілки священних дерев і віночки, поцілувавши ступні срібної статуї богині, яка стояла на храмовій драбині, відправилися по домівках...

23. ...Нарешті, жрець оголошує, що година настала, і веде мене, оточеного священним воїнством, в найближчу лазню; там після звичайного обмивання, закликавши ласку богів, він з усією старанністю очищає мене окропленням і знову приводить до храму. Дві третини дня було вже позаду, коли він, поставивши мене біля самих ніг богині і прошепотівши мені на вухо деякі настанови, благосне значення яких не можна виразити словами, перед усіма свідками наказує мені утриматися від обжерливості, десять днів підряд не їсти ніякої тваринної їжі, а також не доторкатися до вина. Виконую свято цей наказ про стримування, а тим часом настає вже і день посвячення, і сонце, схиляючись до заходу, привело на землю вечір. Тут з усіх боків сходяться юрби народу, і, за стародавнім священним звичаєм, кожен приносить мені на знак пошани який-небудь подарунок. Але ось жрець, видаливши всіх непосвячених, вдягає мене в плащ з грубого холсту і, взявши за руку, вводить у потаємні надра храму.

Можливо, ти пристрасно захочеш знати, щирий читачу, що там говорилося, що робилося? Я б сказав, якби дозволено було говорити, ти б дізнався, якби слухати було дозволено...

24. ...Раптом завіса відслонилась, і, прикрашений на зразок Сонця, немов споруджена статуя, опинився я перед очима народу. Після цього я урочисто відсвяткував день свого духовного народження, влаштувавши пишний і веселий бенкет... Нарешті, за вказівкою богині, віддавши їй подяку, далеко не достатню, звичайно, а лише відповідну моїм скромним силам, я почав готуватися до повернення додому, такого запізнілого, з великим трудом розриваючи узи полум'яних прагнень. І от, впавши ниць перед богинею і притискуючись обличчям до стоп її, обливаючись слізьми, голосом, що переривався частими риданнями, ковтаючи слова, я почав:

25.— О найсвятіша, людського роду рятівниця вічна, смертних постійна захисниця, що являєш себе нещасним у біді ніжною матір'ю! Ні день, ні ніч одна, ні навіть хвилина коротка не минає без твоїх благодіянь: на морі і на суші ти людей захищаєш, в життєвих бурях простягаєш десницю рятівну, якою Долі нерозривну пряжу розпускаєш, лють Долі смиряєш, зловісний світил рух приборкуєш. Шанують тебе вишні боги, і боги тіней підземних вклоняються тобі; ти коло світу обертаєш, запалюєш сонце, правиш всесвітом, нехтуєш Тартар. На заклик твій відгукуються зірки, ти чергування часів джерело, радість небожителів, володарка стихій. Волею твоєю вогонь розгоряється, хмари згущаються, сходять посіви, піднімаються сходи. Сили твоєї страхаються птахи, що в небі літають, звірі, що в горах блукають, змії, що в землі ховаються, потвори, що по хвилях пливуть. Але я для віддання похвал тобі — убогий розумом, для жертов подячних — бідний майном; і всієї повноти мови не вистачає, щоб висловити почуття, величчю твоєю в мені народжені, й тисячі уст не вистачило б, тисячі язиків та безустанного красномовства потоку невичерпного! Що ж, постараюсь виконати те єдине, що доступне людині благочестивій, але неімущій: обличчя твоє небесне і божественність найсвятішу в глибині мого серця на віки вічні запам'ятаю і збережу.

Помолившись таким чином верховній богині, я кидаюсь на шию жерцю Мітрі, який став для мене другим батьком, і, обсипаючи його поцілунками, прошу пробачення, що не можу віддячити йому як слід за його благодіяння».

Додаток 9

ПРО КОНЧИНУ ПЕРЕГРІНА

В епоху зародження християнства, як і до цього, в греко-римському світі багато шарлатанів блукали з міста в місто, з країни в країну і видавали себе за мудреців, віщунів і чудотворців. Письменник II ст. Лукіан у своєму творі «Про кончину Перегріна» розповів про одного з таких шарлатанів — якогось Перегріна, що називав себе також Протеєм і якийсь час користувався

великим авторитетом у тодішніх християн. У цьому творі ми читаємо про Перегріна таке (*Лукіан*, Зібрання творів, т. II, вид. «Академия», 1935, див. стор. з 482 до 496).

«9. Це дивне створіння природи... не встигло ще змужніти, як було спіймане у Вірменії на перелюбстві. За це Протей дістав чималу кількість ударів, але кінець кінцем уник небезпеки, стрибнувши з даху і діставши редьку під хвіст. Потім він розбестив якогось квітучого юнака, але відкупився від батьків хлопчика, які були люди бідні, і тому не був приставлений до правителя Азії.

10. ...А ось що він зробив із своїм батьком — про це варто послухати; хоч, між іншим, всі ви чули і знаєте, що він задушив старого, не маючи сил стерпіти, що той, старіючи, досяг уже більше шістдесяти років. Коли ж про це всі стали голосно говорити, Протей осудив себе на добровільне вигнання і блукав по різних містах.

11. Саме тоді він познайомився з дивним ученням християн, зустрічаючись у Палестині з їх жерцями і книжниками. І що ж вийшло? Незабаром вони стали дітьми в порівнянні з ним, бо він став і пророком, і главою громади і керівником зборів — одне слово, один був усім. Що ж до книг, то він тлумачив, пояснював їх, а багато книг і сам написав...

12. Тоді Протей був спійманий за свою належність до них і посаджений у тюрму; але навіть і ця обставина надала йому чимало ваги в подальшому житті для шарлатанства і гонитви за славою, якої він прагнув. Як тільки Протея посадили в тюрму, християни, вважаючи те, що сталося, нещастям, пустили все в хід, щоб його звідти вирвати. Коли ж це виявилося неможливим, то вони намагалися з величезною уважністю всіляко доглядати Протея...

14. Його звільнив тодішній правитель Сірії, людина, схильна до занять філософією. Розуміючи глупість Перегріна і що він ладен умерти, аби тільки залишити після себе славу, він відпустив Перегріна з миром, не вважаючи його навіть гідним будь-якої кари. Тоді Перегрін прийшов на батьківщину, але знайшов, що обурення за вбивство батька ще не охололо і що багато хто готовий був виступити проти нього з обвинуваченням. Більша частина його майна була розкрадена за його відсутності; залишалася тільки земля, вартістю близько п'ятнадцяти талантів...

15. ...Протей прийшов де народних зборів паріан — в цей час він носив уже довге волосся, був закутаний у

плащ, через плече висіла торба, в руках була сучкувата палиця — одне слово, вигляд був найтрагічніший; і ось, з'явившись у такому вигляді до народу, він сказав, що дарує громаді паріан все своє майно, яке залишив блаженної пам'яті його батько... Таким чином, ворогам рот був затулений, і якби хтось насмілився нагадати про вбивство, то він негайно був би побитий камінням.

16. Отже, Протей вдруге пішов тинятись. Хороше джерело для покриття подорожніх витрат він мав в особі християн, під охороною яких він ні в чому не відчував нестатків. Так він існував протягом деякого часу. Після вчинення якоїсь провини щодо християн,— здається, помітили, що він їв щось таке, що у них заборонено,— вони перестали його допускати в своє товариство. Будучи в скрутному становищі, Перегрін вирішив затягти іншої пісні і зажадати від міста повернення майна. А тому він подав прохання і просив повернути майно розпорядженням імператора. Але місто відрядило посольство для протидії, і Протей нічого не добився: йому було наказано дотримувати того, про що він одного разу вирішив по своїй добрій волі.

17. При таких обставинах Перегрін помандрував втретє в Єгипет до Агафобула. Там він почав займатися дивовижними вправами в доброчесності: обголив половину голови, мастив обличчя грязюкою, в присутності численної юрби народу викликав у себе статеве збудження, проповідуючи, що це так звані байдужі речі, а також палицею бив по заду інших і свій підставляв для биття; крім того, проробляв безліч інших, ще більш безглуздих речей...

19. Після цього, прибувши в Елладу, Протей то ганив елейців, то переконував еллінів підняти зброю проти римлян, то лихословив про видатну освітою і значенням людину за те, що вона, крім інших вчинених Греції благодіянь, провела воду в Олімпії і усунула нестерпну нестачу води серед тих, що збираються на свята.

20. ...Будучи у всіх зневаженим і не користуючись колишньою славою (всі його вибрики вже застаріли), Протей нічого не міг вигадати такого, чим би вразити уяву навколишніх людей і змусити їх звернути на себе увагу, про що він турбувався з пристрастю. Нарешті, Протей вигадав цю витівку з вогнищем і негайно після попередніх ігор розпустив серед еллінів чутку, що він спалить себе під час теперішніх свят...

32. Коли ж ми прийшли в Олімпію, крита колонада була повна людей, що ганьбили Протея або ж вихваляли його намір. У багатьох дійшла справа до рукопашного бою. Нарешті, прийшов і сам Протей в супроводі незліченної юрби. Спинившись за оповісниками, він виголосив довгу про себе промову, як він провів своє життя, в які потрапляв небезпеки і що він перетерпів ради філософії...

33. ...«Я хочу,— продовжував він,— принести користь людям, показавши їм приклад того, як треба зневажати смерть; тому всі люди щодо мене повинні бути Філоктетами». При цьому більш простакуваті з натовпу почали плакати і кричати: «Побережи себе для еллінів», а більш рішучі кричали: «Виконуй постанову». Остання обставина дуже збентежила старика, бо він сподівався, що всі за нього вхопляться і не допустять до вогнища, а силою змусять жити. Всупереч сподіванню доводилося виконати рішення, і це змусило його ще більше зблідпути, хоча він і без того вже був смертельно блідий, і дрижати...

36. ...Перегрін же,— тепер поставися з повною увагою до моїх слів,— скинув торбу і лахміття, поклав свою гераклову палицю і лишився в дуже брудній білизні. Потім він попросив ладану, щоб кинути в огонь. Коли хтось подав прошене, Протей кинув ладан в огонь і сказав, повернувшись на південь (звертання на південь також було частиною його трагедій): «Духи матері і батька, прийміть мене милостиво». З цими словами він стрибнув у вогонь. Бачити його, звичайно, не можна було, бо велике полум'я, що піднялося, обхопило його...

38. Коли я повертався, різноманітні думки роїлись у мене в голові. Я думав, у чому полягає суть славолюбства і наскільки воно є фатальним навіть для людей, що здаються найвидатнішими, отже, нема чого і говорити про цю людину, яка і раніш жила в усіх відношеннях по-дурному і всупереч розуму, цілком заслуговуючи спалення.

39. Потім мені почали зустрічатись багато хто з тих, що йшли подивитися своїми очима на видовище. Вони вважали, що застануть Перегріна ще живим...

Коли мені зустрічалась людина тямуща, я оповідав їй про подію, як і тобі тепер; а оповідаючи людям недоумкуватим, які слухали, розвісивши вуха, я вигадував дещо від себе; я сказав, що, коли зайнялося вогнище і туди кинувся Протей, спочатку виник сильний землетрус, супро-

воджуваний підземним гуркотом, потім із середини полум'я вилетів шуліка і, піднісшись у піднебесся, голосно по-людському промовив слова:

«Покидаю юдоль, підношусь на Олімп!»

Слухачі мої дивувались і в страху молились Перегріну і запитували мене, на схід чи на захід полетів шуліка. Я відповідав їм, що мені на ум спадало.

40. Повернувшись до зборів, я підійшов до одного сивого чоловіка, що цілком внушав до себе довір'я своєю поважною бородою і поставою. Він розповідав усе, що з Протеєм трапилось, і додав, що він після спалення бачив його у білому одязі і тільки що залишив його в «Семигласному портику», де він походжає радісно в вінку з священної маслини на голові. Потім до всього сказаного він додав ще і шуліку, присягаючись, що він сам бачив, як той вилетів з вогнища, хоч я сам тільки небагато часу тому пустив літати цього птаха на посміх з людей дурних і простодушних.

41. ...Я вже знаю, що дуже скоро буде поставлено безліч зображень Перегріна як самими елейцями, так і іншими еллінами, яким він, кажуть, писав...

42. Такий був кінець нещасного Протея, людини, яка, коротко кажучи, ніколи не звертала уваги на істину, а все говорила і робила, керуючись славою і похвалами юрби, і навіть заради цього кинулась у вогонь, хоч і не могла втішатися похвалами, ставши до них нечутливою».

Додаток 10

АЛЕКСАНДР, АБО ЛЖЕПРОРОК

Приклад того, як у Римській імперії в перші віки християнства різні шарлатани обдурювали публіку, видавали себе за пророків і чудотворців і навіть засновували нові культи, становить діяльність якогось Александра з Абонотіха. Шарлатанську діяльність цього пройдисвіта описав його сучасник Лукіан у своєму творі «Александр, або лжепророк». Прочитавши це оповідання, читач вправі запитати: чи не з такого роду казок складаються церковні сказання про Христа або

біблійні — про Мойсея? Ось що Лукіан оповідає про нього (*Лукіан*, Зібрання творів, т. II, див. стор. з 517 до 542).

«5. Хлопчиком Александр був дуже вродливий... Він без усякого сорому віддавався розпусті і за гроші належав усім бажаючим. Серед інших коханців був у нього якийсь обманщик, досвідчений у магії і заклинаннях, що обіцяв закоханим причарувати любиму людину, що допомагав тим, хто має ворогів, усунути їх, що учив знаходити скарби і одержувати спадщину. Бачачи, що хлопчик має здібності і з охотою готовий допомагати йому і не менш закоханий у його мерзенний промисел, ніж він — в його красу, обманщик дав Александрові освіту і весь час користувався ним як помічником і прислужником, видаючи себе звичайно за лікаря...

6. Коли у Александра почала вже рости борода, його тіанієць помер, і Александр залишився в бідності, бо квітучий вік, завдяки якому він міг кормитися, минув. А мрії в нього були далеко не скромні. Він увійшов у спілку з якимсь істориком з Візантії, з числа тих, що завжди відвідують громадські змагання, людиною з ще мерзеннішою душею, на ім'я, здається, Коккон.

Вони почали мандрувати разом, обманюючи і займаючись віщуваннями, при чому стригли товстошкірих людей (так здавна мовою магів називається юрба). Саме при таких обставинах вони зустріли Макетіду, багату жінку, вже немолоду, яка проте бажала ще бути любимою. Вони стали жити на її рахунок і їздили за нею з Віфінії в Македонію. Вона була родом із Пелли...

7. В Пеллі вони побачили величезних змій, зовсім ручних і таких смирних, що їх могли годувати жінки; вони спали з дітьми, дозволяли топтати себе і не сердились, коли їх починали м'яти руками; вони живилися молоком, беручи груди, просто як немовлята... Там обманщики купують за кілька оболів одну з найкрасивіших змій...

12. Повернувшись через довгий час на свою батьківщину.., Александр набув популярності, прославився і став предметом здивування. Іноді він удавав з себе одержимого, і з його рота виступала піна, чого він легко досягав, пожувавши корінь красильної рослини струтію. А для присутніх ця піна здавалася чимось божественним і страшним. Крім того, для них уже давно була виготовлена з тонкого полотна голова змії, що була трохи схожа

на людську. Вона була барвисто розфарбована, виготовлена дуже правдоподібно і роззявляла при допомозі сплетеного кінського волосся свою пащу і знову закривала її; з її пащі висовувалось чорне роздвоєне жало, яке дуже нагадувало зміїне і також приводилося в рух при допомозі волосся. Змія, придбана в Пеллі, знаходилась у Александра і харчувалась у його житлі; вона повинна була своєчасно появитись і разом з ним розігрувати театральну виставу, в якій для неї була відведена перша роль лицедія.

13. Коли настав час діяти, ось що було вигадано. Вночі Александр пішов до недавно викопаних ям для закладання фундаменту майбутнього храму. В них стояла вода, що набралася з грунту або від дощу. Він поклав туди шкаралупку гусячого яйця, в яку заховав тільки що народжену змію і, закопавши яйце глибоко в грязюку, пішов геть. На світанку Александр вибіг на майдан голим, прикривши свою наготу лише золотим поясом, тримаючи в руках кривий ніж і трясучи волоссям, що розвівалося в повітрі, як убогі одержимі жерці Великої Матері. Він забрався на якийсь високий вівтар і почав виголошувати промову, поздоровляючи місто з скорим приходом нового бога.

Присутні — а збіглося майже все місто, з жінками, старими і дітьми — були вражені, молились і падали ниць. Александр промовляв якісь незрозумілі слова, на зразок єврейських чи фінікійських, причому всіх здивував, бо вони нічого не розуміли в його мові, крім імен Аполлона і Асклепія, яких він весь час згадував.

14. Потім обманщик кинувся до споруджуваного храму; наблизившись до викопаних ям і до приготованого ним заздалегідь джерела оракула, він увійшов у воду і голосно почав співати гімни Аполлону і Асклепію, просячи бога явитись, приносячи щастя, в місто. Потім Александр попросив чашу, і коли хтось із присутніх подав йому посудину, він занурив її у воду і без труда витяг разом з водою і мулом яйце, в якому він заздалегідь заховав бога, заліпивши отвір в шкаралупі воском і білилами.

Узявши яйце в руки, він говорив, що тримає самого Асклепія. А присутні уважно дивилися, чекаючи, що буде далі, дуже здивовані вже і тим, що в воді знайшлось яйце. Розбивши його, Александр узяв у руки змійку.

Присутні, побачивши, як вона рухається і звивається навколо його пальців, зразу ж заверещали і почали вітати бога, поздоровляючи місто з новим щастям. Кожен жадібно молився, просячи у бога багатств, достатку, здоров'я та інших благ.

Александр знову відправився додому, несучи з собою новонародженого Асклепія, що появився на світ двічі, а не один раз, як усі інші люди, і народженого не Коронідою і не вороною, а гускою. Весь народ ішов за ним, і всі були одержимі і божеволіли від великих надій.

15. Кілька днів Александр лишався вдома, розраховуючи, що під впливом поширеного поголосу в місто збіжиться сила-силенна пафлагонців. Так і сталось. Місто переповнилося людьми, що втратили мозок і розум; вони зовсім не були схожі на людей, які живляться хлібом, і тільки виглядом відрізнялися від баранів.

Тоді Александр сівши на ложі в невеликому приміщенні, одягнений, як личить божеству, взяв за пазуху Асклепія із Пелли, що відзначався, як я говорив, величиною і красою. Він обвив змію навколо своєї шиї, випустивши хвіст назовні. Змія була така велика, що знаходилася за пазухою і волокла частину свого тіла по землі. Александр приховував тільки голову змії, тримаючи її під пахвою, що змія спокійно терпіла; а з-під своєї бороди з другого боку виставив зміїну голівку з полотна, нібито вона справді належала змії, яку всі бачили.

16. Уяви тепер собі невелике приміщення, не дуже світле, бо світло потрапляло в нього в недостатній кількості, і густий натовп наляканих, наперед охоплених трепетом і збуджених надією людей. Тим, що входили, безперечно, здавалося чудесним, що з тварини, яка тільки що народилась, протягом кількох днів виросла така велика змія, до того ж з людським лицем і ручна. Відвідувачі штовхали один одного до виходу і, не встигши нічого гаразд розгледіти, виходили, тіснимі тими, що знов заходили безперервною юрбою...

18. Потроху вся Віфінія, Галатія і Фракія почали сходитися до Александра. Пізніше кожний розповідав,— це було цілком природно,— що він бачив народження бога, доторкався до нього трохи згодом, коли бог протягом короткого часу досяг дуже великого розміру і став лицем схожий на людину. Крім того, з'явилися малюнки і

зображення змії, статуї, виготовлені з дерева, міді і срібла...

19. ...Александр радив кожному написати на табличці, що він бажає або що особливо хотів би знати, потім зав'язати і запечатати табличку воском, глиною або чимнебудь подібним до цього. Обманщик сам брав таблички і, ввійшовши в святилище (храм був уже споруджений, і були підготовлені підмостки), оголошував, що викликатиме по черзі тих, що подадуть таблички через оповісника і священнослужителя. Він обіцяв, вислухавши відповідь бога, повернути таблички запечатаними, як вони були раніше, з приписаною відповіддю на запитання, згідно з словами бога, який відповідав на все, про що б його не запитали.

20. Таке шахрайство цілком зрозуміле і зразу стає очевидним для такої людини, як ти, або, якщо не буде нескромністю сказати, як я; а для людей недоумкуватих і дурних це здавалося чудом і подібним до чогось нез'ясовного. Придумавши різні способи знімати печаті, Александр прочитував кожне питання і відповідав на нього, як визнавав слушним у даному випадку; потім, зав'язавши, запечатував і віддавав їх, дуже дивуючи одержувачів. Часто поміж них лунало: «І звідки він міг довідатися, що я йому передав? Адже я старанно запечатав, і печать трудно підробити; звичайно, це зробив бог, який все знає точно»...

22. Александр віщував і пророкував з великим умінням, маючи крім уявлення ще і здогадливість; одним він давав двозначні і неревні відповіді, іншим — цілком незрозумілі...

23. За кожне віщування була визначена плата — драхма і два оболи. Не подумай, мій друже, щоб цей доход був малий або приносив небагато: Александр збирав від сімдесяти до вісімдесяти тисяч щороку, бо люди в своїй ненаситності зверталися до нього по десять і п'ятнадцять разів.

Однак, одержуючи ці доходи, він користувався ними не один і не відкладав скарби, а тримав коло себе багато співробітників і помічників: підглядачів, складачів і хранителів речень, секретарів, осіб, що накладали печаті, і різних тлумачів; кожному з них він давав по заслугах.

24. Інших він посилав у чужі країни для того, щоб вони поширювали серед різних народів чутку про його оракула і розповідали, що бог дає віщування, знаходить збіглих рабів і злодіїв, указує грабіжників, учить знаходити скарби, зціляє хворих і навіть нібито воскресив кількох померлих.

Почався звідусюди приплив народу, штовханина, жертвоприношення, дари і подарунки в подвійному розмірі — пророкові і учневі бога...

25. Багато хто з тих, хто мав розум, отямившись наче від глибокого сп'яніння, повстали проти нього, особливо друзі Епікура. Їх виявилося багато, і вони в різних містах поступово викрили весь його пустий обман і всю театральну обстановку. Тоді Александр зробив для них пугало, говорячи, що Понт наповнився безбожниками і християнами, які насмілюються його нахабно зневажати, і наказував гнати їх камінням, якщо хто хотів заслужити ласки божої...

26. ...Бажаючи ще більше приголомшити юрбу, Александр обіцяв, що вони почують самого бога, який говоритиме і вимовлятиме оракули без допомоги тлумача. Для цього він зв'язав висушені горлянки журавлів і дуже спритно, без будь-якого труда, пропустив їх крізь штучну зміїну голову; на запитання він відповідав при допомозі людини, що голосно говорила в ці труби, стоячи ззовні, і голос, таким чином, виходив з матер'яного Асклепія. Такі відповіді називалися «самовисловленими» і давалися не всім без розбору, а лише людям знатним, багатим і щедрим...

30. Все це відбувалося в межах Іонії, Кілікії, Пафлагонії і Галатії. А коли слова оракула перейшли в Італію і дійшли до міста римлян, все прийшло в рух. Одні йшли самі, інші посилали довірених осіб, особливо люди наймогутніші і ті, що мали велике значення в державі...

37. В самому Римі Александр утримував, звичайно, багато підглядачів з числа своїх спільників, які доносили йому про настрій кожного, попереджали про запитання і про найсильніші його бажання. Таким чином, Александр був завжди підготовлений до відповіді, перш ніж приходили посланці.

38. Крім усього зробленого в Італії, Александр придумав ще й таке: він установив якісь містерії, що тривали

три дні підряд з процесією, в якій брали участь носії факелів і жерці, що пояснювали святині...

42. Користуючись таким чином людською дурістю на свою користь, Александр безборонно спокушав жінок і перебував у зв'язку з молодими людьми. Для кожного здавалося приємним і бажаним, коли Александр удостоїть поглядом його дружину; коли він дарував їй поцілунок, то кожний вважав, що в його дім завітає добре щастя в повному обсязі. Багато жінок вихвалялось, що від Александра мають дітей, і чоловіки стверджували, що вони говорять правду...

53. Вислухай тепер кілька оракулів, даних Александром мені. Я запитав, чи не лисий Александр, і в присутності свідків старанно запечатав таблички. В нічній відповіді говорилося:

«Був також Аттіс другий, не Малах, син Сабардалаха».

Іншим разом, від імені двох різних осіб і на двох окремих табличках, я запитав, звідки був родом поет Гомер. Мій слуга на його запитання, чого він прийшов, відповідав: «Щоб довідатись про ліки від болю в боку». Обманутий цими словами, Александр дав таку відповідь:

«Маззю кітмідою ти натирайся і піною кінською».

Від другого мого посланця він почув, що той прийшов довідатися, чи відправитись мені в Італію на кораблі, чи сухопуттю. Нічого не згадуючи про Гомера, Александр відповів:

«Морем ти не пливи, а йди сухопутною дорогою»...

59. Александр провістив самому собі, що йому призначено долею прожити півтораста років і померти убитим блискавкою. Проте, не доживши і до сімдесяти років, він загинув найганебнішою смертю. У нього... вся нога згнила цілком до самої пахвини і кишіла червою. Тоді ж помітили, що він лисий, бо страждання змусили його дозволити лікарям змочувати йому голову, чого не можна було робити інакше, як знявши накладне волосся.

60. Такий був кінець трагедії Александра, такий був фінал усієї драми...».

Додаток 11

ЯК ЦЕРКОВНИКИ СФАБРИКУВАЛИ «СВЯТИНІ» ВІД КАЗКОВОГО ІСУСА ХРИСТА

Історичною наукою твердо встановлено, що Ісус Христос, який нібито заснував християнство, насправді ніколи не існував, є особою вигаданою. Проте церковники твердять, що він колись жив на землі у вигляді людини. Серед різних «доказів», які церковники наводять на захист історичності Ісуса, значне місце займають численні «святині», що нібито залишились від Ісуса.

«Святині» ці збереглись, а багато з них і досі ще зберігаються в різних церквах, соборах і монастирях католицької і православної церков, виставляються місцевими церковниками на поклоніння віруючим і приносять їм величезні доходи. Всі ці «святині» є фабрикацією самих же церковників і розраховані на легковір'я віруючих.

Що ж «знайшли», тобто сфабрикували, церковники?

Насамперед вони «розшукали» в Палестині, коло Віфлеєма, печеру, в якій нібито народився Христос, і перетворили її в доходний для себе храм. Насправді ж печера ця ще в дохристиянські часи служила одним із святилищ сіро-фінікійського божества Адоніса, а ще раніш — вавілонського божества Таммуза.

Із «святинь», що стосуються народження і дитячих років Ісуса, церковники знайшли також *три екземпляри* «святого пупа» Ісуса (тобто пуповини), нібито відрізаного у нього при народженні. Два екземпляри цього пупа церковники показували віруючим у французьких містах Клермоні і Шалоні. Третій екземпляр, поділений на дві частини, досі вшановується в Римі, в Латеранському соборі і в церкві Марії Народної. В тому ж Римі, в храмі апостола Павла, церковники показують віруючим «святі пелюшки» немовляти Ісуса. Другий екземпляр цих пелюшок зберігається в головному соборі Аахена; влітку 1930 р. тамтешні церковники урочисто виставляли їх на поклоніння віруючим, але великого успіху вони вже не мали.

У віфлеємській печері церковники показують ясла, в яких нібито лежало немовля Ісус. В Римі, в церкві Ма-

рії Більшої, показують другі «ясла» Ісуса. В московському Благовіщенському соборі колись були, а в багатьох церквах на Заході і тепер є окремі «камені від ясел Ісуса». Показували церковники віруючим і «святе сіно», що нібито було в яслах під немовлям Ісусом. Сіно це показувалося ними в Генуї (Італія) і в деяких церквах Лотарінгії.

За словами євангелій, Ісус, як єврей, незабаром після свого народження був підданий релігійному обрядові — обрізанню. Церковники «знайшли» від цього обрізання *сімнадцять екземплярів* «святої крайньої плоті» Христа. Екземпляри ці зберігались, а деякі ще і досі зберігаються у Франції — в церквах міст Клермона, Лангр, в церкві Антверпена (Голландія), в Гельдерсгеймі (Німеччина), в Латеранському соборі Рима і в інших місцях.

В Комп'єні (Франція), в церкві святого Корнілія, зберігався ніж, яким нібито був обрізаний Ісус, а в римській церкві св. Якова-ін-Борго показують камінь, на якому нібито було зроблене обрізання.

Церковники зуміли навіть впіймати *промені віфлеємської зірки*, яка нібито сяяла при народженні Ісуса. Частину цих променів вони показували колись в Єрусалимі, друга частина їх знаходилась в Латеранському соборі, але останнім часом церковники про них чомусь мовчать. Занадто вже кидається в вічі обман попівський!

Два екземпляри колисок Ісуса зберігаються — один у римській церкві Марії Більшої, другий — в Єрусалимі, в мусульманській мечеті на площі «Свята святих». У тій же римській церкві показують сорочечку немовляти Ісуса, а другий екземпляр її колись зберігався в Грузії, в Мартвільському Богородичному монастирі. «В хатинці богородиці» в італійському місті Лоретто показують чашку, з якої нібито Ісус у дитинстві їв кашу. Ченці св. Медарда Суассонського вихвалялися, що вони мають молочний зуб Ісуса. В Клермонському соборі зберігалися нігті і волосся Ісуса; кілька таких волосин показували також у Шартрі і в Намюрі. Один церковник з Генуї вихвалявся, що він приніс із Віфлеєма в пляшці трішки «дихання Ісуса».

Всі ці «святині», сфабриковані церковниками, мають відношення до народження і дитячих років Ісуса. Не менше вони сфабрикували їх і про час його пізнішого життя.

Так, церковники показували і показують чотирнадцять глечиків від шлюбного бенкету в Кані Галілейській, де [за євангельським оповіданням] Ісус нібито перетворив воду в вино. Із цих глечиків один вони показують в Пізі, другий — в Равенні, третій — у Венеції, четвертий — в Болоньї, п'ятий — у Кельні, шостий — у Парижі і т. д. Крім цілих посудин церковники показують у різних місцях ще багато черепків від тих самих посудин.

У римських церквах Марії Нової і апостола Фоми, а також в Іспанії: в Сан-Сальвадорі і в ризниці Ескуріала, показують рештки тих «п'яти хлібів», якими Ісус нібито чудесно наситив велику юрбу. В кафедральному соборі Марселя показували куски «смажених риб», які нібито також фігурували при цьому чуді. Церковники собору св. Марка в Венеції вихваляються, що вони мають стіл, на якому нібито Ісус у пустелі розділяв хліби і рибу юрбі. Церковники Кельна показують у себе «кінчик одягу» Ісуса, доторкнувшись до якого нібито чудесно зцілилася жінка, що мучилась від кровотечі.

В кафедральному соборі Дубліна (Ірландія) зберігається дорожній посох Ісуса. В Латеранському соборі зберігають пару дорожніх черевиків Ісуса, а в ризниці Ескуріала (Іспанія) — пару його «святих» сандалій.

Церковники зуміли зібрати також *«святі сльози»* Ісуса, пролиті ним у різних випадках. Одна з таких сліз щороку давала церковникам Вандома (Франція) величезні доходи.

Церковники Константинополя до самої середини XIV ст. показували «справжнього листа» Ісуса едеському цареві Абгарю. Другий примірник цього листа досі зберігається в папському палаці — у Ватікані в Римі. В тому ж Римі, в соборі апостола Петра і в церкві св. Сільвестра, показують два екземпляри «нерукотворних образів» — портрета Ісуса, ніби надісланого ним тому ж цареві Абгарю. Третій екземпляр цього «образа» зберігається в Генуї; четвертий зник при пограбуванні Мцхетського собору в Грузії персами в XVII ст. П'ятий екземпляр украдений хрестоносцями при пограбуванні Константинополя в 1204 р. і затонув разом з кораблем у Середземному морі.

У московському Благовіщенському соборі, в «кіоті із страстями спаса», зберігалося «волосся з бороди Христової». Частина бороди Христа (разом з його пупом, нігтя-

ми, волоссям й ін.) зберігалася колись також у соборі Клермона у Франції. В Латеранському соборі показують навіть міру зросту Христа. В римському соборі св. Петра показують також колону і залізні грати, на які нібито спирався Ісус в Єрусалимському храмі під час своєї проповіді. Цим гратам церковники приписують силу зціляти одержимих і взагалі творити чудеса.

Третя група сфабрикованих церковниками святинь пов'язана з євангельськими казками про страждання, смерть і воскресіння Ісуса. До цієї групи належать насамперед «святий стіл», за яким Ісус нібито справляв свою «тайну вечерю», і «святе сідалище», на якому він тоді сидів; обидві ці святині знаходяться в Латеранському соборі. «Свята скатерть» з цього стола сфабрикована церковниками в *чотирьох* екземплярах, що зберігалися колись у Парижі, Нюрнберзі і в одному з московських соборів. У віденському соборі св. Стефана показують клапоть від якогось п'ятого екземпляра цієї скатерті.

«Святе блюдо» від тайної вечері теж виявилось у *п'яти* екземплярах; з них чотири зберігалися в Арлі, Римі, Толедо і Новгороді, а п'ятий досі ще показують в кафедральному соборі Генуї. В Трірі і в соборі св. Марка у Венеції є два екземпляри ножа, яким Ісус нібито розрізував пасхального агнця. «Свята чаша» від тайної вечері теж знайшлась у кількох екземплярах; один з них був у церкві богоматері Лілльської, поблизу Ліона; другий екземпляр — в одному з монастирів Альбі; третій і четвертий екземпляри показують у Генуї і Відні; кусок п'ятого екземпляра — в монастирі Чауш поблизу Салонік.

Церковники сфабрикували навіть куски «святого хліба» тайної вечері і показують їх у Латеранському соборі в Римі, в Тулоні, в Клермоні, в Сан-Сальвадорі і в Конці. В тій же Конці і в Новгороді показували, а в Латеранському соборі і в Аахені досі ще показують чотири екземпляри рушника, яким Ісус нібито витирав ноги своїм учням на вечері.

Церковники римської церкви св. Праксіди і Єрусалимського храму Воскресіння показують у себе два екземпляри «святого стовпа», до якого нібито Ісус був прив'язаний при побитті. В Паризькій «св. капелі» колись зберігалася частина кайданів Ісуса, а в Римській церкві св. хреста і в Аахені показують вірьовку, якою нібито був

прив'язаний Христос до стовпа. В Римі, в церкві св. Людовіка і Латеранському соборі, зберігаються два екземпляри «багряниці» Ісуса; окремі шматки інших її екземплярів розсіяні по церквах Парижа, Неаполя, Венеції та ін.

У московському Благовіщенському соборі і в Паризькому соборі богоматері зберігалися два екземпляри тернового вінця Ісуса. Паризький екземпляр був куплений в 1239 р. королем Людовіком IX за 1 230 тис. крб. золотом, причому він мав тоді 72 колючки. Французькі королі поступово розпродали і роздарували всі ці колючки як святині. Незважаючи на все це, великі куски «святого вінця» і окремі колючки досі ще показують більш як у 800 церквах і соборах. Очевидно, що коли все це зібрати, то вийде не вінець, а цілий ліс! Частину тернового вінця і три гудзики від ризи богородиці в 1588 р. подарував московському цареві Федору патріарх Ієремія, що приїхав з Константинополя, за що одержав від Федора «двойной серебряный кубок и четыре портища разноцветного рытого бархата, камку и два сорока соболей, и деньгами 300 рублев».

В Латеранському соборі шанується ще «свята тростина», якою воїни нібито били Ісуса. Другий екземпляр цієї тростини існував колись у Новгороді і якось загубився. Частини інших екземплярів її показують в Аахені і Парижі, були вони і в московському Благовіщенському соборі.

Нема майже жодної більш-менш великої церкви і собору на Заході і на Сході, де б церковники не хвастались, що вони мають частки від хреста господнього. Велика кількість цих часток була подарована і продана східними церковниками московським царям. За це вони одержували коштовні хутра і гроші. Так, у 1628 р. якийсь грек Костянтин привіз як подарунок цареві одну з таких мнимих часток хреста і одержав за це «сорок соболей в 30 рублев, сорок соболей в 20 рублев, а всего на 50 рублев». В 1754 р. афонський архімандрит Анатолій за такий же подарунок імператриці одержав 1 тис. крб. та на свій монастир ще 3 тис. крб. Деякі письменники твердять, що коли зібрати всі куски хреста господнього, які попами зберігаються в різних церквах світу, то вийде цілий корабель з лісом. Але до цього явного обману попам байдуже: аби було доходно.

В Ананурському храмі, в Грузії, колись зберігалось і потім пропало «підніжжя святого хреста». Частину другого такого підніжжя показують в одному з монастирів на острові Кіпрі. Сфабрикували церковники також два екземпляри дощечки — «святі написи з хреста господнього», їх показують в Тулузі і в Римській церкві святого хреста.

Ще більше сфабрикували церковники «святих гвіздків» Ісуса: самих тільки цілих екземплярів гвіздків відомо 32. Два з них зберігаються в Мілані, три — в Римі, по одному — в Нюрнберзі, Флоренції, Венеції, Трірі та інших місцях. Один «святий гвіздок» був також у московському Успенському соборі.

В Аахені показують ще «святий молоток», яким нібито прибивали Ісуса до хреста. Було шість екземплярів «святої губки», з допомогою якої воїни нібито напували Ісуса на хресті. Один екземпляр цієї губки — в московському Благовіщенському соборі, другий — у Римській церкві святого хреста, третій — в Анконі, четвертий — в Мантуї і т. д. У віденському соборі св. Стефана показують клапоть від «завіси», яка нібито в момент смерті Ісуса роздерлася зверху донизу в Єрусалимському храмі.

Є багато «святих хітонів» Ісуса, сфабрикованих церковниками. Два з них — у Римі, в Латеранському соборі і в церкві св. Мартінелли; третій — в Трірі; четвертий — в Аржантейлі (недалеко від Парижа); п'ятий, подарований цареві Михайлу персидським шахом, зберігався колись у московському Успенському соборі, потім він був поділений на частини, з яких одна була залишена в цьому соборі, а решта зберігалась у Петербурзі: в церкві Зимового палацу, в соборі Петропавловської фортеці і в Олександро-Невській лаврі. А шах захопив цей хітон при пограбуванні Грузії. В Латеранському соборі і в Єрусалимському храмі воскресіння зберігаються два екземпляри каменя, на якому воїни нібито кидали жереб з-за хітона Ісуса. Що ж до самих жеребів, то два знаходяться в Умбріатиці (Італія), два — в Сан-Сальвадорі, п'ятий — у Трірі.

«Святих списів» Ісуса відомо близько п'ятнадцяти; знаходились і знаходяться вони в Єрусалимі, Антіохії, Константинополі, Парижі, Відні, Римі, Ечміадзіні (Вірменія), Кракові, Смірні та в інших місцях. Крім цих ці-

лих екземплярів, показують ще масу більш-менш дрібних часток «святого списа».

У багатьох місцях, наприклад у Латеранському соборі, в Мантуї, в Суассоні і т. д., зберігаються краплі «святої крові», нібито пролитої Ісусом на хресті. В московському Благовіщенському соборі, в «кіоті із страстями спаса», теж була «кров із ребра його» і просто «його кров».

Ряд «святинь» сфабрикували церковники також від поховання Ісуса. Так, у московському Благовіщенському соборі були «камінь від дошки, на яку покладене було його тіло, зняте з хреста», «аромати, якими було помащене тіло Ісуса». «Плащаницю» Ісуса церковники «знайшли» більш як у десяти екземплярах. Деякі з цих «плащаниць» виставляються на поклоніння віруючим в Туріні і в Безансоні, причому місцеві церковники сперечаються один з одним про їх справжність. На цих «плащаницях», а також на третьому екземплярі, який знаходиться в Єнксобрегассі (Португалія), є темні плями. Плями ці церковники видають за відпечатки тіла Ісуса. Інші екземпляри «святої плащаниці» зберігаються в Латеранському соборі і в соборі св. Петра в Римі, а також у Мілані, в Каркассоні, Комп'єні та інших місцях. Окремі клапті не піддаються обчисленню.

В Аахені, Майнці, Клермоні, Арлі і в Кагорі показують п'ять екземплярів «похоронної хустки», якою нібито була замотана голова Ісуса.

Церковники Єрусалима показують у себе печеру, де нібито знаходиться «святий гроб Ісуса»; над ним збудований Храм воскресіння. В різних церквах і соборах є ще безліч «каменів від гроба господнього». Як відомо, під приводом визволення цього «гроба господнього» з рук мусульман римські папи і західноєвропейські феодали разом з купцями організували в XI—XIII ст. свої грабіжницькі «хрестові походи».

Із посмертних «святинь» Ісуса церковники теж дещо сфабрикували. Так, у Римі і в Сан-Сальвадорі вони показують куски «смаженої риби», яку Ісус нібито їв з учнями після свого воскресіння (Лука, XXIV, 42, 43). А в Іспанії, в монастирі св. Віри в Конці, зберігається теж якась «їжа», яку Ісус роздав апостолам після свого воскресіння. Нарешті, церковники показують ще «святі сліди» — відпечатки ніг Ісуса, які він нібито залишив на каменях, виходячи з могили і підносячись на небо. Каме-

ні з такими слідами виставляються на поклоніння віруючим у римській церкві св. Лаврентія, в Суассоні, в Арлі та інших місцях. Ченці підмосковної Тройце-Сергіївської лаври масами виготовляли з дерева і розпродували віруючим розфарбовані, із сценою вознесіння, копії «сліду від стопи господньої з Єлеонської гори».

На цьому ми закінчуємо свій короткий перелік «святинь» казкового Ісуса, сфабрикованих церковниками для обдурювання і оббирання наївних віруючих. Крім цього, є ще багато інших подібних же «святинь», сфабрикованих ними в зв'язку з казками про богородицю, апостолів, святих і т. д. Хто не читав або не чув, наприклад, про численні пляшки з «молоком богородиці» або про 13 голів, 9 правих рук і 58 вказівних пальців правої руки казкового Іоанна Хрестителя? І якщо церковники цими «святинями» (три пупи, сімнадцять екземплярів крайньої плоті, сльози і т. д.) хочуть «довести» істинність Христа, його зішестя на землю, то треба вважати їх справи надто сумними: всі ці «святині» сфабриковані попами і є засобом обдурювання темних людей.

Додаток 12

ЗІШЕСТЯ ІШТАР У ПІДЗЕМНЕ ЦАРСТВО

У стародавніх вавілонян існувало сказання про зішестя богині Іштар у пекло.

Згідно з цим сказанням, Іштар — богиня землі і родючості — таємно одружилася з Папсуккалем, сином морського бога Еа. Від цього шлюбу народивсь у неї син — божество рослинності Таммуз. Але смерть передчасно забрала юного Таммуза. Безутішна мати вирішила спуститись у підземне царство, щоб випросити у його володарки — пекельної богині Ерешкігаль «живої води» для воскресіння померлого. Незважаючи на опір і образи з боку пекельної цариці, Іштар проникла в підземне царство, але злобна Ерешкігаль вирішила затримати її у себе.

Із зникненням Іштар на землі припинилась усяка родючість, припинився процес народження серед людей і тварин. На просьбу Папсуккаля Еа задумав звільнити Іштар.

Він створив похітливу примару, Аснаміра, відкрив йому свій задум і послав його в царство мертвих. Розвеселена непристойними Аснаміровими жартами Ерешкігаль поклялася виконати яку завгодно його просьбу. Тоді Аснамір попросив у неї міх з живою водою. Богиня дала цю воду і звільнила свою полонену Іштар. Іштар окропила живою водою Таммуза, і він воскрес.

Це сказання стало змістом окремої поеми про зішестя Іштар в оселю мертвих. Один з текстів цієї поеми був знайдений при розкопках у Вавілонії, хоч і не в цілому вигляді. Наводимо (скорочений) цей текст за російським перекладом В. Шілейко, надрукованим у журналі «Восток», кн. I, 1922 р., стор. 9—14. Цікаво порівняти ці стародавні сказання (що склалися за багато сторіч до християнства) з християнським ученням про життя душі за гробом і ходіння її по митарствах (див. стор. 115—121 цієї книги).

I

До краю безмежного, до землі [широкої] *
Сінова дочка Іштар свій дух [схилила],
схилила Сінова дочка свій дух [пресвітлий]
до оселі мороку, до житла Іркалли **.
До дому, звідки пришелець ніколи не вийде;
На шлях, на якому дорога назад не виводить;
до дому, в якому, хто ввійде, утрачує світло,
світла вже більше не бачить, в пітьмі буде жити;
туди, де питво його — прах і їда його — глина,
а одягнений він, мов би птах, весь одежею крил.

II

На дверях і засувах простягається прах,
перед ворітьми розлилося спустіння.
До воріт пекельних ледве добравшись,
Іштар уста відкрила, віщає,
і до сторожа воріт промовляє вона:
«Сторож, сторож, одчини ворота,
відчини ворота, дай мені ввійти.
А коли не відчиниш воріт, не даси ти мені увійти,—
розламаю я двері, замок розіб'ю,
розламаю одвірок, порозкидаю я стулки.
Підніму я померлих і тих, що їдять, і живих,
стане більше живих тоді, аніж померлих».

---

* Квадратні дужки на стор. 220—222 цієї книги відтворено за текстом журналу «Восток».— *Ред.*

** *Іркалла-Нергал* — чоловік Ерешкігаль.

III

Сторож, відкривши уста, промовляє,
звертається він до великої Іштар:
«Постривай, господине, не скидай дверей,
почекай ти знадвору, [я всередину ввійду],
доповім твоє ім'я цариці Ерешкігаль».
Входить сторож, віщає Ерешкігаль:
«Сестра твоя тут, Іштар, [стоїть] під [дверима],
корчемниця ця великих бенкетів,
що збурила води перед Еа — [царем]».

IV

Ерешкігаль, такеє почувши,
мов підрубаний дуб, на лиці пожовтіла,
як побитий очерет, почорніли губи:
«Що її серце до мене приносить,
що її чрево на мене вигадує?
Ну, що ж, і я з [нею сяду],
з ануннаками * разом питиму воду,
і замість хліба їстиму глину,
питиму, замість вина, каламутну воду,
плакатиму за мужами, що жон залишили,
буду я плакати разом з жонами,
взятими з лона своїх чоловіків,
буду я плакать за ніжним малятком,
передстроково геть винесеним!»

V

«Іди, о стороже, ворота їй відчини,
прийми ти її відповідно до давніх законів».
Приходить сторож, ворота він їй відчиняє:
«Заходь, господине! Радіє Куту **,
Пекельний двір весь радіє тобі!»

VI

В одні ворота її ввів і знімає, забирає велику тіару з її голови.
«Нащо забираєш ти, стороже, велику тіару з голови моєї?»
«Заходь, господине! Закони такі у цариці землі».
У другі ворота її ввів і знімає, забирає підвіски з її ушей.
«Нащо забираєш ти, стороже, підвіски з моїх ушей?»
«Заходь, господине! Закони такі у цариці землі».
У треті ворота її ввів і знімає, забирає намисто з її шиї.
«Нащо забираєш ти, стороже, намисто з шиї моєї?»
«Заходь, господине! Закони такі у цариці землі».
У четверті ворота її ввів і знімає, забирає щиточки з її грудей.

---

* *Ануннаки* — духи безодні.
** Тут — столиця підземного царства.

«Нащо забираєш ти, стороже, щиточки з моїх грудей?»
«Заходь, господине! Закони такі у цариці землі».
У п'яті ворота її ввів і знімає, забирає пояс народжень із чресел її *.
«Нащо забираєш ти, стороже, пояс народжень із чресел моїх?»
«Заходь, господине! Закони такі у цариці землі».
У шості ворота її ввів і знімає, забирає зап'ястя з її рук і ніг.
«Нащо забираєш ти, стороже, зап'ястя з моїх рук і ніг?»
«Заходь, господине! Закони такі у цариці землі».
У сьомі ворота її ввів і знімає, забирає хусточку сорому з тіла її.
«Нащо забираєш ти, стороже, хусточку сорому з тіла мого?»
«Заходь, господине! Закони такі у цариці землі».

VII

Як давно колись Іштар в підземне царство вступала —
Ерешкігаль, її взрівши, розлютилась перед нею,
Іштар, не збентежившись, до неї ступила.
Ерешкігаль відкрила уста і віщає,
До Намтара-посла промовляє вона:
«Іди, Намтар, у палац зачини її,
наведи шістдесят х[вороб на сестру на] Іштар:
хворобу очей [на очі] її,
хворобу ушей [на вуха її],
хворобу рук [на руки] її,
хворобу ніг [на ноги] її,
хворобу серця [на серце її],
хворобу голови [на голову її],
на неї на всю, [на все тіло її]»...

X

Еа в глибині серця задумав образ,
створив Аснаміра, євнуха:
«Іди, Аснамір, до пекельних воріт стань лицем,
сім пекельних воріт тобі всі повідчиняться,
Ерешкігаль, узрівши тебе, хай радіє тобі»...

XII

Ерешкігаль відкрила уста і віщає,
до Намтара-посла — промовляє вона:
«Іди, Намтар, у палац удар...
в черепицю *постукай* із білого каменю,
звільни ануннаків, на трон золотий посади їх,
живою водою Іштар окропи, приведи її».
Пішов Намтар у палац ударив...
в черепицю *постукав* із білого каменю,
ануннаків звільнив, на трон золотий посадив їх,
живою водою Іштар окропив і привів її.

* Талісман для полегшення пологів.

XIII

«Іди ж, Намтар, візьми ти Іштар;
а коли вона тобі не дасть викупу — ти її поверни».
І Намтар її взяв...

XIV

В одні ворота її вивів, і вернув їй велику тіару з її голови.
У ворота другі вивів, і вернув їй підвіски з її вух.
У ворота треті вивів, і вернув їй намисто з її шиї.
У ворота четверті він вивів її, і вернув їй щиточки з грудей її.
У п'яті ворота він вивів її, і пояс народжень із чресел її повернув їй.
У ворота шості вивів, і зап'ястя вернув їй із рук її й ніг.
У ворота сьомі вивів, і хусточку сорому з тіла її повернув їй.

XV

. . . .
«На Таммуза, дружка її юності,
чистую воду ізлий, єлеєм помаж його кращим;
світлий одягне він одяг нехай,
і флейта блакитная серце розіб'є його,
і діви веселії полонять його думки».

Додаток 13

УЧЕННЯ ПРО ЗАГРОБНЕ ЖИТТЯ У [СТАРОДАВНІХ] ЄГИПТЯН

Тепер вивчена велика кількість письмен стародавнього Єгипту. Вони дають великий матеріал з історії єгипетської релігії. Найбільш поширеними богами Єгипту були Амон-Ра (Сонце), Ісіда з Осірісом і Гором, бог Апіс і бог Анубіс. Тут ми розповімо тільки про уявлення про загробне життя, які існували в стародавньому Єгипті.

З душею, перш ніж вона досягне суду, починаються різні випробування. Померлий... з моменту смерті вступає в боротьбу з Тіфоном та іншими ворожими життю духами і повинен вийти переможцем з цієї боротьби. Безпосередньо після смерті тіла починаються мандри душі, що залишила землю і прямує до царства Осіріса,— мандри, під час яких на неї нападають ворожі життю і Осірісу духи.

Душа проходить в небі області змія Апоні (найстародавніше усоблення сили зла і смерті). Області описуються як простори пусті, де немає життя; тут страшні потвори у вигляді драконів, крокодилів, гіпопотамів нападають на душу, але душа під захистом своєї чесноти безстрашно проходить ці пусті і страшні області, відбиваючи напади.

Аменті — це підземний повітряний простір між Землею і Місяцем. Аменті — це захована, таємнича область нічного руху Сонця або його перебування в нічну пору. Аменті — це місце, куди приходять усі душі, і царем цього царства і мертвих є Осіріс, який сам щороку вмирає, щоб перемогти силу, ворожу життю.

Аменті поділяється на дві області: 1) Кер-нетер — царство смерті, пекло, тартар і 2) Ялу — царство світла, життя.

Душу, що відходить в Аменті, приводить путівник Тот. Усяка душа, відділившись від свого тіла, прямує до пекла, Кер-нетер, на суд Осіріса, де душа виправдується або засуджується. Тут, у залі суду, як описується в 125-ій главі «Книги мертвих», знаходиться Осіріс на царському своєму троні з мечем і з бичем у руках. Його оточують 42 божественних судді. На цьому судилищі свідома своєї гріховності, а тому й провинності, з смиренням, преклонивши коліна, і стоїть душа.

Потім вона в супроводі богині правосуддя підходить до Осіріса і проголошує звичайне привітання: «Привіт вам, боги правосуддя, привіт тобі, великий боже, владико справедливості. Я стала перед тобою, мій владико, споглядати красу твою. Я освічена, я знаю твоє ім'я, я знаю імена тих 42 богів, що з тобою в чертозі правосуддя, що живуть боротьбою із злими і п'ють їх кров у день зважування слів перед доброю істотою», тобто Осірісом.

А потім душа починає сповідати гріхи: «О, пришелець з Геліополя, я не грішила! О, відкриваючий уста з міста боротьби, я не грабувала! О, полум'яне око з Летополя, я не обдурювала! О, кровопивець з оселі заклинання злих, я не вбивала священного скота! О, велика голова з храму, я не розв'язувала покривала мумії!» і т. д. Померлий запевняє далі, що він не змушував інших плакати, не пожирав свого серця, тобто не вдавався до розпачу, не підслухував, не базікав, не проклинав, не гнівив свого царя, свого батька, бога і т. д.

Після сповідання починається дія суду, що називається зважуванням гріхів. Вона полягає в тому, що на одній шальці ваги знаходиться серце померлого, як чуттєвий образ його морального життя і діяльності, а на другій шальці замість гирі — маленький ідол, богиня правосуддя — вага правди, істини. Гор, син Осіріса і Ісіди, стоїть коло одної із шальок і спостерігає положення стрілки ваги. Анубіс стоїть коло другої шальки і стежить за положенням вагового ідола.

На вершині колони, на якій встановлено вагу, знаходиться Тот єдиновеликий і стежить за порядком усього зважування. Біля ваги з лицем, зверненим до Осіріса, стоїть Іо-Тот, двічі великий, бог Місяця, який відмічає результат зважування і розподіл переселень, яких має зазнати душа, на таблиці, що знаходиться в його руках.

Засуджені на Осірісовім суді на муки потрапляють у царство тьми, скорботи, таємничості, в царство смерті. Тут на них чекають страшні кари і навіть вічна смерть. Вогняний басейн у Кер-нетері чекає на свої жертви; тут знаходяться і різні духи-мучителі, що терзають нещасну душу колодами, кинджалами, мечами та ін. Таким чином, за віруванням [стародавніх] єгиптян, нечестиві душі за гробом зазнають вічної смерті. Через багато сторіч після виникнення цих вірувань християнська церква розробила в тому ж дусі своє вчення про пекло і «митарства душі» за гробом.

Область Аменті, протилежна щодо пекла, є Ялу — рай, оселя блаженних і, за віруванням стародавніх єгиптян, знаходиться в сфері нерухомих зір. Тут протікає небесний Ніл, який обтікає всю небесну сферу і по якому Осіріс пливе в своєму човні, а слідом за ним у своїх човнах планети, сузір'я; по цій же ріці пливуть у човнах до місця свого призначення і душі померлих.

Ялу є житло Осіріса і всіх богів; тут вони царюють і вічно розкошують, утішаючись ніколи не порушуваним спокоєм. Вхід або двері на небо — на сході, там, де кожного ранку Сонце з'являється в образі народжуваної дитини.

В царство життя вступають зараз же після суду Осіріса всі виправдані і ті, що потім дістали боже достоїнство і дістають у спадщину житло самих богів. Душі, що перебувають у раю, вважаються рівними з богами, живуть разом з ними, стають світлими духами, бачать лице богів,

не страхаються ворогів добра і життя, а перемагають їх, беруть участь у блаженстві богів, вкушаючи небесне, безсмертне життя богів. Ялу, рай, відокремлюється від пекла, і перехід з пекла в рай і з раю в пекло неможливий. Страшні ворота не пропустять грішних у рай.

Життя блаженних на полях Ялу уявляється подібним до земного, ніби продовженням земного, райське життя сповнене радощів, і добрі душі живуть там вічно. В Ялу на грунті, зрошуваному небесним Нілом, росте пшениця в сім ліктів заввишки і з величезним колоссям, у три лікті. В розкішних долинах Ялу блаженні душі рвуть квіти і плоди, прогулюються в тінистих гаях із сикомору, купаються в світлих джерелах. Ра звертається до них: «Візьміть серпи, пожинайте плоди полів, що віддані вам у володіння, вкушайте від них і приносьте в жертву богам!» Бог Гор, владика полів Ялу, як добрий пастир, розподіляє мешканців житла Осіріса по чотирьох відомих Єгипту народах, тобто азіатах, лівійцях, неграх і єгиптянах.

Звідси видно, що виправдані житимуть в раю матеріально, по-справжньому дихатимуть, ходитимуть, говоритимуть, споживатимуть їжу.

За свідченням 50-ої глави «Книги мертвих», права сторона на полях Ялу призначається для священних тварин: биків, корів, овець, кіз з козлятами і т. д. Отже, за [старо] єгипетським світорозумінням, одну частину Ялу займають праведні люди, а друга призначена для тварин. Отже, тварини успадкували в загробному світі блаженне безсмертя, і для них теж припускалося воскресіння тіл.

Але це перебування в Ялу, де владикою є Гор, переможець смерті і ворога життя — Сета, ще не закінчує собою долі, призначеної блаженним душам на небі. Обожені душі, очевидно, залишаються тут на довгий час, але тільки для того, щоб остаточно з'єднатися з джерелом життя — верховним богом Ра. Це тільки підготування до повного обожування душі. Коли відбувається це повне з'єднання померлих з Ра, то вони сходять на схід разом з небесним богом, чують співи, що лунають во славу бога, бачать наочно вічне світло і відчувають захоплення від з'єднання з їх творцем. Це — рай другого періоду.

Найстародавніші християнські уявлення про пекло і рай частково нагадують ці «язичеські» уявлення [старо-

давніх] єгиптян. Єгипетські уявлення виникли за кілька тисячоліть до християнства. Християнська релігія, що при виробленні свого вчення взяла потроху від різних релігій, запозичила у них також учення про загробне життя.

Додаток 14

КУЛЬТ ТВАРИН У [СТАРОДАВНЬОМУ] ЄГИПТІ

Ось як описує старогрецький письменник Діодор Сіцілійський культ тварин у [стародавньому]Єгипті (1, 83).

«Єгиптяни дуже шанують деяких тварин не тільки за їх життя, а навіть і після їх смерті, таких, як кішки, іхневмони *, собаки, а також яструбів і птахів, яких вони називають «ібіс», вовків, крокодилів і деяку кількість інших тварин цього роду...

В першу чергу для кожної тварини, якій поклоняються, посвячується ділянка землі, доход з якої йде на догляд тварини і її утримання.

Більше того, єгиптяни дають обітниці богам про врятування своїх дітей від хвороб. У цих випадках вони стрижуть своїм дітям волосся і зважують волосся на срібло або золото. Гроші ці потім віддають на утримання названих тварин.

Коли одна з цих тварин помирає, вони загортають її у льняні тканини і, голосячи і б'ючи себе в груди, несуть її бальзамувати. Після цього... вони кладуть її в священну гробницю...

Якщо хто-небудь навмисно вб'є одну з цих тварин, його карають смертю, якщо він вб'є не кішку або ібіса. Але якщо він навмисно або ненавмисно вб'є одну з цих тварин, він обов'язково буде вбитий, бо люди збираються юрбами і розправляються з порушником найбільш жорстоко, нерідко не чекаючи на суд...».

---

* *Іхневмон* (або *фараонова миша*) — хижий ссавець з довгим тілом на низьких лапах. Поширений у Східній Африці та Передній Азії.

Додаток 15

ГІМН НА ЧЕСТЬ ШАМАША

Від стародавніх вавілонян до нас дійшло багато гімнів на честь різних богів і богинь. Одним з головних богів у них був Шамаш — божество Сонця. Ми наводимо один з гімнів на честь цього божества (у перекладі Б. Тураєва з його праці «История древнего Востока», т. I, Соцэкгиз, 1936, стор. 138).

«Могутні гори сповнені сяйвом твоїм, твоє світло наповнює всі країни. Ти могутній над горами, споглядаєш землю, витаєш на краях землі, серед неба. Ти пануєш над жителями всього всесвіту, всім, що створив Еа, цар і радник, пасеш усі створіння: ти пастир усіх горішніх і земних... Ти управитель світла всесвіту. Ти проходиш широке далеке море, глибини якого не знають Ігігі, і світло твоє проходить у глибінь; хвилі споглядають його... Серед усіх богів всесвіту нема вищого за тебе... Твоя велика сіть простерта проти того, хто бажає жони друга свого... Його досягає твоя зброя, нема йому заступника; на суді не стоїть за нього батько його... Він карається залізною кліткою. Ти розтрощуєш ріг того, хто замишляє зле; неправдивого суддю ти саджаєш у темницю, ти страчуєш того, хто бере хабарі; до того, хто не бере мзди і дбає про пригнобленого, Шамаш милостивий, і дні його продовжені. Суддя, що ухвалює справедливий вирок, закінчить свій палац, його житло буде домом князя... Сім'я неправедних не буде міцне. Ти відхиляєш вислів того, чиї уста сповнені неправди... Всякий, хоч би хто він був, знаходиться під твоєю опікою; ти даєш їм знамення, розв'язуєш зв'язане, слухаєш благання, молитви і заклинання, поклоніння і падання ниць. Нещасний громогласно звертається до тебе, слабий, пригноблений, убогий моляться тобі; відірваний від своєї сім'ї і міста... звертається до тебе. О Шамаш, до тебе звертається подорожній, сповнений страху, мандруючий купець, юний торговець, носій гаманця з золотом. О Шамаш, тобі молиться рибалка з сіттю, мисливець, м'ясник, погонич скота... Хто йде по степових дорогах, звертається до тебе, так само як і блукаючий мертвець і дух покійника, що тиняється.

О Шамаш, всі вони моляться тобі, і ти не відхиляєш тих, що моляться... Ти на чотири вітри досліджуєш їх становище... Ти приймаєш їх світлі напої, п'єш їх чисте вино, здійснюєш їхні бажання. Ти звільняєш від пут зв'язаних і слухаєш молитви тих, що звеличують тебе. А вони бояться тебе і шанують ім'я твоє і вічно славлять велич твою».

ПРИМІТКИ

Уперше праця О. М. Ярославського з порівняльної історії вірувань різних народів була видана в 1923 р. під назвою «Як народжуються боги». Успіх цієї невеликої книжки (вона розійшлася протягом кількох днів) спонукав автора підготувати її нове видання. Значно доповнена книга знову вийшла в світ у тому-таки 1923 р. уже під назвою «Як народжуються, живуть і вмирають боги та богині». Другим виданням вона з'явилась у 1924, третім — у 1925 р.

У грунтовно переробленому вигляді книга була видана 1938 р. Державним видавництвом антирелігійної літератури, а 1941 р. перевидана Державним військовим видавництвом. За цим останнім виданням, але з певними скороченнями, працю було вміщено у збірнику: *Ем. Ярославский.* О религии (М., Госполитиздат, 1957).

Українською мовою книга О. М. Ярославського «Як народжуються, живуть і вмирають боги та богині» видавалася в 1957 і 1958 рр. Нинішнє, третє, видання підготовлене за виданням 1958 р. Порівняно з попереднім у цьому виданні зроблено деякі редакційні уточнення та виправлення, написано передмову і нові примітки.

З ПЕРЕДМОВИ ДО ПЕРШОГО ВИДАННЯ

[1] Мається на увазі розпочата в XVII ст. в Росії боротьба з різних питань віровчення та культу між офіційною православною церквою і так званими «розкольниками», або старообрядцями. Приводом для розколу стали постанови церковних соборів 1666 і 1667 р., якими вводилися богослужбові книги, виправлені за грецькими текстами, а також нові обряди, запропоновані у цих книгах. Зокрема, замість двоперстя запроваджувалося триперсне хресне знамення; восьмикінцевий хрест було замінено шестикінцевим, ім'я Ісус запропоновано писати через два «і» (Іісус). За релігійною оболонкою розколу крилися глибокі соціально-економічні причини. Кріпосні селяни, що стали головною рушійною силою руху старообрядців, своїм розривом з панівною церквою виражали протест проти дальшого посилення феодального гніту. Частина бояр, незадоволена царським обмеженням їх привілеїв, підтримала розкол; а купці використали його як протест проти протекціоністської політики царизму щодо іноземних торговців. Старообрядці зазнали жорстоких гонінь з боку самодержавства й церкви.

Розділ I

[1] Про умови життя та свідомість первісних людей, які ще не знали релігії, див. кн.: *В. Ф. Зыбковец.* Дорелигиозная эпоха. (М., Изд-во АН СССР, 1959). Окремі положення книги, зокрема про неандертальські поховання, мають дискусійний характер.

Розділ II

[1] *Норманни* — германські племена, що в епоху середньовіччя населяли Скандінавію. У VIII—XI ст. з'явились у країнах Європи як завойовники та купці.

[2] Тотемістичні, як і інші ранні, релігійні вірування виникають тоді, коли людина вже починає виділяти себе з навколишньої природи, але ще не бачить істотної різниці між нею і собою. *Тотемізм* — це віра в надприродні кровнородинні зв'язки людей даного роду (клану) з тим чи іншим видом тварин або рослин. Заборонялося полювати на тотемних тварин, а також уживати їх м'ясо. Проте раз на рік люди забивали тотемну тварину, влаштовували ритуальне поїдання її м'ясв й крові, вірячи, що в такий спосіб їм передаються сила, сміливість, гострота зору, прудкість та інші риси тотема. Звідси, зрештою, беруть свій початок ритуальні пости та причащання.

[3] *Рігведа* — найбільш рання (середини II тисячоліття до н. е.) частина *Вед*, стародавньої літературно-релігійної пам'ятки Північної Індії. Являє собою збірку гімнів на честь богів та звернень (молитов) до них. Рігведі, як і іншим збіркам Вед, брахмани (індуські жерці) приписують передвічність і називають її «божим одкровенням».

[4] Грунтовним дослідженням найважливіших етапів розвитку релігії, починаючи з її ранніх форм і закінчуючи сучасними так званими світовими релігіями, є книга *С. О. Токарєва* — «Религия в истории народов мира» (М., Политиздат, 1976).

Розділ III

[1] *Л. Н. Толстой.* Что такое религия и в чем сущность ее? — Полное собрание сочинений, т. 35. М., 1950, стор. 163.

[2] *Л. Н. Толстой.* Там же, стор. 197.

[3] У зв'язку з ліквідацією залишків експлуататорських класів та в ході будівництва соціалізму в СРСР відбулася глибока політична переорієнтація Руської православної церкви, більшості інших релігійних організацій та священнослужителів, які стали на шлях лояльного ставлення до Радянської держави, соціалістичного ладу. Значних змін зазнали соціальні доктрини та концепції більшості релігійних організацій. Так, соціальна позиція руського православ'я останніх років знайшла свій вираз у концепціях «богослов'я революції» та «соціальної етики», які не заперечують участі віруючих у будівництві нового, комуністичного суспільства. Богослови критикують соціальну орієнтацію церкви минулого, її вороже ставлення до революції. Вони засуджують експлуатацію трудящих мас у капіталістичних країнах, колоніалізм, загарбницькі війни. Руська православна церква та ряд

інших релігійних організацій в СРСР виступають за розрядку міжнародної напруженості, за роззброєння, беруть участь у русі борців за мир.

Проте світоглядна суть релігійного віровчення, не зважаючи на різні спроби його модернізації, залишається антинауковою, чужою інтересам трудящих. Та й самі богослови, проголошуючи відповідність комуністичних і християнських принципів, разом з тим заявляють про несумісність релігії з комуністичною ідеологією, матеріалізмом і атеїзмом.

Політична переорієнтація релігійних організацій в умовах соціалізму — процес складний і далеко неоднозначний. Сказане вище не може бути поширеним, наприклад, на такі секти, як єговісти і п'ятидесятники, хоч успіхи в соціалістичному та комуністичному будівництві, здобутки науки і культури, дальший розвиток народної освіти все владніше впливають і на свідомість віруючих цих сект. З другого боку — не слід забувати окремих випадків релігійного екстремізму, який проявився, наприклад, серед баптистів у діяльності так званих «ініціативників».

Про політичну переорієнтацію Руської православної церкви див.: *П. К. Курочкин*. Эволюция современного русского православия. (М., «Мысль», 1971); *М. П. Новиков*. Православие и современность. (М., Изд-во МГУ, 1965).

Розділ IV

[1] *Євангелія* та інша новозавітна література є псевдоепіграфічною, тобто вона приписується церквою не тим особам, які насправді були її авторами. Кожна новозавітна книга є плодом творчості багатьох осіб, численних переробок, доопрацювань, видозмін тощо. Це, звичайно, добре розумів О. М. Ярославський. Тому вживані ним вирази «Матфей оповідає», «Лука оповідає» і т. ін. зовсім не свідчать на користь того, нібито Ярославський вважав справжніми авторами євангелій саме Матфея, Луку і т. п. Це — усталені вирази, які мають значення: «розповідається в євангелії, приписуваному такому-то».

[2] Церква вважає, що євангелія з'явились у I ст. Але для такого твердження нема ніяких підстав. Відомо, що вперше про євангелія згадує єпископ гієрапольської християнської громади Папій у праці «Пояснення промов господа», написаній близько 150 р. Пізніше про них згадується у римського письменника Цельса (70-ті роки II ст.), у християнського богослова Іринея (80-ті роки II ст.) та інших. А щодо найдавнішого із знайдених досі текстів євангелій, то ним є фрагмент так званого «папіруса Райландса» з уривком євангелія від Іоанна, який датується приблизно 150 роком. У зв'язку з цими та іншими даними потребує уточнення датування Ярославським виникнення євангелій. Нинішня біблійна критика вважає, що найбільш давнє євангеліє від Марка з'явилося не «через 100 років після так званого різдва Христового», як пише Ярославський (стор. 40,42), а не раніше другої чверті II ст. Пізніше були складені євангелія від Матфея, Луки, Іоанна.

[3] Остаточна редакція Тори, або П'ятикнижжя,— основного тексту Старого завіту — здійснена наприкінці V ст. до н. е. А складалися тексти, що увійшли до П'ятикнижжя, протягом досить три-

валого часу, починаючи з X—IX ст. до н. е., тоді як «жрецький кодекс» — центральна частина книги Ісход — був написаний близько 500 р. до н. е. У V—I ст. до н. е. Тора доповнювалася рядом нових текстів. Разом узяті, ці тексти й склали найдавнішу частину Біблії — Старий, або Ветхий, завіт. Приблизно у тому вигляді, в якому він існує тепер, Старий завіт був відредагований іудейськими книжниками десь близько 100 року до н. е. Тоді-таки було в основному закінчено і його переклад на грецьку мову.

4. Деякі богослови та історики особливо активізували спроби підігнати євангельські оповідання про Христа до старозавітних висловлювань Біблії у зв'язку із знахідкою так званих *кумранських рукописів*. Серед великої групи письмен, виявлених у 1947 і наступних роках у печерах на узбережжі Мертвого моря, їх увагу привернув коментар до біблійної книги пророка Аввакума, в якому згадується про «вчителя справедливості», що загинув від рук «нечестивих єрусалимських жерців». Про «вчителя справедливості» сказано як про «помазаника», якому бог розкрив таємний зміст передрікань своїх пророків і який сам водночас є божественною істотою. У коментарі до книги Аввакума говориться також, що бог у свій час врятує всіх, хто вірить у «вчителя справедливості», який «у кінці днів» судитиме людей за їхні гріхи. Отже, в даній пам'ятці, що належить стародавній іудейській секті єсеїв (або єсенів), досить ясно виражена віра в пришестя месії — «помазаника божого».

Проте, як показали ретельні дослідження кумранських знахідок (у тому числі коментаря до книги Аввакума), нема жодної підстави твердити, немов кумранська секта єсеїв була ранньохристиянською громадою, а згадуваний «учитель справедливості» — Ісусом Христом. Та й сам спосіб життя єсеїв, поселення яких виникло приблизно за двісті років до появи християнства, різко відрізнявся від організації й побуту первісних християнських громад. Згодом навіть богослови змушені були визнати безпідставність спроб обгрунтувати історичність Христа кумранськими знахідками. Справжня цінність відкритих рукописів полягає в тому, що вони дають можливість більш грунтовно визначити первісний текст багатьох місць Старого завіту та конкретизувати одне з важливих ідейних джерел християнства.

[5] Див. примітку 2.

[6] *Апостол Петро*, за євангельськими оповідями,— один з найближчих учнів Христа; так само, як і Христос, є міфічною особою. «...Ні число дванадцяти учнів, ні твердження, що Ісус взагалі мав учнів,— пише німецький історик Артур Древс,— не може претендувати на історичну істину, а разом з тим, на тій же підставі, падає також припущення про першість Петра серед учнів і піднесення його в чин «князя апостолів». Розвінчуваний же Петро виступає перед нами тим, чим він був насправді,— плодом фантазії, образом, вигаданим з метою зазіхань на світову владу римського «верховного пастиря» (папи римського — *Ред.*). (*А. Древс.* Жил ли апостол Петр? М., Изд-во «Атеист», 1924, стор. 38—39).

[7] Див. примітку 2.

Розділ V

[1] *Конфуцій* (Кун Фу-цзе) — відомий стародавній китайський мислитель, політик і педагог (551—479 до н. е.). Його філософські погляди, а також досить суперечлива система політичної та приватної етики дійшли до нас у записах учнів.

Конфуцій не був засновником релігії. Але після смерті його особа стараннями феодальних ідеологів була обожнена, навколо його імені виник складний культ. *Конфуціанство* — одна з найбільш поширених релігій феодального Китаю — є своєрідним сплавом культу Конфуція, його етично-правових поглядів, а також елементів давніх китайських вірувань (анімізму, культу духів природи і т. п.). Появу іншої релігії феодального Китаю — *даосизму* — пов'язують з напівфантастичним сучасником Конфуція — *Лао-цзи*. Постаті цих осіб багато чим нагадують образи Будди і Христа. Зокрема, згідно з переказами, Конфуцій та Лао-цзи, як і Будда та Христос, народжені непорочно від дів, їхнє життя, діяльність і смерть сповнені різних чудес.

Про Конфуція та конфуціанство як релігію, про Лао-цзи та даосизм див. кн.: *А. Донини.* Люди, идолы и боги. М., Госполитиздат, 1962, стор. 306—312; *С. А. Токарев.* Религия в истории народов мира. М., Политиздат, 1964, стор. 226—238.

[2] Цікаве пояснення виникнення міфів про народження богів та деяких історичних осіб від непорочного зачаття дав *П. Лафарг* — визначний діяч французького та міжнародного робітничого руху, учень і друг К. Маркса, дослідник проблем релігії й атеїзму. У праці «Міф про непорочне зачаття» він писав: «Ідея непорочної матері виникла, мабуть, у ті часи, коли, як говорить Морган, на місце групового і родового шлюбу виступив парний шлюб: жінка, за тодішнім уявленням, навіть будучи матір'ю, вважалася дівою, доки не вступала в моногамний шлюб... Міф про непорочне зачаття виник, таким чином, не в першому столітті після виникнення християнства — він один з найстародавніших міфів. Він утворився в ті часи, коли чоловік намагався підкорити собі жінку заради її майна і панування в матріархальній сім'ї і для цього заперечував важливу роль жінки в акті дітонародження. Жінка, проте, відповідала на це посягання на її права і на її функції твердженням, що вона може зачати без допомоги чоловіка» (Цит. за кн.: «Религия и капитал». М., 1937, стор. 138, 143).

Розділ VIII

[1] *«Стих про голубину книгу»* (або «глибинну», тобто премудру) — староросійський усний поетичний твір релігійного характеру, що трактує про походження світу та про деякі питання суспільного життя.

Розділ XI

[1] Див. про це: *Р. Ю. Виппер.* Рим и раннее христианство. М., 1954, стор. 74—75; *А. Б. Ранович.* О раннем христианстве. М., Изд-во АН СССР, 1959, стор. 242.

Розділ XIII

[1] Книга французького дослідника *Е. Мутье-Руссе* «Чи існував Ісус Христос?» вийшла в світ у 1922 р. Є російський переклад: Вид-во «Атеист», Москва, 1929 р.

[2] *Четвертовладник* — управитель четвертої частини Іудеї.

Розділ XIV

[1] *М. Брикнер*. Страдающий бог в религиях древнего мира. М., 1923, стор. 26.

[2] *Птолемеї* — династія царів Єгипту, що правила в 305—30 рр. до н. е.

[3] *«Книга мертвих»* — сучасна назва давньоєгипетської культової збірки магічних заклинань та гімнів. Стародавні єгиптяни клали в домовину папірусний сувій з текстом цих заклинань, що, за їх уявленнями, забезпечувало благополуччя померлого в загробному світі.

Розділ XV

[1] Тут, звичайно, автор має на увазі не просто вигадку тройці богів, а існування уявлень про неї ще в дохристиянських віруваннях. Справді, на вчення християнства про *тройцю* великий вплив справили східні релігії з їх ідеєю про те, що світом управляють три божества. Такими в брахманізмі є Брахма, Вішну, Шіва, у вавілонській релігії — Ану, Еа, Бел. На формуванні християнської тройці позначилися й уявлення східних релігій про «тричленні» божественні сімейства (у давньоєгипетській релігії — Осіріс, Ісіда, Гор).

[2] *«Закони Ману»* — складена близько V ст. до н. е. збірка світських та регілійних законів Індії. Кодекс соціального ладу, викладений у «Законах Ману», закріплював панування привілейованих каст, насамперед брахманів, над безправними шудрами — рабами. У збірці стверджується, ніби касти встановлені самим Брахмою — верховним небесним творцем і охоронцем порядку. Само ж написання тексту цих законів приписується міфічному родоначальнику людей — *Ману*.

Розділ XVI

[1] Відоме й інше пояснення походження *хреста*. Так, італійський вчений-релігієзнавець А. Доніні вважає, що стародавні люди пов'язували його з зображенням колеса, яке в найбільш простій формі складалося з двох навхрест скріплених палиць, що підтримували обід. Доніні вважає можливим, що хрест як знаряддя розп'яття бере свій початок саме з колеса, яке колись мало не тільки господарське призначення, а й було знаряддям для катування. Такий різновид хреста, як свастику, автор теж пов'язує з графічним зображенням колеса, що обертається. (Див. кн.: *А. Донини*. Люди, идолы и боги. М., Госполитиздат, 1962, стор. 185—192).

[2] *А. Мальвер*. Наука и религия. Ленинград, 1925.

Розділ XVII

[1] *И. И. Скворцов-Степанов.* Избранные атеистические произведения. М., Изд-во АН СССР, 1959, стор. 283—298.

[2] *Л. Н. Толстой.* Ответ на определение Синода от 20—22 февраля.— Полное собрание сочинений, т. 34. М., 1952, стор. 249—250.

Розділ XVIII

[1] *«Едда»* — поетична (XI—XII ст.). і прозаїчна (XIII ст.) збірка староскандінавської літератури, складена головним чином з космогонічних міфів. Серед них найбільш цікавими є міфи про *Бальдера* — вмираюче і воскресаюче божество родючості, а також про кінець світу.

Розділ XXII

[1] За даними Комісії економічної і соціальної ради ООН по народонаселенню, в березні 1976 р. чисельність населення Землі досягла 4 мільярдів чоловік. (Днв. «Известия», 4 января 1977 г.).

Розділ XXIV

[1] Дальше загострення загальної кризи капіталізму після другої світової війни, зростання могутності світового соціалізму, впливу прогресивних сил зумовили появу складних процесів серед віруючих, релігійних організацій та церковних кіл. Тут є як прихильники, так і люті вороги справи миру, демократії і соціалізму. Це залежить від соціальної приналежності людей, розстановки політичних сил, масштабів визвольного руху, ступеня розвитку соціально-політичної свідомості тощо.

У капіталістичних країнах реакційні церковні кола при визначенні політичної позиції виходять з інтересів фінансово-монополістичного капіталу з засад клерикального антикомунізму. «Всезростаючого значення в політичному й ідеологічному арсеналі імперіалізму набирає *клерикалізм.* Він не обмежується використанням церкви та її розгалуженого апарату. Він має тепер свої великі політичні партії, що стоять при владі в багатьох капіталістичних країнах. Створюючи свої профспілкові, молодіжні, жіночі та інші організації, клерикалізм розколює ряди робітничого класу, ряди трудящих. Монополії щедро фінансують клерикальні партії і організації, що експлуатують релігійні почуття трудящих, їх марновірство і забобони» («Програма Комуністичної партії Радянського Союзу». К., Політвидав України, 1968, стор. 46).

Буржуазія широко використовує релігію для виправдання та захисту капіталістичного ладу, обгрунтування найновіших ідеологічних міфів, покликаних приховати справжню суть імперіалізму. В капіталістичних країнах діють численні релігійні центри, інститути, радіостанції, редакції газет, видавництва, кіностудії, які силкуються «спростувати» науковий комунізм, спеціалізуються на антирадянській пропаганді, фальсифікують становище релігії і церкви в соціалістичних країнах, заперечують необхідність розряд-

ки міжнародної напруженості. Не обмежуючись планами «розм'якшення» комунізму, «наведення мостів», «тихої контрреволюції», «конвергенції» соціалістичної та капіталістичної систем, войовничі клерикали створюють і хрестоносні зборища типу «християнського походу проти комунізму» (в США) тощо.

Однак було б великою помилкою гадати, ніби в наші дні церква становить суцільний реакційний блок. Не торкаючись в даному разі питання про політичну переорієнтацію Руської православної церкви та більшості інших релігійних організацій в СРСР (про це див. примітку 3 до розділу III), зазначимо, що глибокі соціальні процеси в сучасному світі знаходять свій прояв і в позитивних змінах настроїв передусім маси віруючих, а також ряду церковних діячів та релігійних організацій капіталістичних країн.

Сама по собі релігія, будучи ідеологією антинауковою і ворожою марксизму-ленінізму, не є поняттям, рівнозначним поняттю «антикомунізм». Серед віруючих у капіталістичних країнах є чимало людей, які не миряться з голодом і злиднями, намагаються позбутися гніту й експлуатації, включаються в антиімперіалістичну боротьбу, симпатизують комунізму, виступають проти гонки озброєнь, за дальшу розрядку міжнародної напруженості. Реалістично мислячі священнослужителі й активісти багатьох релігійних організацій брали конструктивну участь у Брюссельських асамблеях громадських сил за європейську безпеку та співробітництво, в роботі Всесвітнього конгресу миролюбних сил, у нарадах Міжнародного комітету за європейську безпеку та співробітництво і т. ін. Тоді як капелани американської армії благословляли своїх солдатів у В'єтнамі, а єпископат ФРН майже одностайно виступив проти політики нормалізації міжнародних відносин у центрі Європи, договорів уряду ФРН з СРСР та рядом інших соціалістичних країн, досить широкі верстви віруючих і рядового духовенства гнівно протестували проти міжнародного розбою, проти спроб реакції гальванізувати становище «холодної війни».

Внаслідок серйозного загострення соціальних суперечностей у капіталістичних країнах на антимонополістичній і антиімперіалістичній основі склалася можливість союзу революційного робітничого руху з широкими масами віруючих. «Важливу роль у боротьбі за права трудящих, за демократію і мир,— зазначається в підсумковому документі Конференції комуністичних і робітничих партій Європи (1976),— відіграють дедалі ширші католицькі сили, представники інших християнських релігійних общин і віруючі інших віросповідань. Комуністичні і робітничі партії усвідомлюють необхідність діалога і спільних дій з цими силами, що є невід'ємною складовою частиною боротьби за розвиток Європи в демократичному дусі, у напрямі соціального прогресу». («За мир, безпеку, співробітництво і соціальний прогрес у Європі. До підсумків Конференції комуністичних і робітничих партій Європи. Берлін, 29—30 червня 1976 року». К., Політвидав України, 1976, стор. 33). Певна річ, комуністи, успішно здійснюючи таке співробітництво, стоять на своїх принципових ідейно-світоглядних позиціях, залишаються переконаними прибічниками заміни капіталістичного ладу соціалістичним.

Див. також: «Атеизм и религия в современной борьбе идей». К., Політвидав України, 1975; «Зарубежные марксисты о религии

и церкви». М., Политиздат, 1975; *Л. Н. Великович.* Религия и политика в современном капиталистическом обществе. М., 1970; *Э. И. Лисавцев.* Критика буржуазной фальсификации положения религии в СССР. М., «Мысль», 1975; *Н. А. Ковальский.* Религиозные организации и проблемы европейской безопасности и сотрудничества. М., «Знание», 1977.

[2] Протягом останніх десятиліть наука і техніка зробили новий величезний крок уперед, переросши в сучасну науково-технічну революцію. Особливо значних успіхів досягла радянська наука, яка вийшла на передові рубежі в ряді галузей математики і механіки, квантової електроніки і фізики твердого тіла, ядерної енергетики, хімії і біології, космічних досліджень і наук про Землю та багатьох інших.

Успіхи природознавства, зокрема фізики й астрономії, підтвердили положення про те, що розвиток уявлень про матерію йде в напрямах, передбачених діалектичним матеріалізмом. Так, новими, більш грунтовними, аргументами збагатились ідея нескінченності світу, ленінське положення про невичерпність матерії і т. ін. Якщо на початку XX ст. був відомий лише електрон, то нині елементарних частинок, відкритих природодослідниками, налічується понад 200.

Надзвичайно багатогранним постає перед сучасною наукою і мегасвіт — сфера космічних масштабів. Досить сказати, що для сучасних астрономічних приладів відкрився Всесвіт радіусом до 10 мільярдів світлових років. Сенсаційні відкриття, які змінили наші уявлення про Всесвіт, здійснено протягом останнього десятиліття. Зокрема, в 1963 р. відкрито квазари — космічні об'єкти, відмінні від зірок, планет і туманностей, які випромінюють потужні радіопромені; в 1965 р.— квазаги, подібні до квазарів об'єкти, які, проте, не мають скільки-небудь помітного радіовипромінювання. Нарешті, в 1967 р. відкрито пульсари — незвичайні космічні джерела радіовипромінювання, короткі імпульси яких повторюються періодично і з абсолютною точністю. Зрозуміло, що ці відкриття — лише помітна віха на шляху наукового пізнання безмежного Всесвіту.

Розширюючи свої знання про природу, людина розпочала і практично освоювати космічний простір. Вирішальним стрибком, який докорінно змінив відносини між людиною і Всесвітом, стали запуск першого радянського супутника Землі в 1957 р., перший космічний політ Ю. О. Гагаріна в 1961 р. Продовженням цих успіхів є висадка людей на Місяць, робота на ньому протягом тривалого часу автоматичних станцій, дослідження Венери і Марса з допомогою космічної техніки та ін. Безпосереднім виходом людини в космічний простір почався процес «космізації» природознавства. Ще грандіозніші успіхи в освоєнні космосу чекають людство в майбутньому.

Здійснено значні дослідження в галузі живої матерії. Принципове світоглядне значення має щодо цього розкриття природи спадковості. Було встановлено, що матеріальними носіями спадковості виступають молекули складного органічного з'єднання дезоксирібонуклеїнової кислоти (ДНК). Ці молекули разом з молекулами рібонуклеїнової кислоти (РНК) визначають порядок утворення білків, з яких складається клітина. Сучасна наука навіть штуч-

по синтезувала білкову молекулу — гормон інсуліну (1963 р.) і діючу молекулу спадкової речовини — ДНК (1967 р.). У 1968 р. здійснено хімічний синтез молекули фермента — рібонуклеази. І, нарешті, нещодавно з'явилися повідомлення про синтез одного з генів.

Згадаяе — лише окремі штрихи в розвитку сучасного наукового знання.

Стрімкий науково-технічний прогрес переконливо спростовує релігійні твердження про слабкість та нікчемність людини, суєтність її земного життя, примарясть її прагнень. Неухильне проникнення елементів наукового світогляду в свідомість широких мас віруючих, яке посилюється під впливом сучасних науково-технічних досягнень, сприяє їх відходу від релігії і переходу на атеїстичні позиції. Майже половина віруючих, опитаних у нашій країні під час соціологічних досліджень, свідчить, що саме зростаюча могутність людини завдяки прогресу сучасної науки і техніки стала найважливішим чинником, який сприяв ослабленню їх віри в бога.

[3] Нині революційний процес, початий Великим Жовтнем, досяг якісно нових рубежів. Сформувалася світова система соціалізму, яка дедалі міцніє й розширюється. Співдружність братніх народів соціалістичних країн — міжнародний союз нового типу — стала найбільш динамічною економічною силою, провідним фактором світової політики. Відбулася докорінна зміна співвідношення сил на міжнародній арені, могутність і приклад світового соціалізму незрівнянно збільшили революційні можливості міжнародного робітничого класу. Успіхи країн соціалізму, міжнародного комуністичного і робітничого руху примножують притягальну силу ідей марксизму-ленінізму в усьому світі.

Глибокий науковий аналіз історичних завоювань соціалізму, успіхів нашої країни, світової системи соціалізму, міжнародного робітничого класу, всього визвольного руху дано в Програмі КПРС, рішеннях XXIII, XXIV і XXV з'їздів партії, матеріалах святкування 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, піввікового ювілею СРСР, у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції» та інших документах партії.

[4] З часу, коли були написані ці рядки, радянський народ під керівництвом Комуністичної партії домігся грандіозних успіхів у комуністичному будівництві. В нашій країні побудовано розвинуте соціалістичне суспільство, яке поступово переростає в комуністичне. *«Найважливішим підсумком самовідданої праці радянського народу,*— підкреслено в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції»,— *стало побудоване в нашій країні суспільство розвинутого соціалізму.*

Розвинуте соціалістичне суспільство — закономірний етап у становленні комуністичної формації. На цьому етапі соціалізм, розвиваючись уже на власній основі, дедалі повніше розкриває свої творчі можливості, свою глибоко гуманістичну суть. Розвинутий соціалізм характеризується з'єднанням досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства, рішучим поворотом до інтенсивних методів розвитку економіки, якісно новим рівнем і масштабами виробництва, які дають мож-

ливість безпосередньо розв'язувати завдання створення матеріально-технічної бази комунізму, забезпечувати безперервне зростання добробуту трудящих, добиватися важливих успіхів в економічному змаганні з капіталізмом.

Розвинутий соціалізм знаменує високий ступінь зрілості всієї системи суспільних відносин, які поступово переростають у комуністичні. Йому властиві непорушна ідейно-політична і соціальна згуртованість трудящих, їх беззавітна відданість благородним ідеалам Комуністичної партії, вірність принципам марксизму-ленінізму. Розвинутий соціалізм — це сьогодні найвище досягнення соціального прогресу». («Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року». К., Політвидав України, 1977, стор. 9).

[5] Див. кн.: *Е. Дулуман, Б. Лобовик, В. Танчер.* Современный верующий. М., Политиздат, 1970.

[6] Див. примітки 1 і 3.

СЛОВНИК

А

Абгар XV — едеський цар (Месопотамія) I пол. I ст. н. е.

Абідос — місто в Південному Єгипті, один з центрів культу бога Осіріса.

Абубекр — перший арабський халіф (632—634), духовний і світський глава мусульман, тесть Мухаммеда.

Август — перший римський імператор з 27 р. до н. е. до 14 р. н. е. Церковники твердять, нібито під час правління цього імператора народився Ісус Христос.

Авеста — збірник міфологічних і релігійно-культових текстів стародавніх східноіранських народів. Став священною книгою релігії зороастризму.

Аврора — в римській міфології богиня ранкової зорі *.

Агні — бог вогню в релігії стародавніх індусів.

Адмет — в міфології стародавніх греків син царя Фереса у Фессалії; у Адмета бог Аполлон служив пастухом.

Адонай — («пан», «володар») — одна з єврейських назв бога Ягве.

Адоніс — («пан», «господь») — сіро-фінікійське божество рослинності, один з прообразів казкового Ісуса Христа.

Азазел (Азаел) — козлоподібний бог пустині в релігії стародавніх євреїв.

Азазіл, або Ібліс,— в ісламі ангел, що не підкорився богові, за що був вигнаний з раю і став дияволом.

Азраїл — один з чотирьох головних ангелів у релігійних віруваннях мусульман.

Аїд, Гадес, або Плутон,— у старогрецькій міфології бог підземного царства. «Аїд» означало також і саме підземне царство.

Акбар (1542—1605) — падишах Індії з династії Великих Моголів.

Аккад — стародавня рабовласницька держава Дворіччя (між ріками Тігром і Євфратом).

Акоста, Хозе де (близько 1539—1600) — іспанський єзуїт, був місіонером у Перу. Його книга «Природна і моральна історія Індії» вийшла в Іспанії в 1590 р.

* Слід мати на увазі, що призначення і функції різних богів, про яких ідеться в цьому *словнику*, змінювались, і тут перелічені далеко не всі «функції», якими на протязі віків люди наділяли своїх богів.

Акрісій — у старогрецькій міфології цар Аргоса. Йому було провіщено, що він буде вбитий своїм онуком. Він ув'язнив свою дочку Данаю в підземелля, але до неї проник Зевс у вигляді золотого дощу, і вона народила Персея, який згодом випадково вбив діда.

Актеон — у грецькій міфології вправний мисливець, перетворений богинею Артемідою в оленя.

Александр Македонський (356—323 рр. до н. е.) — великий полководець стародавнього світу.

Александр Север — римський імператор в 222—235 рр.

Алі — четвертий «праведний» халіф (656—661), зять Мухаммеда; його особливо шанують мусульмани-шііти.

Алкмена — у грецькій міфології мати Геракла (див.), яка народила його від Зевса.

Аллах — арабською мовою — «бог»; під цим іменем увійшов в іслам.

Амброзія — в старогрецькій міфології їжа богів.

Аменті — буквально — «західний», термін вживався у стародавніх єгиптян для визначення загробного світу, царства мертвих.

Аменхотеп III (XV ст. до н. е.) — єгипетський фараон.

Аміна — мати Мухаммеда. Згідно з легендами їй було провіщено, що вона народить найкраще створіння усіх світів.

Амон (Амон-Ра) — у стародавньому Єгипті божество міста Фів, згодом був ототожнений з богом сонця Ра, і як такого його стали шанувати як верховне божество Єгипту, покровителя царя і царської влади.

Амфіон — у міфології стародавніх греків казковий герой, син Антіопи і Зевса.

Амфітріта — в старогрецькій міфології богиня моря, дружина бога моря Посейдона.

Анаксагор (близько 500—428 рр. до н. е.) — старогрецький філософ-матеріаліст. Був обвинувачений у зневажанні богів. Йому загрожувала смертна кара. Залишив Афіни і помер у вигнанні.

Анат — інакше Аштарт (Ашерат, Астарта) — дружина і сестра бога неба Ваала, богиня родючості і материнства у стародавній Сірії і Фінікії. Культ Анат був дуже поширений і серед стародавніх євреїв. Анат — один з прообразів християнської богородиці.

Анімізм — одна з ранніх форм релігії — віра в існування душі і духів.

Анна — первосвященик в Єрусалимі в 6—15 рр. н. е.

Антіохія — в старовину велике місто, столиця царства Селевкідів (нині територія Південної Туреччини).

Ану — ассіро-вавілонський бог неба, батько богів.

Анубіс — у віруваннях стародавніх єгиптян бог — покровитель загробного світу. Зображався у вигляді шакала або людини з головою шакала.

Ануннаки — назва демонів у Вавілоні.

Апіс — «священний» бик, якого шанували як божество в стародавньому Єгипті.

Аполлон — у старогрецькій міфології бог Сонця, світла, покровитель наук, поезії, музики і співу.

Аполлоній Тіанський — філософ-містик, жив у другій половині I ст. н. е. Про його чудесне народження, а також його діяльність і чудеса складено (в III ст.) багато легенд.

Араф — у мусульманській релігії місце, що знаходиться поміж пеклом і раєм.

Арго — у стародавній міфології чарівний корабель, на якому герої (аргонавти) пливли в Колхіду(сучасне Закавказзя) за «золотим руном».

Аргус — у старогрецькій міфології фантастична істота, яка мала безліч очей, з яких частина ніколи не спала.

Аріман — грецьке ім'я бога зла і темряви (Анхра-Майнью) в релігії зороастризму.

Артеміда (Діана) * — в міфології стародавніх греків богиня полювання і Місяця. Пізніше — покровителька жіночої незайманості і народження.

Асіта — в легендах про Будду праведник і прозорливець, що приходив на поклоніння Будді.

Асклепій, або **Ескулап**,— у релігії стародавніх греків бог лікування.

Аснамір — одна з дійових осіб вавілонського епосу. Був надісланий богом Еа у пекло, щоб добитись оживлення богині Іштар.

Ассірія — в давнину рабовласницька держава у верхів'ях Тігру і Євфрату, що утворилася наприкінці III тисячоліття до н. е. й існувала до кінця VII ст. до н. е.

Астарта — див. Анат, Іштар.

Астіаг — цар стародавньої Мідії, що правив у VI ст. до н. е.

Атлас — у старогрецькій міфології титан, що тримає на голові і руках небесне склепіння.

Аттал — володар Пергама в III—II ст. ст. до н. е.

Аттіс — малоазійське божество рослинності і землеробства, один з прообразів казкового Ісуса.

Афанасій Александрійський — видатний церковник IV ст., єпіскоп Александрії, «отець церкви».

Афіна-Паллада (Мінерва) — в старогрецькій міфології богиня мудрості, знань і ремесел, війни і перемоги, що у повному озброєнні вийшла з голови Зевса.

Афіни — столиця Греції; у стародавній Греції — місто-держава, головне місто Аттіки.

Афродіта (Венера) — в старогрецькій міфології богиня краси, кохання і родючості.

Ахеронт — у старогрецькій міфології одна з річок у підземному царстві, через яку переправляють душі померлих.

Ацтеки — індійська народність Мексіки.

Ашока — індійський цар з династії Маур'я (272—232 рр. до н. е.), прийняв буддизм і ревно його поширював.

Ашшур, або **Ассур**,— верховний бог у віруваннях стародавніх ассірійців.

Ашшурнасірапал — ассірійський цар у 883—859 рр. до н. е.

---

* Тут і далі при визначенні імен старогрецьких богів у дужках показано імена відповідних римських богів.

Б

Баал-Беріт — у релігійних віруваннях стародавніх євреїв бог-охоронець клятв.

Баалат-Гебал — фінікійська богиня, мати і дружина бога Адоніса. Її храм знаходився в місті Біблосі.

Баал-Зевув, або Вельзевул («бог мух»),— філістімське божество, якому поклонялись і стародавні євреї.

Баал-Пеор — один з богів стародавніх євреїв (див. Біблія: Чисел, XXV, 3).

Бакаб — казковий божественний «спаситель», якого шанували індійці, стародавні мешканці Юкатану.

Банкрофт, Джордж (1800—1891) — американський історик, політичний діяч і дипломат, автор багатьох праць з історії Америки.

Басра — місто на півдні Іраку, засноване в 635 р.

Бел, або **Ваал** («владика», «пан», «господь»),— один з головних богів, владика всесвіту в релігіях стародавніх ассірійців, вавілонян, сірійців, фінікійців.

Бернар, Сарра (1844—1923) — французька актриса.

Бібл, або **Біблос**,— старофінікійське місто.

Бімбісара — цар Північної Індії в 543—491 рр. до н. е.

Брахма — верховний бог, творець світу і всіх істот в релігії, поширеній в Індії,— індуїзмі (а в більш давній час — у брахманізмі). Разом з Вішну та Шівою входить до складу тройці богів.

Бубаст — місто в стародавньому Єгипті, центр шанування кошачоголової богині Баст; там же знаходилось кладовище священних кішок.

Будда — згідно з легендами, Сіддхартха Гаутама, син можновладного князя, що жив у Північно-Східній Індії в VI—V ст.ст. до н. е. 29-ти років від народження залишив палац і почав проповідувати нове вчення. Від цього часу його стали називати Буддою, тобто «просвітленим».

В

Вавілон — в давнину велике місто, столиця рабовласницької Вавілонської держави (в Месопотамії).

Вакх — у стародавніх римлян (Діоніс — у стародавніх греків) божество вина, виноградарства і веселощів.

Ваю — бог вітру і повітря в релігії стародавньої Індії.

Вейнемейнен — казковий герой, про життя якого розповідається в карело-фінському епосі «Калевала».

Венера — див. Афродіта.

Вергілій (70—19 рр. до н. е.) — видатний римський поет, автор великої поеми «Енеїда» і ряду інших творів.

Веста — богиня стад і покровителька домашнього вогнища у стародавніх римлян.

Вефіль — головне святилище Ізраїльського царства.

Вікторія — богиня перемоги у стародавніх римлян.

Віфінія — в давнину область на півночі Малої Азії. В I ст. до н. е. провінція Римської імперії.

Вішну — верховний бог, один з трьох головних богів у релігії індуїзму (а ще раніше — брахманізму; див. Брахма).

Вовенарт (правильно Вовенарг), Люк де Клап'є (1715—1747) — французький письменник-мораліст.

Вулкан — див. Гефест.

Г

Гавриїл — у іудеїв, християн і магометан — архангел, вісник божий, наглядач раю і провідник душ померлих.

Гадес — див. Аїд.

Галатія — в давнину область у Малій Азії. В I ст. до н. е.— римська провінція.

Галілея — область на півночі Палестини.

Ганг — ріка в Індії. індуїстами шанується як священна.

Ганнібал (близько 247—183 рр. до н. е.) — видатний карфагенський полководець.

Геб — бог землі в релігії стародавніх єгиптян, батько Осіріса.

Геба — у старогрецькій міфології богиня вічної юності, дочка бога Зевса і богині Гери, підносить богам під час бенкету на горі Олімп напій безсмертя.

Геката — в старогрецькій міфології раніше богиня Місяця, пізніше — володарка злих демонів, нічної темряви, душ померлих і чаклунства.

Геліополь — місто в Нижньому Єгипті, центр культу верховного бога сонця Ра-Атума.

Геліос — у старогрецькій міфології бог Сонця. Щоранку піднімається на сході з океану і веде по небу сонячну колісницю, а ввечері знову опускається на заході в океан.

Гемера — в старогрецькій міфології богиня дня.

Генісаретське (Галілейське, Тіверіадське) озеро — знаходиться на півночі Палестини.

Гера — в старогрецькій міфології цариця богів, дружина і сестра бога Зевса, покровителька шлюбів і пологів.

Геракл (Геркулес) — герой старогрецької міфології, син Зевса і Алкмени (див.), здійснив великі подвиги.

Гермес (Меркурій) — у старогрецькій міфології вісник богів, покровитель торгівлі, шляхів, мандрівників і злодіїв, пасовищ і стад.

Гесіод — старогрецький поет VIII—VII ст. до н. е., який написав поеми «Теогонія» («Походження богів») і «Труди і дні» (про землеробську працю).

Гестія (Веста) — богиня вогню і домашнього вогнища в релігії стародавніх греків.

Гефест (Вулкан) — у старогрецькій міфології син Зевса і Гери, бог вогню і покровитель ковальського ремесла.

Гея — в старогрецькій міфології богиня землі, народила небо, гори, моря, титанів і гігантів; уособлення продуктивних сил землі.

Гіганти — в старогрецькій міфології могутні велетні, сини Геї.

Гільгамеш — головний герой шумерського епосу.

Гіменей — у релігії стародавніх греків бог шлюбу і подружнього життя.

Гімер — у старогрецькій міфології син Афродіти, бог хтивості.

Гіперіон — у стародавніх греків один з казкових титанів, син Геї і Урана.

Гіпнос — у стародавніх греків бог сну.

Главк — у міфології стародавніх греків морське божество, що мало дар пророкування.

Гог і **Магог** — у Старому завіті (Ієзекіїль, XXXVIII) імена князя і народу, які, за пророцтвом, прийдуть у Палестину винищити Ізраїль.

Гомер — легендарний старогрецький поет, якого вважають автором поем «Іліада» і «Одіссея».

Гор — у староєгипетській міфології син бога Осіріса й Ісіди. Це саме ім'я мало божество Сонця. Найбільш стародавній бог — покровитель царів. Гор — також титул староєгипетських царів.

Горгони — в старогрецькій міфології фантастичні жіночі потвори з мідними руками, з сталевими кігтями, з зміями замість волосся.

Грації — римські богині краси, молодості і веселощів.

Григорій Назіанзін (Богослов) — церковний діяч IV ст.

Гумбольдт, Александр (1769—1859) — видатний німецький природознавець і мандрівник.

Д

Давид (X ст. до н. е.) — цар у староізраїльській рабовласницькій державі, виявив себе винятково жорстоким і безжалісним.

Дажбог — бог Сонця і вогню в релігії східних слов'ян.

Дамкіна — в релігії вавілонян дружина бога Еа.

Дан — у стародавніх євреїв місце поклоніння богові, що зображався у вигляді тельця (III Царств, XII, 29 та ін.).

Данаїди — в старогрецькій міфології 50 дочок аргоського царя Даная, які умертвили (за винятком однієї) своїх чоловіків і за це були засуджені на вічні муки у підземному царстві: наповнювати водою бездонну бочку («бочка Данаїд»).

Даная — в старогрецькій міфології мати казкового героя Персея.

Деваkі — в індійських легендах мати бога Крішни.

Делос — острів в Егейському морі; в давнину там знаходився храм бога Аполлона.

Дельфи — місто, релігійний центр у стародавній Греції, в якому знаходився головний храм бога Аполлона.

Деметра — в міфології стародавніх греків богиня родючості, покровителька рослинного царства, особливо хлібних злаків.

Дендера — сучасна назва місцевості в Єгипті на лівому березі Нілу, де збереглись рештки храму богині Хатор.

Джамна — річка в Індії, найбільша притока Гангу.

Джіни — фантастичні істоти, духи.

Діана — див. Артеміда.

Діка — в старогрецькій міфології богиня правди.

Діодор Сіцілійський (близько 80—29 до н. е.) — старогрецький історик.

Діоніс — див. Вакх.

Діоскури — брати Кастор і Полідевк, або Поллукс,— казкові герої в міфології стародавніх греків, народжені Ледою.

Друїди — жерці у стародавніх кельтів.

Дураисарун — в іранських легендах цар, головний ворог Заратуштри.

Е

Еа — вавілонський бог води і моря.

Еак — у міфології стародавніх греків один із суддів у підземному царстві.

Евменіди — див. Еріннії.

Еврінома — старогрецька богиня, одна з дочок бога Океана, мати Харіт.

Едда — пам'ятка староскандінавської літератури, одна з найвизначніших пам'яток світового епосу.

Ейрена — в старогрецькій міфології богиня миру.

Ел — слово «бог» у стародавніх євреїв.

Еллада — стародавня Греція.

Еллін — грек.

Еллінізм — умовна назва періоду історії країн Східного Середземномор'я в IV—I ст. до н. е.

Елогім — біблійна назва бога у стародавніх євреїв.

Емпуза — в міфології стародавніх греків фантастичний жіночий дух, що пожирає дітей.

Енліль — вавілонський бог неба і землі.

Енносігей — прізвисько бога Посейдона (див.).

Еон — у період виникнення християнства шанувався в Александрії як божественний син богині Кори.

Еос — у старогрецькій міфології богиня ранкової зорі.

Епікур (341—270 рр. до н. е.) — старогрецький філософ, видатний матеріаліст і атеїст епохи еллінізму.

Ератосфен (276—193 рр. до н. е.) — старогрецький учений, математик, астроном, географ, який вперше обчислив довжину земного кола.

Ереб — старогрецький бог темряви.

Ерешкігаль — вавілонська богиня, володарка підземного царства.

Еріннії — у стародавніх греків богині помсти.

Ерос, або Ерот, — у грецькій міфології бог кохання.

Есфір (Єсфір) — казкова біблійна героїня, під іменем якої шанувалася вавілонська богиня Іштар.

Є

Європа — в старогрецькій міфології казкова фінікійська царівна, викрадена Зевсом, який закохався в неї.

Євфрат — велика ріка в Передній Азії, тече в межах Туреччини, Сірії та Іраку.

Єпітимія (епітимія) — церковна кара, засіб спокутування гріхів.

Єшибот — релігійна школа у євреїв.

З

Заратуштра — міфічний пророк, якому приписують заснування релігії зороастризму — релігії стародавньої Персії, Азербайджану і Середньої Азії. Легенди про його діяльність містяться в священній книзі зороастризму — Авесті.

Зевс — у міфології стародавніх греків цар богів і людей, верховне божество, бог неба, грому, блискавки і дощу.

Зендавеста — див. Авеста.

Зеф — у старогрецькій міфології син Антіопи і Зевса.

І

Іапет — у старогрецькій міфології один з титанів, син Урана і Геї.

Ібліс — див. Азазіл.

Ієгова — одне з імен верховного бога Ягве (Ягу) в іудейській релігії.

Ісмшед — в легендах цар, який попереджав демонів про народження Заратуштри, що принесе їм загибель.

Ієронім Блаженний (близько 340—420) — християнський богослов і письменник.

Ізанагі і Ізанамі — в міфології релігії сінто (Японія) боги — брат і сестра; вони нібито створили острови і архіпелаги і велику кількість інших богів.

Ізраїльське царство — рання рабовласницька держава в Північній Палестині і Заіорданні, що утворилася наприкінці X ст. до н. е.; існувала до кінця VIII ст. до н. е., столиця — Тірца, а з IX ст.— Самарія.

Ілмарінен — казковий коваль в карело-фінському епосі.

Ілматар — богиня, мати казкового героя Вейнемейнена в карело-фінському епосі.

Ілля (Ілія) — у стародавніх євреїв місцеве божество, яке при централізації пантеону навколо бога Ягве перетворилось у «пророка» бога Ягве. Згідно з міфами, Ілля здійснював чудеса і живим піднісся на небо.

Іна — богиня неба і землі у народів Полінезії.

Індра — бог неба, грози і бурі в релігії стародавньої Індії.

Інінна — ассіро-вавілонська богиня.

Іно — в старогрецькій міфології морська богиня.

Іо — в старогрецькій міфології дочка аргоського царя, в яку закохався бог Зевс. Ревнива дружина Зевса — Гера перетворила її в корову і амусила блукати по землі.

Іоанн Хреститель (Іоанн Предтеча) — в євангельських оповіданнях попередник і передвісник Ісуса Христа.

Іон — в старогрецькій міфології син бога Аполлона, родоначальник іонійського племені.

Іонія — у старовину область на західному узбережжі Малої Азії.

Іордан — річка в Палестині.

Іосиф Флавій — єврейський історик і політичний діяч I ст.

Іріда — старогрецька богиня райдуги, вісниця богів.

Іріней — ранньохристиянський богослов II ст., автор трактату «П'ять книг проти єресей».

Ірод — цар, що правив в Іудеї в 40—4 рр. до н. е. За євангеліями, під час правління цього царя нібито народився Ісус Христос. В дійсності Ірод помер за чотири роки до міфічної дати народження казкового Христа.

Ірод Антіпа, тетрарх (четвертовладник, правитель четвертої час-

тини володінь Ірода) — син Ірода I, правив у Галілеї і Переї з 4 р. до н. е. по 6 р. н. е.

Ісіда — староєгипетська богиня родючості, дружина Осіріса, мати Гора і як така — покровителька царської влади, один з прообразів казкової християнської богородиці.

Ісрафіл — в ісламі один з чотирьох головних ангелів, вісник «страшного суду».

Іудея — область у південній Палестині.

Іштар (Істар, Астарта) — богиня родючості і материнства в стародавньому Шумері, Вавілонії, Ассірії, «цариця небесна», один з прообразів казкової християнської богородиці (див. Анат).

К

Кааба — мечеть у місті Мекка, що шанується як священна.

Кабала — містичне середньовічне єврейське релігійне вчення, його виникнення і поширення відносять до IX—XIII ст.

Кадуцей — обвитий двома зміями жезл бога Меркурія.

Каїафа — первосвященик в Єрусалимі близько 18—36 рр. н. е.

«Калевала» — карело-фінський національний епос.

Калліопа — старогрецька богиня, покровителька співу, поезії, одна з дев'яти муз.

Камени — римські богині наук і мистецтв, аналогічні грецьким музам.

Канса — в староіндійському епосі злий цар міста Матхури, який шукав способу вбити бога Крішну при самому його народженні.

Каппадокія — стародавня назва області у східній частині Малої Азії.

Карфаген — у давнину велике торговельне місто і рабовласницька держава в Північній Африці.

Кветцалькоатль — божество у ацтеків (Мексіка).

Кери — в релігії стародавніх греків духи смерті.

Кібела — фрігійська богиня, мати богів, уособлення природи, родючості, шанувалась у Малій Азії; пізніше культ Кібели був дуже поширений у всьому стародавньому світі. Є прообразом християнської богородиці.

Кіклопи — в старогрецькій міфології одноокі велетні.

Кілікія — область у стародавній Малій Азії.

Кінсбуру, Едвард (1795—1837) — ірландський письменник, автор «Мексіканських древностей».

Кіпр — острів у Середземному морі.

Кіпріан — християнський богослов і письменник III ст.

Кір Старший (близько 558—529 р. до н. е.) — цар Персидської держави.

Кирило Александрійський (помер в 444 р.) — архієпіскоп Александрії, «отець церкви».

Климент Римський — за твердженням церковників, єпіскоп міста Рима в кінці I ст.

Козьма і Дем'ян — казкові християнські святі (див. Діоскури), під іменами яких християни шанують греко-римські божества.

Кой — у міфології стародавніх греків один з титанів, син Урана і Геї.

Константин (близько 274—337) — римський імператор, оголосив християнство дозволеною релігією, чим привернув на свій бік багате християнське духовенство. Вважався главою християнської церкви, хоч сам хрестився незадовго до смерті. Відомий надзвичайною жорстокістю. Церквою проголошений святим і «рівноапостольним».

Кора — в міфології стародавніх греків дочка богині Деметри. Викрадена богом підземного царства Аїдом. В Александрії в період виникнення християнства Кору шанували як непорочну богиню-матір.

Коран — «священна книга» мусульманської релігії.

Крій — в міфології стародавніх греків один з титанів, син Урана і Геї.

Крішна — в релігійних віруваннях стародавньої Індії популярне божество, одне з втілень бога Вішну.

Крон — у старогрецькій міфології бог часу і правитель світу; оскопив свого батька Урана і захопив владу над світом, у свою чергу був переможений своїм сином Зевсом.

Кронід — син Крона; Зевс-Кронід — Зевс, син Крона.

Л

«Лаліта-Вістара» — стародавня індуська поема, що містить життєпис Будди.

Ламія — в релігійних віруваннях стародавніх греків злий дух, що пожирає юнаків.

Лао-Цзи (VI—V ст. до н. е.) — китайський філософ.

Латона (Лето — в грецькій міфології) — римська богиня, мати Аполлона.

Лафарг, Поль (1842—1911) — видатний французький соціаліст, відомий діяч міжнародного робітничого руху. Багато праць Лафарга присвячено питанням релігії.

Леда — в старогрецькій міфології дружина царя Спарти, була відома чудовою красою. Стала дружиною бога Зевса. Народила Кастора і Полідевка.

Лета — в міфології стародавніх греків річка забуття в підземному царстві, напившися з якої душа померлого забуває все минуле.

Ліліт — в єврейській релігійній літературі і віруваннях жіночий злий дух, демон.

Лодур — в скандінавському епосі один з головних богів, що разом з богом Одіном створив людей.

Локі — за староісландськими сказаннями, божество вогню.

Лукіан — грецький письменник II ст., видатний мислитель і атеїст. Ф. Енгельс називає його «Вольтером класичної давнини».

Луксор — місцевість у Єгипті, де знаходяться руїни одного з старофіванських храмів.

М

Ма — в релігійних уявленнях стародавніх народів Малої Азії богиня землі і родючості.

Маги — жерці і провісники у стародавніх персів; в переносному розумінні — чарівники.

Магія (чаклунство) — складовий елемент всякої релігії. Характеризується вірою в здатність людини з допомогою різних маніпуляцій і слів впливати на навколишній світ в бажаному напрямі.

Майя — в буддизмі мати Будди.

Макарій (Михайло Булгаков, 1816—1882) — богослов, церковний історик, митрополит московський.

Маніхеї — послідовники маніхейства — релігійного вчення, що виникло в III ст. в Ірані. Основне в ученні маніхейства — боротьба доброго і злого начал, яка лежить нібито в основі світу.

Мара — в буддійських легендах злий дух, диявол, що спокушав Будду.

Мардохей — казкова біблійна особа, про яку розповідається в книзі Єсфір. Ім'я і шанування Мардохея походять від вавілонського бога Мардука.

Мардук — головний бог — покровитель Вавілона і Вавілонського царства.

Марія — в християнстві богородиця, мати Ісуса Христа, «божа мати»; задовго до християнства шанувалася під різними іменами у народів стародавнього Сходу як богиня землі і родючості.

Марс — у стародавньому Римі бог війни.

Марсій — в міфології стародавніх греків сатир (нижче божество), переможений богом Аполлоном у змаганні в грі на флейті, був прив'язаний до сосни і з нього здерли шкіру.

Матхура (тепер Муттра) — місто в Індії, де, згідно з легендами, народився бог Крішна.

Медуза — в старогрецькій міфології фантастична жіноча потвора.

Мекка — місто в Саудівській Аравії, батьківщина Мухаммеда, місце прощі мусульман.

Мелькарт — бог Сонця, головний бог фінікійського міста Тіра, покровитель мореплавства.

Мемфіс — староєгипетське місто, руїни якого знаходяться поблизу Каїра; в III тисячолітті до н. е., в період Стародавнього царства, був столицею Єгипту.

Мернептах — єгипетський фараон, що правив у 1251—1231 рр. до н. е.

Меркурій — див. Гермес.

Месопотамія — область у Передній Азії на середній і нижній течії річок Тігру і Євфрату.

Метіс — у старогрецькій міфології богиня, дружина Зевса.

Михаїл — в іудаїзмі, християнстві та ісламі — один з головних ангелів.

Мікени — старогрецьке місто на Пелопоннесі. Один з центрів кріто-мікенської культури (XVII—XI ст. до н. е.).

Мінерва — див. Афіна-Паллада.

Мінос — у міфології стародавніх греків цар острова Кріта.

Мінуцій Фелікс (III ст.) — християнський письменник-апологет.

Міріам — у Біблії сестра казкового Мойсея.

Мірра — мати сіро-фінікійського бога-«спасителя» Адоніса.

Мітра — староперський бог Сонця, культ якого був дуже поширений. Мітра один з прообразів Ісуса Христа. Свято народження Мітри було перейнято християнами, і в IV ст. вони почали відзначати його як свято «різдва Христового».

Міфічний — казковий, вигаданий.

Міфологія — сукупність міфів і наука про них.

Міфи — сказання, в яких відображено стародавні уявлення людей про навколишній світ.

Мнемозіна — в старогрецькій міфології богиня пам'яті, мати муз.

Мойри — в старогрецькій міфології богині долі.

Музи — в старогрецькій міфології покровительки мистецтв і наук.

Мут — богиня, що шанувалася в староєгипетських Фівах як дружина бога Амона.

Мутемуа — мати єгипетського фараона Аменхотепа III, нібито народженого непорочно.

Мухаммед (Магомет) — близько 570—632 р.— у мусульманстві пророк, шанується віруючими як засновник ісламу.

Н

Нана — малоазійська богиня-мати.

Нара — в законах Ману — «найвища душа», творець води.

Нарада — в індійській міфології мудрець, посередник між богами і людьми, який провістив народження бога Крішни.

Нейт — староєгипетська богиня міста Саїса, богиня-мати (народила бога Собека), богиня родючості, богиня-войовниця, покровителька полювання.

Нектар — в старогрецькій міфології чудесний напій.

Немезіда — старогрецька богиня відплати.

Нептун — у стародавніх римлян бог моря.

Нереїди — в міфології стародавніх греків морські божества, дочки Нерея.

Нерей — у стародавніх греків один з богів моря, віщий старець, що знає таємниці майбутнього.

Нефертем — в стародавньому Єгипті (в Мемфісі) шанувався як син бога Птаха і його дружини Сохмет.

Нефтіда — єгипетська богиня, сестра Ісіди і Осіріса.

Ніка — у стародавніх греків богиня перемоги в боях і змаганнях.

Ніл — найбільша ріка в Африці. На Нілі розташована столиця Єгипту Каїр.

Німфи — в міфології стародавніх греків і римлян другорядні богині струмків, джерел, лісів, печер, гір, лук.

Ной — у біблійних міфах один з патріархів, який врятувався від «всесвітнього потопу» і став родоначальником людського роду, що появився після «потопу». Міф про потоп і про Ноя запозичений стародавніми євреями з шумерського епосу про Гільгамеша.

Нут — староєгипетська богиня неба.

О

Овідій, Публій Назон (43 р. до н. е.—17 р. н. е.) — римський поет, автор багатьох творів. У «Метаморфозах» в художній формі виклав грецькі і римські міфи та перекази.

Одін — бог вітру і бур, пізніше — бог війни у стародавніх германців.

Ойнопіон — у старогрецькій міфології син бога Діоніса.

Океан — у старогрецькій міфології один з богів моря.

Олімп — висока гора в Греції, де, за віруваннями стародавніх греків, жили боги.

Олімпіада — мати Александра Македонського, яка нібито народила його від бога Зевса.

Олімпіади — в стародавній Греції ігри, що відбувалися раз на чотири роки в містечку Олімпія і супроводилися спортивними змаганнями; за ними вели лічбу рокам. Роком першої олімпіади вважається 776 р. до н. е.

Омар — другий «праведний» халіф (634—644).

Омбос — місто в Єгипті на Нілі. В давнину головне місце культу крокодилячого бога Собека.

Оріон — в старогрецькій міфології герой-мисливець, перетворений богинею Артемідою в сузір'я.

Ормузд — староперське ім'я бога Ахурамазди — доброго духа в релігії зороастризму, який веде безперервну боротьбу із злим Анхра-Майнью (Аріманом).

Орфей — у старогрецькій міфології казковий поет, співець і музикант.

Осіріс — староєгипетське божество — втілення померлого царя, цар загробного світу; бог умираючої і воскресаючої природи, один з прообразів Христа.

Осман — третій «праведний» халіф (644—656).

П

Пан (Фавн) — у стародавніх греків божество лісів і гаїв, покровитель стад і пастухів.

Пандава — в легендах горбок, який Будда вибрав своїм місцеперебуванням.

Папій — єпіскоп Гієрапольський (в Малій Азії) у першій половині II ст.

Папсуккаль — син ассіро-вавілонського морського бога Еа.

Парнас — гірський масив у Греції; за уявленням стародавніх греків, служив однією з осель бога Аполлона. Біля підніжжя Парнасу знаходився храм, посвячений цьому богові.

Пафлагонія — область у північній частині Малої Азії.

Пачакамак — у стародавньому Перу великий дух, творець світу.

Пергам — у старовину столиця Пергамського царства в північно-західній частині Малої Азії.

Перея — в старовину одна з областей Палестини.

Перікл (близько 490—429 рр. до н. е.) — видатний політичний діяч, вождь афінської демократії.

Періктіона — мати старогрецького філософа Платона.

Персей — в старогрецькій міфології титан (герой), син Данаї (дочки аргоського царя) і бога Зевса.

Персефона (Прозерпіна) — в грецькій міфології богиня, дружина бога підземного царства Аїда, володарка душ померлих.

Перун — у стародавніх слов'ян бог грому і блискавки.

Пірiфлегетонт — у старогрецьких міфах річка в підземному царстві.

Піфон — у старогрецьких міфах величезний змій, переможений богом Аполлоном.

Платон (427—347 рр. до н. е.) — старогрецький філософ-ідеаліст.

Плутарх (близько 46—126) — старогрецький письменник. Відомий як автор життєписів багатьох видатних грецьких і римських діячів.

Помпеї — місто в стародавній Італії, поблизу Неаполя. В 79 р. н. е. воно було засипане товстим шаром попелу і вулканічних порід під час виверження Везувія.

Понт — стародавня область у північній частині Малої Азії.

Посейдон — у стародавніх греків бог моря.

Прозерпіна — див. Персефона.

Прометей — у старогрецькій міфології один з титанів, який украв з неба вогонь, приніс його людям і навчив їх всіляким мистецтвам. За це був жорстоко покараний богом Зевсом.

Протагор (481—411 рр. до н. е.) — старогрецький філософ і вчений, був вигнаний з Афін за безбожжя.

Протей — за старогрецькими міфами, морський бог, який випасав стада морських тварин і мав дар пророкування і здатність перетворюватися в інші істоти.

Птах (Пта) — староєгипетський бог неба, якого особливо шанували в місті Мемфісі.

Птолемеї — династія царів Єгипту, що правила в 305—30 рр. до н. е.

Р

Ра — староєгипетський бог Сонця.

Радамант — за старогрецькими міфами, один з суддів у підземному царстві.

Рафаїл — в іудейській релігії ангел здоров'я і лікування.

Ревілль А. (1826—1906) — французький протестантський богослов, професор теологічного факультету в Парижі.

Рея — старогрецька богиня, сестра і дружина Крона, мати Зевса та інших богів.

Рігведа — частина Вед.

Ромул і **Рем** — за староримською легендою, засновники міста Рима.

Руни — пісні «Калевали» (див.).

Рушван — у мусульманських легендах ангел, що відкриває душам ворота раю.

С

Сабазій — фрігійський або фракійський бог, якого часто ототожнювали з Діонісом, а іноді і з Зевсом.

Саваоф, тобто «бог воїнства»,— одне з імен єврейського бога Ягве.

Савітрі — бог Сонця і життя в найбільш стародавній релігії індусів.

Саїс — староєгипетське місто, де шанували богиню Нейт (див.).

Сак'я (або **Шак'я**)-**Муні** — одне з імен Будди.

Самарія — стародавнє місто в Палестині, столиця Ізраїльського царства. Зруйнована ассірійським царем Саргоном у 722 р. до н. е.

Самаель — у талмудистській літературі глава демонів.

Сандан — малоазійське божество.

Саргон I (XXIV ст. до н. е.) — цар Аккада.

Саріїл — в іудейській релігії ангел, який командує «воїнством небесним».

Сатурн — римський бог часу; спершу шанувався як божество посівів, покровитель землеробства.

Сафо — грецька поетеса (VII—VI ст. до н. е.).

Сварог — у релігії східних слов'ян бог неба, батько Дажбога (див.).

Семела — дочка казкового фіванського царя Кадма, мати бога Діоніса, спалена блискавками Зевса.

Семіраміда — легендарна ассірійська цариця, яку наділяли рисами богині Іштар.

Серапіс — божество родючості в елліністичному Єгипті, ототожнювався з Осірісом та іншими богами. Культ його був дуже поширений.

Сет — в староєгипетській міфології бог, покровитель царської влади. Вбив свого брата Осіріса, якого воскресив син Осіріса — Гор. Пізніше бог зла.

Систра — музичний інструмент, особливо поширений у культі єгипетської богині Ісіди.

Сіва — див. Шіва.

Сізіф — у старогрецькій міфології цар Корінфу. За підступність і хитрість засуджений Зевсом у підземному царстві вічно вкочувати на високу гору величезний камінь, який щоразу скочувався знову вниз, як тільки досягав вершини (звідси вираз: «сізіфів труд», тобто важка, безкорисна праця).

Сін — вавілонський бог Місяця.

Сінезій (379—412) — єпіскоп Птолемаїди (в Північній Африці). Вчив, що народові потрібні міфи, а освічені люди повинні звертати увагу на їх внутрішній філософський зміст.

Сірія — в старовину ранньорабовласницька держава в Передній Азії. На час виникнення християнства — провінція Римської імперії.

Собек — єгипетське божество, зображався з головою крокодила.

Соломон (X ст. до н. е.) — цар у староізраїльській рабовласницькій державі.

Сома — в релігії стародавньої Індії п'янкий напій, який виливався під час жертвоприношень. Сома ж шанувався і як бог.

Сохмет — староєгипетська богиня, дочка бога Сонця Ра, шанувалася в Мемфісі як дружина бога Птаха, богиня палкого сонця, війни.

Стікс — в старогрецькій міфології річка в підземному царстві, через яку переправляються душі померлих.

Суна — в ісламі священний переказ про діяльність пророка Мухаммеда, що доповнює положення Корана.

Суніти — прихильники течії в ісламі, що визнають поряд з Кораном непогрішимість суни.

Сціпіон (Публій Корнелій Сціпіон Еміліан Африканський Молодший, близько 185—129 рр. до н. е.) — староримський полководець.

Т

Таароа — божественний творець світу у народів Полінезії.

Табу — поширені в первісних суспільствах релігійні заборони.

Тавроболій — обряд окроплення кров'ю зарізаного бика в культі Кібели, а також у мітраїзмі.

Талмуд — в іудейській релігії зібрання релігійних і правових законоположень, коментарів до Біблії, легенд і казок про бога і надприродні сили, стародавніх уявлень про будову світу. Талмуд складався кілька століть: від III ст. до н. е. до V ст. н. е. Його виклад відзначається схоластичністю і сумбурністю, а ідеологія — реакційністю.

Таммуз, або Думузі, — вавілонський «спаситель», божество рослинності, яке щороку вмирає восени і воскресає навесні; один з прообразів казкового Ісуса Христа.

Танатос — у старогрецькій міфології божество, яке уособлює смерть.

Тантал — у міфології стародавніх греків цар Фрігії, який, бажаючи перевірити всевідання богів, почастував їх м'ясом власного зарізаного ним сина. За це був засуджений на муки в пеклі: вічно страждати від голоду і спраги серед навколишнього достатку їжі і питва (звідси вираз «танталові муки»).

Тарс — стародавнє місто в Кілікії, нині Тарсус на півдні Туреччини.

Тартар — в міфології стародавніх греків місце мук грішників у підземному царстві, пекло.

Тваcті — в стародавній релігії індусів вправний майстер, який створив весь світ, праотець людства, батько Агні — бога вогню.

Тейя — в старогрецькій міфології мати бога Геліоса, дочка Урана і Геї.

Тертулліан — християнський богослов II—III ст.

Тетіда (Фетіда) — в старогрецькій міфології морська богиня, дочка морського бога Нерея.

Тетіс — в міфології стародавніх греків дочка Геї і Урана, дружина Океана.

Титани — в міфології стародавніх греків казкові велетні, сини бога неба Урана і богині землі Геї.

Тіамат — вавілонська богиня первісного хаосу, яка зображалась у вигляді дракона або змія; згідно з сказаннями, бог Мардук з її тіла створив небо і землю.

Тіара — головний убір (корона) старосхідних царів, згодом римських пап.

Тіберій (42 р. до н. е. — 37 р. н. е.) — римський імператор в 14—37 рр. н. е.

Тіверіада (Тіверія) — в давнину місто на півночі Палестини, засноване єврейським правителем Іродом Антипою на початку I ст. на честь римського імператора Тіберія.

Тігр — річка в Туреччині і Іраку.

Тіфон — у міфології стародавніх греків казкова могутня стоголова потвора.

Тіха — в старогрецькій міфології богиня долі.

Тор — у скандінавській міфології божество грому і блискавки, покровитель землеробства.

Тот — в староєгипетській міфології бог Місяця, мудрості і пи-

сьма, зображався у вигляді людини з головою птаха ібіса, іноді в образі павіана.

Тритон — у міфології стародавніх греків морський бог.

Тутмос III (близько XV ст. до н. е.) — єгипетський фараон, при ньому великого значення набули храми бога Амона.

У

Уїцілопочтлі — божество стародавніх мешканців Мексіки, яке уособлювало сонце і родючість, а також покровитель війни.

Укко — божество неба в карело-фінській міфології.

Уран — в старогрецькій міфології бог неба, син і чоловік Геї.

Уріїл — в іудейській релігії ангел світла.

Утнапіштім — у шумерських сказаннях казковий праведник, що чудесно врятувався від загибелі під час потопу, прообраз біблійного Ноя.

Ф

Фавор (Табор) — невисока гора в Палестині.

Фараон — сучасна передача староєгипетського виразу «пераа» — «великий дім», тобто палац; так у стародавньому Єгипті називали царя, щоб не вимовляти його титул, який вважався табуйованим (забороненим).

Феб — див. Аполлон.

Феміда — в старогрецькій міфології охоронниця закону, суду і справедливості.

Феофіл Александрійський — християнський богослов IV—V ст., патріарх Александрії.

Феофіл Антіохійський — християнський письменник II ст.

Фея — в міфах стародавніх греків дочка Геї та Урана.

Філіпп II (близько 382—336 рр. до н. е.) — цар Македонії в 359—336 рр., батько Александра Македонського.

Філоктет — у грецькій міфології один з героїв Троянської війни.

Фінікія — стародавня країна на Близькому Сході.

Фортуна — у римлян богиня долі.

Фракія — в давнину область у східній частині Балканського півострова. В середині I ст. н. е. була приєднана до Римської імперії.

Фрезер, Джемс Джордж (1854—1941) — видатний англійський антрополог, автор багатьох праць з порівняльної історії релігії. Його основна праця в цих питаннях «Золота вітка» (скорочене видання російською мовою вийшло в 1928 р. у вид-ві «Атеист»).

Фрея — у скандінавській міфології богиня землі та родючості.

Фрігія — в давнину область у північно-західній частині Малої Азії на узбережжі Мармурового моря. В 1000—800 рр. до н. е. у Фрігії утворилося раннє рабовласницьке царство.

Фурії — у міфах стародавніх римлян богині помсти.

Х

Халдеї — семітичне плем'я, яке укріпилося наприкінці II тисячоліття до н. е. на березі Персидської затоки на південь від Вавілонії. Згодом асимілювалося з вавілонянами.

Хаммурапі — цар Вавілонії 1792—1750 рр. до н. е.

Хаос — у старогрецькій міфології первісний стан світу.

Харіти — в старогрецькій міфології богині витонченості, краси і веселощів.

Харон — у міфології стародавніх греків казковий перевізник душ померлих через річку Ахеронт у загробний світ.

Хатор — єгипетська богиня неба, яку зображали у вигляді корови або з головою корови.

Хенер — один з богів у скандінавському епосі.

Хефрен — один з найстародавніших царів (фараонів) Єгипту, який побудував одну з трьох найвищих пірамід.

Хнум — староєгипетський бог, творець людей, якого зображали з головою барана.

Хонсу — староєгипетський бог Місяця.

Ц

Цербер — за старогрецькими міфами, злий триголовий пес, що охороняє вхід у підземне царство.

Церера — у староримській релігії богиня землеробства і родючості.

Ч

Чінгісхан (Темучин) — монгольський завойовник, який в кінці XII — на початку XIII ст. створив величезну Монгольську державу.

Ш

Шамаш — у старовавілонській релігії бог Сонця.

Шампольон, Жан Франсуа (1790—1832) — французький учений, який першим прочитав єгипетські ієрогліфи і відкрив основні правила єгипетського ієрогліфічного письма.

Шіва — в індуїзмі (а ще раніше — в брахманізмі) бог жорстокий і бог благодійний, бог, який руйнує і створює, покровитель великої рогатої худоби, літератури, музики, співу.

Шлейєрмахер, Фрідріх Даніель Ернст (1768—1834) — німецький філософ, богослов і політичний діяч.

Шумер — найбільш стародавня рабовласницька держава в Дворіччі, що виникла в III тисячолітті до н. е.

Ю

Юнона — в староримській міфології одна з головних богинь, богиня Місяця, покровителька народження, шлюбу, дружина Юпітера (у грецькій міфології — Гера).

Юпітер — у релігії стародавніх римлян верховне божество, бог неба, грому і блискавки (у грецькій міфології — Зевс).

Юстін (бл. 103 — бл. 166) — християнський публіцист-філософ, захисник християнства від іудеїв, язичників та державної влади.

Я

Яббок — одна з найважливіших приток річки Іордану (див.).

Ягве — ім'я іудейського бога, яке заборонялося вимовляти віруючим (див. Ієгова).

Янус — староримське божество всякого начала, входів і виходів. Зображувався з двома обличчями, оберненими в протилежні боки.

Ярмук — одна з найважливіших приток річки Іордану (див.).

ЗМІСТ

Додатки:

Емельян Михайлович ЯРОСЛАВСКИЙ

**КАК РОЖДАЮТСЯ,
ЖИВУТ И УМИРАЮТ
БОГИ И БОГИНИ**

Вступительная статья и примечания
Б. А. Лобовика

(На украинском языке)

Политиздат Украины

Завідуючий редакцією *Ж. Д. Мосенкіс*
Редактор *П. Ф. Дарманський*
Художник *А. П. Василенко*
Художній редактор *Н. К. Личак*
Технічний редактор *Л. Д. Макарчук*
Коректори: *Л. Г. Марківська,*
Н. М. Старцева

Інформ. бланк № 802
Здано на виробництво 22.IV. 1977 р. Підписано до друку 11.VIII. 1977 р. Формат 84×108¹/₃₂. Фіз.-друк. врк. 8,125. Ум.-друк. врк. 13,65. Обл.-вид. арк. 13,61. Папір № 1. Зам. 606. Тираж 110 000. Ціна 60 коп.

Політвидав України, Київ, Десятинна, 4/6.

Надруковано з матриць Головного підприємства на Київській книжковій фабриці Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Київ, вул. Воровського, 24.

